

Т Р
ДЮЗДЖЭ УНИВЕРСИТЕТ
СОЦИАЛЬНЭ ИНСТИТУТ
КАВКАЗЫБЗЭХЭМРЭ КУЛЬТУРЭХЭМРЭ ЯКЪУТАМ
АДЫГАБЗЭМРЭ АДЫГЭ ЛИТЕРАТУРЭМРЭ

КІЭРЭЩЭ ТЕМБОТ ИРОМАНЭУ «ШЫУ ЗАКЪУ»
ИГУЩЫПЭЛЬЭ ЗЭХЭТЫКИ

МАГИСТРЭ ІОФШІЭН

ІОФШІЭНЫР ЗИЕР: ХЪЭМИД ЮКСЭЛ

ДЮЗДЖЭ
БЭДЗЭОГЪУ, 2019

Т Р
ДЮЗДЖЭ УНИВЕРСИТЕТ
СОЦИАЛЬНЭ ИНСТИТУТ
КАВКАЗЫБЗЭХЭМРЭ КУЛЬТУРЭХЭМРЭ ЯКЪУТАМ
АДЫГАБЗЭМРЭ АДЫГЭ ЛИТЕРАТУРЭМРЭ

КІЭРЭЩЭ ТЕМБОТ ИРОМАНЭУ «ШЫУ ЗАКЪУ»
ИГУЩЫПЭЛЪЭ ЗЭХЭТЫКИ

МАГИСТРЭ ІОФШІЭН

ІОФШІЭНЫР ЗИЕР: ЮКСЭЛ ХЪЭМИД

УПЧІЭЖЪЭГЪУР: ДОЦЕНТЭУ ШЪХЪЭЛЭХЪО СУСАН

ДЮЗДЖЭ
БЭДЗЭОГЪУ, 2019

T.C.
DÜZCE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAFKAS DİLLERİ VE KÜLTÜRLERİ ANABİLİM DALI
ÇERKEZ DİLİ VE EDEBİYATI PROGRAMI

ADIGECENİN SÖZ VARLIĞI AÇISINDAN ÇERAŞE
TEMBOT'UN "TEK ATLI" ADLI ROMANI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hamit Yüksel

Düzce
Temmuz, 2019

**T.C.
DÜZCE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAFKAS DİLLERİ VE KÜLTÜRLERİ ANABİLİM DALI
ÇERKEZ DİLİ VE EDEBİYATI PROGRAMI**

**ADIGECENİN SÖZ VARLIĞI AÇISINDAN ÇERAŞE
TEMBOT'UN “TEK ATLI” ADLI ROMANI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hamit Yüksel

Danışman: Doç. Dr. Suzana Shkhalakhova

**Düzce
Temmuz, 2019**

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne,

Bu çalışma jürimiz tarafından Kafkas Dilleri ve Kùltürleri Anabilim Dalında
oy birliđi / oy çokluđu ile YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan Dr. Öğr. Üyesi Fehmi ALTIN

Üye Doç. Dr. Susana SHKHALAKHOVA

Üye Doç. Dr. Fethi GÜNGÖR

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

.../.../201..

Doç. Dr. Ali ERTUĞRUL
Enstitü Müdürü

ÖZET

ADIGECENİN SÖZ VARLIĞI AÇISINDAN ÇERAŞE TEMBOT'UN “TEK ATLI” ROMANI

YÜKSEL, Hamit

Yüksek Lisans, Çerkez Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Susana Shkhalakhova

Temmuz 2019, 113 sayfa

Bu tezin amacı, Adıge Edebiyatı'nın önemli yazarlarından Çeraşe Tembot'un “Tek Atlı” romanındaki söz varlığının, atasözleri ve tematik söz varlığı açısından incelenmesidir. Söz varlığı kelime hazinesi, sözcük dağarcığı, sözcük gömüsü gibi anlamlara da gelmektedir. Söz varlığı bir dilin zenginliğini ve ne denli köklü olduğunu ortaya koyar. Söz varlığı; bir toplumun ürettiği maddi-manevi kültürel birikimin süreğenliğinin sağlanmasında, sonraki nesillere aktarımında önemli bir yer tutar. Söz varlığı, sözcük bilimi, leksikoloji bilimi disiplindedir. Tematik sözlüklerde söz varlığı çalışmalarının bir parçasıdır. Atasözleride söz varlığının önemli bir unsuru olarak toplumun dünyayı algılama ve onu izleme şekli olup, yine o toplumun atasözlerinde belirgin bir şekilde yer alır. Atasözleri; bir toplumda yaşamın içselleştirilme halini, insana değer biçilme şeklini ve bireyler arası iletişimi bünyesinde taşır. Çalışmamızda önce söz varlığının Adıgece ve Türkçedeki kavramsal karşılıklarına bakılmış, literatürdeki belli başlı tematik söz varlığı guruplarıda tespit edilmiştir. Çalışmamız kurgusal bir yapı izleğinde tarama metoduyla yapılan betimsel bir araştırmadır. Çeraşe Tembot'un “Tek Atlı” adlı romanı üzerinde var olan bir durumun mevcut haliyle betimlenmesi şeklindeki yaklaşımla ilişkisel türden bir taramayla romanda geçen atasözleri ile kelimeler tespit edilerek, kelimelerin tematik söz varlığı açısından guruplandırılması yapılmıştır. Bu guruplandırmada; insan uzuvları, akraba ve arkadaşlar, ev hayvanları ile yabancı hayvan isimleri, dini terimler, ekonomik ve ticari adlar, sağlıkla ilgili kelimeler, savunma ve savaş ile ilgili terimler, bitkiler, otlar ve ağaçların isimleri, toplumsal tabakalaşma terimleri, müzik ve yaşamsal araçların adları, diğer dillerden alınan kelimeler, yapılara ait terimler, ev, avlu ve ziraat aletlerinin isimleri, meslek adları, yaşam alanları isimleri, gelenek, görenek, dil ve kültür ile ilgili terimler, toprağa ait kelimeler, taşıma araçlarının isimleri, halk ve toplumlara ait isimlendirmeler, yön ve yer bildiren kelimeler, dünyadaki coğrafik yer isimleri, sayı ve zaman bildiren kelimeler, yiyecek ve içecek adları, renkler ve görünüş biçimleri ile ilgili terimler, elbise ve kumaş ürünlerinin adları gibi başlıklar altındaki kelimeler yer almaktadır. Çalışmamızda elde edilen atasözleri ile tematik söz varlığı terimlerinin Türkçe karşılıklarıda verilerek, içinde geçtiği cümledeki yerleride gösterilmiştir. Böylelikle çalışmamızda Adıgece öğretiminde öğrencilerin kelime dağarcığı gelişimine, Adıge Edebiyatı'ndaki söz varlığı çalışmalarına ve literatüre katkı sağlamak hedeflenmiştir.

Anahtar Sözcükler: Adıgece, Tek Atlı, Çeraşe Tembot, söz varlığı, atasözleri.

ABSTRACT

VOCABULARY IN ADYGHE NOVELS: THE EXAMPLE OF ÇERAŞE TEMBOT'S NOVEL "SINGLE HORSE"

YÜKSEL, Hamit

Master's Program in Adyghe Language and Literature

Supervisor: Assoc. Dr. Susana Shkhalakhova

July 2019, 113 pages

The aim of this thesis is to examine the vocabulary of Çeraşe Tembot, one of the important writers of Adyghe Literature, in the Çeraşe Tembot's "Single Horse" novel in terms of proverbs and thematic vocabulary. Vocabulary is also used as vocabulary, or word burial. Vocabulary indicates the richness of a language and its roots. Vocabulary; It has an important place in the continuity of the material-spiritual cultural accumulation produced by a society and it is transferred to next generations. The vocabulary is in the discipline of lexical science. Thematic dictionaries are parts of vocabulary. As a significant element of the vocabulary in the proverbs, society is a way of perceiving and monitoring the world, and it takes a prominent place in the proverbs of that society. Proverbs; they carry the internalization of the life in a society, and they are the ways that people are valued. They also show the communication between individuals. In our study, the conceptual provisions of the vocabulary in Adyghe and Turkish were examined and the main thematic vocabulary groups in the literature were determined. Our study is a descriptive study conducted with a method of scanning a fictional structure. The words used in Single Horse describe the situation in the novel. In this grouping words are as follows; human limbs, relatives and friends, wild animal names with wild animals, religious terms, economic and trade names, health related words, terms related to defense and war, names of plants, herbs and trees, terms of social stratification, names of music and vital instruments, words taken from other languages, terms of buildings, names of houses, courtyards and agricultural tools, names of occupations, names of habitats, terms related to tradition, custom, language and culture, words of land, names of means of transport, nomenclature of people and societies, direction and place words, geographic place names in the world, words that state number and time, names of food and drink, colors and terms related to appearance forms, names of dress and fabric products. The proverbs obtained in our study and the thematic vocabulary are given in Turkish equivalents and shown in the sentence in the sentence. Thus, in our study, it was aimed to contribute to the vocabulary development of the learners in the Adyghe education, and to the Adyghe literature.

Keywords: Adyghe language, Single Horse, Çeraşe Tembot, vocabulary, proverbs.

ШЪОЕПЛЬ

Мы силэжыгыгэ сянэу *Шыд Адибэрэ* сятэу *Нэзэр Сэламирэ* шъоепль
афэсшыгыгэ.

ЗЭРЭЗЭХЭТЫР

ТЫРКУБЗЭКІЭ АБСТРАКТ	i
ИНДЖЫЛЫЗЫБЗЭКІЭ АБСТРАКТ	ii
ШЪОЕПЛЬ	iii
ЗЭРЭЗЭХЭТЫР	iv
ПЭУБЛЭР	1
АПЭРЭ ШХЪЭР. ЛЕКСИКЭР, АЩ ИЗЭГЪЭШЭН КЪЫКІУГЪЭ ХЪИШЪЭ ГЪОГУР	8
1.1. Лексикэ зыфалорэр, ащ зэригъашлэрэр	8
1.2. Адыгабзэм илексикэ изэгъэшлэн иупчл	15
1.3. Джырэ адыгабзэм илексикэ зэхэтыкл	19
1.4. Лексикэ-тематикэ гущылэ купхэр	23
ЯТІОНЭРЭ ШЪХЪЭР. КІЭРЭЩЭ ТЕМБОТ ИРОМАНЭУ “ШЫУ ЗАКЪУ” ИЛЕКСИКЭ ЗЭХЭТЫКІ	31
2.1. КІэрэщэ Тембот ибзэ дунай	31
2.1.1. Адыгэ гущылэжъхэр	35
2.2. КІэрэщэ Тембот ироманэу “Шыу закъу” лексикэ –тематикэ гущылэ купхэу щыгъефадагъэхэр	37
2.2.1. Цыф Іэпкъ-лъэпкъхэр къызэрыкІрэ гущылэхэр	39
2.2.2. Блэгъэныгъэ-Іахьыл, ныбджэгъуныгъэм епхыгъэ гущылэхэр	42
2.2.3. Щагу псэушьхэмэ, хьэклэ-къуакІэмэ ацІэхэр	43
2.2.4. Диным епхыгъэ терминхэр	46
2.2.5. Сатыгум, щэн-щэфэным епхыгъэ гущылэхэр	47
2.2.6. Зэоным тегъэлпсыхьэгъэ Іашэмэ ацІэхэр	49
2.2.7. КъэкІрэмэ, уцмэ, чыгмэ, Іэзэным ехьылІэгъэ гущылэхэр	51
2.2.8. НэмыкІыбзэхэм къахэкІыгъэ гущылэхэр	56
2.2.9. Щагу псэуальэхэр, псэупІэхэр, унэгъо Іэмэ-псымэхэр	58
2.2.10. Музыкальнэ Іэмэ-псымэхэм, джэгум, джэгукІэмэ япхыгъэ гущылэхэр	63
2.2.11. Сэнэхьатмэ ацІэхэр	65
2.2.12. Дунаим изытет, изэрыщыт епхыгъэ гущылэхэр	67
2.2.13. Хабзэм, бзэм, культурэм къешІэкІыгъэ гущылэхэр	68
2.2.14. Шым, шыхъуным епхыгъэ гущылэхэр	71
2.2.15. Цыфыр зэрызэращэрэр	75
2.2.16. Лъэпкъ зэтекІыныгъэмэ ацІэхэр	76
2.2.17. Дунаим ичІыпІэхэр, чыльгэм ыльэныкъо къэзгъэлъэгъорэ гущылэхэр	80
2.2.18. Пчъагъэм, къэлъытэным, уахътэм епхыгъэ гущылэхэр	86
2.2.19. Шхыныгъомэ, шъонмэ ацІэхэр	90
2.2.20. Шъохэмрэ теплъэхэмрэ къызэрыкІрэ гущылэхэр	93
2.2.21. Щыгъынхэм, шэкІмэ, лъэкъопыльхэмэ ацІэхэр	95
ЗЭФЭХЪЫСЫЖЪЫР	100

ЛИТЕРАТУРЭР

109

**ГУАДЗЭР: ТЫРКУБЗЭКІӨ КУПКЫРЫШУ
(ЕК: TÜRKÇE GENİŞ ÖZET)**

113

ПЭУБЛЭР

Бзэм ибаигъэ апэу зэлъытыгъэр ащ гущыIэу хэтым ипчъагъ. Адыгабзэр зэрэбаир узэмышъырэхъышэжъын шыпкъ. Бзэм хэт гущыIэ пэпчъ хъишъэ зыпымылъ ахэтэп, ыкIи ахэр шIэныгъэ лъапсэ яIэу зэхэпфыныр, зэбгъэшIэныр ищыкIэгъэ дэд, сыда пIомэ лъэпкъым итарихъи, исэмэркъэуи, ихъишъи, ибзэ хабзэхэри – зэкIэ зыхэлъыр бзэр ары.

Бзэр чыгым фегъадэ шIэныгъэлэжъэу Гъыщ Нухъэ. ШIэныгъэлэжъым етхы: “Хэти ешIэ, чыгым ылъапсэхэр зыпаупкIэхэкIэ ышъхъапэ мэгъу. Псэу лъапсэхэм къыдащаштыгъэр чыгыпкъым къыIэкIэмыхъажъы зыхъукIэ мэгъуанлэшъ, етIанэ мэгъужьыпэ. Бзэри чыгым фэд – лъапси, пкъи, шъхъапи иIэх. Ахэр зэкIэ зэдиштэу, зэдэлажъэхэ зыхъукIэ бзэм хэхъо, нахъ бай мэхъу” (Н.Т. Гишев, 2008: 446). Джары адыгэмэ сыдигъокIи жабзэм мэхъанэшхо зыкIыратыщтыгъэр, зыкIапсыхъэщтыгъэр. Арышъ, лъэпкъымрэ бзэмрэ пытэу зэхыгъэх, цIыфым ежъ илъэпкъыбзэ зэрехъэ, хэхъоныгъэ фешIы, зы цIыф горэм тIысэу къыугупшысырэп.

Адыгэхэр, тарихъым зэригъэунэфырэмкIэ, дунаим тет лъэпкъыжъмэ, анахъ инхэм ащыщыгъэх. Ижъ дэдэкIэ узэкIэIэбэжъымэ япчъагъэкIи, псэупIэу аубытыщтыгъэмкIи адыгэхэр чIыпIэу къызщыхъугъэм, зыщыпсэурэм ыцIэ Кавказым епхыгъэу илъэпкъыгъэ шIэныгъэлэжъмэ агъэунэфы. Лъэпкъым ышъхъэ къырыкIуагъэм ыпкъ къыкIыкIэ, адыгэхэр зэрэдунаеу итэкъухъагъэ хъугъэ. Адыгэхэм ялэгъу лъэпкъыхэу дунаим темытыжъыр зэп, тIоп, къэнагъэхэми апэкIэкIыгъэр макIэп, ащыщхэм ялъэпкъыцIэ ашIэжъэу, ау зыхэххэм ащыщ хъужьыгъэхэу, ахэмэ ягуузыр, ялыузыр ежъхэми ягуузэу, ялыузэу къадэхъу, адыщэIэ. ЗэрэтшIэрэмкIэ, ипчъагъэкIэ нахъыбэ зыщыпсэоу хъугъэр Тыркуер ары. Тыркуем щыпсэурэ адыгэхэм зэкIэми адыгабзэр аIульэу къэнагъ пIон плъэкIыщтэп, зыхэх лъэпкъышхом мэкIэ-макIэзэ хэткIухъэ. Арэу щыт нахъ мышIэми, адыгэу Тыркуем щыпсэухэрэм адыгабзэр илъэс 155-рэ хъугъэу зэрахъэ. Адыгабзэр жэрыIуабзэу зэраIыгъым фэдэу, тхыбзэ-егъэджэныбзэу зэрахъэнэу амал яIэ зыхъугъэр мы аужрэ блэкIыгъэ

ильэсипшыр ары. Ау адыгэбзэ егъэджэным ехылаагъэу тхыльхэр хэхэсым щымэкIэ дэд. Хэхэсым щыпсэурэ адыгэхэмкIэ адыгабзэр жэрыуабзэм кыщымыуцоу, лъэпкъым иусакIохэм, итхакIохэм нэуасэ афэхуныр хэтрэ зы хэхэсым пае гушыагъоу щыт.

ТэшIэ, бзэм шыгъэфедэгъэ гушыIэхэр зэкIэ зэхэубытагъэу кызыщылаагъорэр титхакIомэ атхыгъэ произведение шлагъомэ уаджэ зыхьукIэ ары. ТхакIом иныдэльфыбзэ шъхьафитэу ыгъэIорышIэн, гупшысэ куухэр кырытын, тхыльеджэ пэпчъ ыгу лъыIэсын, кыгъэуцын амал иIэн фае. Джащ фэдагъ KIэрэщэ Тембот.

KIэрэщэ Тембот цыфхэм лъэшэу якIас, сыдигъуи ипроизведениехэм яджэх. Итхыль пэпчъ тхакIом иамал инхэр, ыкIуачIэ, иIэпэIэсэныгъэ зынэсырэр кыуегъашIэ. ТхакIом икъэлэмыпэ кычIэкIыгъэ тхыгъэхэр зыгъэбжышIохэрэр ахэр адыгэ лъэпкъым ищыIакIэ, ынапэ, идунэееплъыкIэ, илIыгъэ, бзэ щэрыоу, бзэ гъэшIэгъонэу Iулым ишыагъэкIэ тхыль еджэ пэпчъ ыгу лъыIэсызэ кызыэритыгъэр ары. Ар аушэтын альэкIыгъ хэхэсым щыпсэурэ адыгэхэми. KIэрэщэ Тембот ироманэу “Шыу закъу” зыфиIорэр Тыркуем щыпсэурэ адыгэмэ жъэу альыIэсыгъ. 1979-рэ илъэсым Тыркуем щыщ Енэмыкьо Моулид романыр тыркубзэкIэ зэридзэкIыгъ ыкIи тхыльеджэмэ аIэкIигъэхьагъ.

Адыгэ литературабзэр KIэрэщэ Тембот итхыльхэм къадэхьугъ пIомэ ухэукъошттэп. Пстэуми анахьэу непэ KIэрэщэ Тембот илитературнэ тхэн Iофхэм татэгущыIэ зыхьукIэ анахь кыыхэдгъэщрэр Т. KIэрацэм итхыльыбз. Ар зыхэкIокIэн щыIэп. Ежъ KIэрэщэ Тембот лэшIэгъухэм къакIоцI лъэпкъым ипшысэхэм, итхыдэжъхэм, иорэдхэм ащыпсыхьажыгъэ адыгабзэу, ным ыбзэу итхыльхэр зэритхыгъэхэр уилынтфэхэм къанигъэсэу, уипкъынэ-лынэ кыпкъыригъахьэу, лъачIэм нэсэу иIэрыльхь. Джары ащ “адыгабзэр арэп тхьамыкIэр, ар тхьамыкI зыIорэр ары нахь” зыкIиIуагъэри. Ауштэу бзэм ишъэфхэр къэубытынхэшъ, итхыгъэ еджэрэм игумэкI – гупшысэ лъыбгъэIэсын плъэкIэу бгъэфедэшъуныр тхакIо пэпчъ ихьопсапI. Ар кыздэхьугъэмэ Тембот ащыщ.

Непэрэ мафэхэм литературоведхэм КIэрэщэ Тембот ипроизведениехэр лъэныкьо зэфэшхьафхэмкIэ къекIуалIэхэзэ зэхафы, ау бзэм дэлэжьэрэ шIэныгъэлэжьхэми шIэныгъэ ушэтын-зэхэфынхэр ашынымкIэ икъун фэдиз мэхьанэ итхыгъэхэм апкырыль, ахэр IэубытыпIэ ашыхэзэ ушэтынхэр рашылIэх. КIэрэщэ Тембот ижабзэ бай, гъэшIэгъон дэд, гушыIабэ егъэфедэшъу, гушыIэм гушыIэр гуигъахъозэ сурэт псэу нэм кыкIегъэуцо. Ар зиамалыр зиныдэльфыбзэ дэгъоу зышIэу, зипхъуантэ гушыIэ зэфэшхьафхэмкIэ ушъагъэр ары. Ащ пае, бзэм ыльэныкьокIэ зэхэтфынэу КIэрэщэ Тембот ироманэу “Шыу закъу” зыфиIорэм зыфэдгъэзагъ.

Темэу кыхэтхыгъэр **ищыкIэгъэ шъыпкъэ щыт**, сыда пIомэ тхакIом ижабзэрэ художественнэ произведением ыбзэрэ зэгопчын плъэкIыщтэп, литературабзэр пытэу епхыгъ тхыгъабзэмрэ литературэмрэ. Непэ кызынэсыгъэм КIэрэщэ Тембот ироманэу “Шыу закъу” зыфиIорэм илексикэ зэхэтыкIэ хэушъхьафыкIыгъэу кыитхыхъэу, лексикэ-тематикэ купэу бзэм кыыхагъэщхэрэмкIэ гошчыгъэу, къэтхыхьагъэу IофшIагъэ щыIэп. Ащ дакIоу, гушыIэу къэтыгъэхэм ямэхьанэ тыркубзэкIэ голъ. ТхакIом ижабзэ щыгъэфедэгъэ гушыIэжъхэр къэтэты.

ГушысэпIэ-ушэтынIэу тиIофшIагъэ иIэр – КIэрэщэ Тембот ироманэу “Шыу закъу” зыфиIорэр ары.

Ушэтыным ипкъыгъу – КIэрэщэ Тембот ироманэу “Шыу закъу” зыфиIорэм бзэ гъэпсыкIэу иIэр, щыгъэфедэгъэ лексикэр ыкIи гушыIэжъхэр ары.

IофшIэным имурад шъхьаI: бзэм ыльэныкьокIэ КIэрэщэ Тембот ироманэу “Шыу закъу” зыфиIорэр зэхэтфыныр, адыгабзэм илексикэ-тематикэ зэхэтыкIэ, ащ изэгъэшIэн кыкIугъэ хъишэ гъогур ыкIи лексикэм изэгъэшIэн кыыхиубытэрэ Iофыгъохэр къэтхыхьагъэныр ары. Сыда пIомэ лексикэм иупчIэ адыгабзэм ыкIи тыркубзэм дэлажьэрэ шIэныгъэлэжьхэм зэхаф зыхъукIэ, зыкIыныгъэ яIэп. Ащ пае, лексикэм изэгъэшIэн фэгъэхьыгъэу шIэныгъэлэжьхэм атхыгъэхэм нэIуасэ зэфэтшыгъ, тиеплъыкIэ къэдгъэнэфагъ.

Мурадэу тигэр икёу зэшлотхыным фэши пшгэрыль гэнэфаггэхэр зыфэдггэуцуужыггэх.

Юфшиэным ипшгэрыльгэхэр:

- адыгабзэмрэ тыркубзэмрэ лексикэм иупчгэ зэрэщызэхэфыггэм тыкгытегущыггэныр;
- лексикэ-тематикэ купэу шгэныггэлэжгэхэм адыгабзэм кыхаггэщгэрэр кьэтгыныр;
- Кгэрэщэ Тембот ижабзэ ибаиггэ лыплгэггэныр;
- Кгэрэщэ Тембот ироманэу “Шыу закгу” зыфигорэм бзэм ыггэныккьокгэ зэхэфыггэныр;
- лексикэ-тематикэ купэу романым кыхэдггэщыггэхэр кьэтыггэныр.

Еклоглакгэу Юфшиэным илэхэр. Бзэшгэныггэм гэубытыпгэ щашгыхэу кьэтхыггэныр, зэггэшгэныр, зэггэшгэ-зэггэггэуцу еклоглакгэхэр дггэфедаггэх.

Ушэтынымкгэ Гэубытыпгэ тшыггэхэр:

- Кгэрэщэ Тембот ироманэу “Шыу закгу” зыфигорэр;
- адыгабзэм изэхэф гущыгалгэхэр;
- адыгэбзэ-тыркубзэ, тыркубзэ-адыгэбзэ гущыгалгэхэр.

Теорие лгэпсэу Юфшиэным илэр.

Лексикэм изэггэшгэн кыубытрэ Юфгыггэхэр, лексикэ-тематикэ купэу адыгабзэм кыхаггэщгэрэр, зэнэккьокгу зыхэлгэу, икёу зэхэмыфыггэ упчгэхэм язэшлогхынкгэ шгэныггэлэжгэхэр кызпкырыкгэрэр кьэтгэю.

Темэу хэтхыггэр икёу кызгэлогхыным фэши ггэггэтым, журналым кьарыхгэггэ материал зэфгэшггэафгэр дггэфедаггэх, шгэныггэ Юфшгэггэу щыггэхэр Гэубытыпгэ тшыггэх, тшылогггэр кьитлогтыкыггэх. Шгэныггэ Юфшгэггэхэу Гэубытыпгэ тшыггэхэм ащыщгэм ацгэ кьэтгон. Шггэуккьо А.

“Адыгабзэм илексикэрэ ифразеологиерэ”, “Джырэ адыгабз”, Шагъыр Аминэ итхылгэу “Очерки по сравнительной лексикологии ядыгских языков”, Тхьэркьо Ю. “Лексикэр. Стилистикэр. Жабзэм икультур”, ХьакIэмыз М. иЮфшIагъэхэу “Художественный мир Тембота Керашева”, “ГъэшIэ нап”, Къунэ М. идиссертационнэ ЮфшIагъэу “Язык исторических произведений Т. Керашева”, Гъыщ Н. кыхиутыгъэхэу “Адыгабзэр КIэрэщэ Тембот ихудожественнэ амалышIу”, “КIэрэщэ Тембот иновеллэхэм абзэ ехылыагъ”, “Избранные труды по языкознанию”, “ЗэкIэри адыгэмэ яхылыагъ” ыкIи ахэмэ анэмыкI ЮфшIэгъабэми тарыгъозагъ.

КIэрэщэ Тембот ироманэу “Шыу закъу” (2002) зыфиIорэм теджагъ. “Шыу закъу” зыфиIорэ романым ехылыагъэу лыплъэныгъэу тшыгъэхэм кIэух афэхъугъэ зэфэхьыс гупшысэхэр тшыгъэ, лексикэ-тематикэ купхэу къэдгъэнэфагъэхэм атетэу гущылэу кыыхэтхыгъэхэр дгощыгъэ, ахэмэ ямэхьанэ тыркубзэкIэ гуальхъэ фэтшыгъ. ЮфшIэным кышыттыгъэ адыгэ гущылэжъхэм къаушыхъаты адыгабзэм ежъ иунэе нэшанэу иIэхэр, тхакIом ижабзэ итамыгъэу ахэр зэрэщытыр.

ШIэныгъэ-уишэтыкIэ лъапсэу ЮфшIагъэм иIэр адыгэ бзэшIэныгъэм дэлажъэхэу Н.Ф. Яковлевым, Д.А. Iашъхъемафэм, Г.В. Рогавэ, З.И. КIэращым, М.А. Къумахэм, З.Ю. Къумахым, А.А. Шъаукъом, М.Л. Апажэм, А. К. Шагъырым, Ю.А. Тхьаркъаухъом, А.Н. Абрэджим, М.Д. Къунэм, М.Н. ХьакIэмызым ыкIи нэмыкIхэм; тырку бзэшIэныгъэм дэлажъэхэу Doğan Aksan, Zeynep Korkmaz, Yusuf Çötüksöken, Berke Vardar, Mehmet Tekin, Selin Tekeli, E.M. Forster ыкIи Charles Plisnier ыкIи нэмыкIхэм яЮфшIагъэхэр ары.

Темэу кыыхэтхыгъэр икьоу кызэлухыным пае, шIэныгъэ грамматикэхэм, журналхэм къарыхъэгъэ материал зэфэшъхьафхэр IэубытыпIэ тшыгъэх, тишIошIхэр кытIотыкIыгъэх.

ЮфшIэным кIэу щыуишэтыгъэр: апэу адыгэ бзэшIэныгъэм шIэныгъэ лъапсэ иIэу КIэрэщэ Тембот ироманэу “Шыу закъу” зыфиIорэм ибзэ гъэпсыкIэ щыуишэтыгъ; романым игущылэлъэ гъэпсыкIэ къэтхыхъагъэ хъугъэ; лекскэ-

тематикэ купхэр кышчытыгъ; гущылэ купэу кыыхэгъэщыгъэхэм ямэхьанэ тыркубзэкIэ акIыгъу.

ТеориемкIэ мэхьанэу иIэр: хэкум щыпсэурэ шIэныгъэлэжъхэм адыгабзэм илексикэ ехьылIагъэ IофшIагъэхэр, тхыгъэхэр кыдагъэкIыгъэми, тхакIом ижабзэ ищэрыуагъэ, бзэ амалэу ыгъэфедэхэрэр кызэхэзыф шIэныгъэ IофшIагъэхэр икьюу щыIэп. Лексикэ-тематикэ купэу кыыхагъэщхэрэм ипчъагъэ гъэнэфагъэу щытэп. Арышъ, мы IофшIагъэр адыгабзэм илексикэ зэхэтыкIэ зэхэфыгъэным ыльэныкьюкIэ бгъэфедэмэ ишIуагъэ къэкIошт. КIэрэщэ Тембот ижабзэ ибаигъэ, илексиэ гъэпсыкIэ дэлажъэхэрэм IэпыIэгъу афэхъушт. Гупшысэу ушэтыным кышчытыгъэхэм адыгэ ыкIи тырку бзэшIэныгъэм япхыгъэ упчIэхэм ащыщхэр IуигъэзыкIышъушт.

ПрактикемкIэ мэхьанэу иIэр: ЕджакIохэм практикэ IофшIэн зэфэшхьафэу ашIыхэрэмкIэ ишIуагъэ къякIышт. ШIэныгъэ IофшIэнхэр зылэжъхэрэм агъэфедэн альэкIышт. НыбжыкIэхэм яушэтынхэр ашI зыхъукIэ IэпыIэгъушIу афэхъушт. Адыгабзэр язгъашIэхэрэр, зэзгъэшIэхэрэр рыгъозэшъушт. Гурыт ыкIи апшъэрэ еджапIэхэм афэгъэхьыгъэ тхылъхэр зытхыхэрэм IэпыIэгъу ашIышъушт.

IофшIэным къэдгъэшыпкъэжынэу кыыхэтхыгъэхэр:

- Джырэ адыгабзэм кыыхиубытэрэ гущылэхэр зэкIэ пштэмэ купышхуитIоу бгощыжын плъэкIышт: адыгэ гущылэ шъыпкъэхэмрэ нэмыкIыбзэ гущылэхэмрэ. Адыгабзэм хэт гущылэмэ янахьыбэ дэдэр адыгэ гущылэхэу щытых, ахэр бзэм тарихъ гъогу кIыхъэу кыкIугъэм кыытыгъэх.
- Бзэ пэпчъ ямэхьанэкIэ, пшъэрылъэу яIэмкIэ, зэрагъэфедэхэрэмкIэ зэдиштэрэ лексикэ-тематикэ гущылэ купхэр кыыхагъэщы.
- КIэрэщэ Тембот ироманэу “Шыу закъу” зыфиIорэр адыгэм итарихъ кышцэлагъо, ежъ тхакIом илэхъани, дунэететыкIэу ыкIи дунэеплъыкIэу цIыфхэм яIагъэми ыкупкI нэсыгъ ыкIи псэ кышпигъэкIэжыгъ. Бзэ дахэу, бзэ щэрыоу Iульым ишIуагъэкIэ лъэгэпIэ

инхэм анэсын ыльэктыгь, бзэ амал зэфэшхьафхэр кызыфигьэфедагь,
ахэмэ яшгуагьэкIэ ытхыгьэхэр зыми хэмыкIуакIэхэу тхыгьэ
произведениемэ кьахэлыдыкIых.

Гофилэныр зэрээхэтыр: пэублэр, шьхьитIу, зэфэхьысыжьбыр,
дгьэфедагьэ литературэр, гуадзэр (тыркубзэкIэ купкIырыIу).

АПЭРЭ ШЪХЪЭР.

ЛЕКСИКЭР, АЩ ИЗЭГЪЭШЭН КЪЫКІУГЪЭ ХЪИШЪЭ ГЪОГУР

1.1. Лексикэ зыфалорэр, ащ зэригъашлэрэр

Сыд фэдэрэ бзи пштэмэ ар гушылэ-гушылэу зэхэт. Бзэм хэт гушылэхэм зэхэубытагъэу бзэм илексикэкІэ еджэх. Арэу щыт нахь мышлэми непэ къызнэсыгъэм лексикэкІэ заджэхэрэр зыкІыныгъэ ахэлъэу, икъоу къэгъэнэфагъэп. Гушылэм пае, “Адыгабзэм изэхэф гушылалъ” зыфилорэм лексикэкІэ заджэхэрэр мырзуштэу къыщытыгъ: “ЗэкІэ гушылэхэу бзэм е диалектым хахъэхэрэр къэзыубытрэр ары” (Адыгабзэм изэхэф гушылалъ, Т.ІІ: 140).

Н.Ф. Яковлевымрэ Д.А. Іашъхъемафэмрэ къыдагъэкІыгъэ “Грамматика адыгейского языка” зыфилорэм щатхы: “Грамматикэм иІахъэу гушылэм изэгъэшлэн, ащ гошыкІэ зэфэшъхафэу иІэр, гушылэхуыгъэм зэрыщыгъэфедагъэр, гушылэм хъэхъоныгъэ тарихъ гъогоу къыкІугъэр ыкІи нэмыкІхэр зэзгъашлэрэр ары” (Яковлев, Ашхамаф, 1941: 206).

Апажэ М. “Современный кабардино-черкесский язык. Лексикология, лексикография” зыфилорэм щегъэунэфы: “Гушылэ зэхэубытагъэхэу, пкъыгъохэм, Іэмэ-псымэхэм, хъурэ-шлэрэмэ, тыкъэзыуцухъэрэ дунаим щыхъухэрэм ацІэ бгъэнэфэным пае гъэфедэгъэ гушылэхэр, гушылэ зэхэубытагъэхэр ыкІи ахэмэ язэхэтыкІэ зыгъэпсыхэрэр ары ” (Апажев, 2000: 3).

Къумэхэ М. “Кабардино-черкесский язык” зыфилорэм мырзуштэу къыщеты: “Бзэм щызэхэубытэгъэ гушылэхэу пкъыгъомэ, хъурэ-шлэрэмэ якъэгъэльэгъон, тыкъэзыуцухъэрэ дунаим къешлэкІыгъэхэр къызэрагъэнафэхэрэр ыкІи ащ игушылэлъэ зэхэтыкІэ зыгъэпсырэр ары” (Кумахов, 2013: 407; Апажев, 2000: 3).

А. Шьяукъом “Джырэ адыгабз” зыфиорэ тхылъым мырэуштэу щетхы: “Бзэм хэт гушыэ пстэумэ зэхэубытагыэу лексикэкээ еджэх” (Шьяукъо, 2009: 83).

Адыгэ бзэшэныгэм дэлэжьэрэ шэныгэлэжьэхэм лексикэкээ заджэхэрэр кызыратырэр кэдгэнэфагы. Лексикэм имэханэ нэмыкыбзэм зэрцагыэунэфырем тылгыплэным пае тыркубзэм зыфэдгэзагы. Тыркубзэм игушыалэ лексикэкээ (söz varlığı) заджэхэрэр мырэуштэу кыщеты: “Bir dildeki sözlerin bütünü, söz hazinesi, söz dağarcığı, sözcük hazinesi, kelime hazinesi, kelime kadrosu, vokabüler”¹. Зэрэтлэгъоу зы бзэм хэт гушыэхэр экээ зэхэубытагыэу, гушыэ мылкъу угъоигэр, гушыэмрэ жабзэмрэ байныгыэу яэр, цыфым ыгу, ышхэ зэхэубытагыэу иль гушыэхэр зыщзэфэхэсыгыэ гушыалэ.

Бзэ пэпчы лексикэм изэгэшээн чыпэ гэнэфагыэ щеубыты ыкы ащ фэгэхыгыэ юфшагыэхэр шэныгэлэжьэхэм рашылэ.

Тырку бзэшэныгэлэжьэу Догъан Аксан лексикэ (söz varlığı) зыфиорэр мыщ фэдэу кыгэунэфы: “bir dilin söz varlığı o dilin sadece sözcükleri değil, deyimlerin, kalıp sözlerin, kalıplaşmış sözlerin, atasözlerinin, terimlerin ve çeşitli anlatım kalıplarından oluşmaktadır” (Aksan, 2000: 7-11). Шэныгэлэжьым зэритхырэмкээ зы бзэм илексикэр, ар а бзэм гушыэ закыоу щымытэу, а бзэм игушыакээ, зэгохыгыэ гушыэхэр, зэгопх мыхыушт гушыэхэр, гушыэжхэр, итерминхэр ыкы зэмфэшхыаф кэютакээ зэгопхын умылэкышт гушыэхэр ары.

Тыркубзэм дэлажьэу Зейнэб Коркмаз лексикэкээ заджэхэрэр мырэуштэу кыгэнафэ: “bir dilin bütün kelimeleri, bir kişinin veya bir topluluğun söz dağarcığında yer alan kelimeler toplamı” (Korkmaz, 2008: 144). Шэныгэлэжьым зэритхырэмкээ, зы бзэм хэт гушыэхэр экээ, зы цыфым, кыпым игушыэ мылкъу угъоигэ хэт гушыэхэр зэфэпхысыныр ары.

¹ Türkçe Sözlük, s.2158.

Тырку бээшлэныгээлэжэу Юсуф Чотуксокен лексикэ зыфалорэр мыщ фэдэ купиплИкИэ кьегэнафэ:

1. “Bir dildeki sözcüklerin tümü; kelime hazinesi, sözcük hazinesi, söz dağarcığı: sözcük dağarcığı”. Зы бээм хэт гушыИэхэр зэхэубытагэу; гушыИэ хьазнэу² ыкИи псалъэ хьазнэу мыльку угъоиггэр, цыфым ыгу, ышгъхэ гушыИэу ыкИи псалъэу илхэр ары.
2. “Bir bilgi dalına ilişkin terimlerin tümü”. Зы шлэныгэ кьутамэм ехьыллэгэ терминхэр зэхэубытагэу.
3. “Bir kimsenin, yazarın, kullandığı sözcüklerin tümü”. Зы цыфым, зы тхаклом ыггэфедэрэ гушыИэхэр зэхэубытагэу.
4. “Bir sözlükteki sözcüklerin tümü”. Зы гушыИальэм дэт гушыИэхэр зэкИэ зэхэубытагэу (Çötüksöken, 1992: 171).

С. Текели зэриорэмкИэ бээм илексикэ удэлажэ зыхьукИэ а бээр зезыхэрэ лъэпкьым ихабзэ, идунай зэрызэхилыкырэр, шэн хабзэу зэрехэрэр, ишлэшхуныгэ нэмыкИ лъэпкхэм зэралгылэсрэ шлэныгэм ыльэныкьо зэфэшхьафхэр (диныр, социологиер, философиер, тхыдэр, психологиер, лэдэбыатыр) ыкИи нэмыкИ шлэныгээлэжхэр кьызэреклуалэхэрэр, зэрзрагашлэрэр, зэралгэгурэр, нэмыкИ бээм хэт гушыИэхэм кьашышлэрэ зэхьоклыныггэр бээм ыльэныкьокИэ инэшанэхэр, пшьэрыльэу илэхэр икИи гушыИэм идунай пчэгум кьырельхэ.

“Dilin söz varlığının incelenmesi toplumun gelenek ve göreneklerini, dünyayı anlayış ve algılayış biçimini, bakış açısını, maddi ve manevi değerlerini, toplumsal yaşam tarzlarını, inançları ve inanışlarını, diğer toplumlarla olan ilişkilerini, birçok bilim dallarıyla (din, sosyoloji, psikoloji, felsefe, tarih, edebiyat, toplumbilim vb.) olan bağını ve bunlara olan katkısını ortaya koyduğu gibi sözcüklerin geçmisten günümüze kadar geçirdiği değişiklikleri, dilsel özelliklerini, kavramlar ve sözcük dünyasını da ortaya çıkarır” (Tekeli, 2018: 25).

² Тіэшу Я.(1991) Тырку-адыгэ гушыИаль. (н.69)

Ыпшыкытэ кытэуагытэ такыпкырыкытэ мыщ фэдэ зэфэхыс гушысэ тэшы. Бзэ пэпчэ ежэ иунэе гушытэхэр итэх. Ахэр тарихь гыогоу кыкытэрэм кыеты. А бзэр зыгытэорыштэрэ лэпкымы ищытэкытэ дунай епхыгытэ пкыгытэхэр, хыурэ-штэремэ япхыгытэ гушытэ купхэр зыщызэхэубытагытэр лексыкэр ары.

Адыгабзэм илексикэ изэгытэштэн епхыгытэ тэфгытэхэр ныбжыкытэ пшомы ухэукоштэп. Арэу щыт нахь мыштэми тэфштэгытэ гыэнэфэгытэхэр щытэх. Гушытэм пае, (“Адыгабзэм играмматикэрэ илексикэрэ ятэфгытэхэр”; Шыаукыо А.А. “Адыгабзэм илексикэрэ ифразеологийэрэ”; Апажев М.Л. “Проблемы кабардинской лексики”; Шыаукыо А.А., Кыубэ Б. Ч. “Адыгабзэм истилистик”; Абрегов, А.Н. “Исследования по лексике и словообразованию адыгейского языка”; штэныгытэ грамматикэхэр Кумахов М. А. “Кабардино-черкесский язык”; Яковлев Н. Ф., Ашхамаф Д.А. “Грамматика адыгейского литературного языка”; Рогавэ Г.В., Керашева З.И. “Грамматика адыгейского языка” кытэи ащ нэмыкытэхэри.

Арышь, адыгэ лексикологийэр бзэ штэныгытэ шыхыафэу зэрыщытымыкытэ ухытэрэхышытэжыныэу щытэп, гыэхыгытэ гыэнэфэгытэхэр шышыгытэх, ылытэ теуцуагытэ. Арэу щыт нахь мыштэми, джыри штэгытэн фаеу щытэр бэ, лэпсэ пытэ шыгытэнымыкытэ, ыпэ лыкытэнымыкытэ джыри бэ штэгытэн фаеу щытыр

Лексыкэр бзэм щызэхэубытэгытэ, щыугытэоигытэ гушытэхэр ары. Leksikos’ зытэокытэ кыкытырэр “гушытэ”, урымыбзэм кыыхэкыгытэ. Ащ пае, зы лэпкымы илексикэ зытэокытэ кыырагытэктэрэ а лэпкымы ыбзэ кыыхыубытэрэ гушытэ пстэур ары.

Шыаукыо Аскэр хегытэунэфыкытэ: “Гушытэу “лексик” зыфитэорэм имэхыанэ нахь гыэцкыкытэуи агытэфэдэ. Гушытэм пае, мыщ фэдэу пшомы пльэкытэштэ: А.С. Пушкиным илексик - А.С. Пушкиным итхыгытэхэм ащыгытэфэдэгытэ гушытэ пстэур зыфитэу, романэу “Насыным игытэу” илексик - романэу “Насыным игытэу” зыфитэорэм зэкытэ гушытэу кыыхыубытэрэр зыфитэу (Шыаукыо, 2009: 83).

Хэти ешлэ гуцылэхэр зыщыугъоигъэхэр гуцылэлъэ зэфэшхьафхэр арых. Ау зы гуцылалъэ горэми бзэм хэт гуцылэхэр щыклагъэ фэмыхъоу щыуугъоин плъэкълъштэп, сыда плэмэ щылаклэм зызэрызэблихъурэм, зы чыплэ щымытэу ыпэклэ зэрэлыкълуатэрэм епхыгъэу гуцылэ пчъагъэри ренэу нахыбэ мэхъу.

Етлани бзэм хэт гуцылэхэр икъоу угъоигъэу къэтыгъэми, ащ къыкълырэп гуцылэ пэпчъ пшлэн фаеу. Зэрагъашлэрэр бзэм илексикэ зэрэщытэу ары е лексикэм игуцылэ купхэр зэрэзэфыщытхэм янэшэнэ-хабзэхэр хагъэунэфыкълы.

Бзэшлэныгъэм инэмыкълрэ лэхъэхэм ялытыгъэмэ лексикэм нэшэнэ шъхьалэу илэр ар тыкъэзыуцухъэрэ пкъыгъохэм япхыгъэ шъыпкъэу зэрэщытыр ары. Пкъыгъуаклэ горэ е понятияклэ горэ щылэ зэрэхъугъэм тетэу ащ гуцылэ шъхьафыклэ цлэ фэусыгъэн е гуцылэ горэм имэхъанэ хахъо фэшлыгъэн фаеу мэхъу. Джащ тетэу щылаклэм къыщыхъурэ зэхъокълыныгъэхэр апэу къызщылъагъорэр лексикэр ары. Ащ дакълу жъы хъугъэ гуцылэхэр бзэм хэзыжых е игъэклотыгъэу щагъэфедэжхэрэп.

Сыда гуцыл зыфалорэр? Гуцылэклэ заджэхэрэр къыгъэнафэу шъэ пчъагъэ щыл. Гуцылэм пае, Зекълугъу Уцужыкълэ “Адыгэ-урыс бзэшлэныгъэ гуцылалъ” зыфилуоу къыдигъэкълыгъэм моуштэу щетхы: “1. Бзэм изэнэ анахъ шъхьалэу, анахъ клэклэу мэкъэ зэхэт лъэныкълэу илэмклэ пкъыгъо горэм, пкъыгъом инэшанэ горэм, дунаим “илэхыгъо” горэм ехыплэгъэ гупшысэ къэзгъэлыагъорэр ары; 2. Жабзэр ары” (Зекълугъу, 2006: 25).

“Адыгабзэм изэхэф гуцылалъ” моуштэу къыщытыгъ: “1. Мэхъанэ ухыгъэ къызэрыкълрэ анахъ лэхыгъо клэклэу гуцылэхуыгъэм хэтыр ары. 2. Псалъэ” (Адыгабзэм изэхэф гуцылалъ, Т.1: 107).

Гуцылэр къэзгъэнафэу къатхэрэм ащыщ горэми бзэшлэныгъэлэжхэр зэфэдэу егъэрэзэх плон плъэкълъштэп. Сыда плэмэ “Бзэ занэу зэрэщытымклэ гуцылэм мышц фэдэ нэшанэхэр къыхагъэщых:

1. макъэхэмклэ ушьошыгъэ;

2. мэхьэнэ гьэнэфагьэ кьегьэлягьэ;
3. нэмыкI гуцыIэхэр ащ хэуцонхэу щытэп;
4. зы ударениекIэ кьыхэгьэушгьафькIыгь;
5. морфологие гьэпсыкIэ иI (зы бзэ гуцыIэ горэм щыщ);
6. синтаксис гьэпсыкIэр инэшан (зы гуцыIэр нэмыкIырэ гуцыIэхэм япхыгьэу зэрэхьурэр);
7. хэгьэушгьафькIыгьэу (зыми емьпхыгьэу) гьэпсыгьэ;
8. зыгорэм ыцIэ кьыреIо (пкьыгьэ, нэшанэ, хьурэ-шIэрэ горэм цIэ фэхьу);
9. кьамыгупшысэу, хьазырэу агьэфедэ;
10. имэхьанэ зыкIы (зэхэпхынэу щытэп)” (Шьаукьэ, 2009: 84).

Мыщ фэдиз нэшанэхэр зэфэпхьысыжьынхэш, ахэр зэкIэ зэхэубытагьэу кьыгьэлягьэу гуцыIэм зы кьэгьэунэфын ептыныр псынIагьоп. ЕтIани бзэ пэпчь мы нэшанэхэм ащыщхэр щызэтефэжьхэрэп: зым нэшэнэ нахьыбэ, адырэм нахь макIэ щыриI, яцэнэрэм ежь инэшэнэ шгьафхэр хэлъынхэ ыльэкIышт. Ащ кьыхэбгьэхьожьын фае гуцыIэм икьэгьэнэфэн е шьошэ кьодыемкIэ, е мэхьэнэ кьодыемкIэ, е логикэмкIэ екIуалIэхэрэр зэрэщыIэхэри.

Джары бзэшIэныгьэлэжьхэр гуцыIэкIэ узэджэщтымкIэ зыкIызэдырамыгьаштэрэр. Арэу шыт нахь мышIэми, шIэныгьэлэжьхэм мыр нахь задаштэ: «*ГуцыI* зыфаIорэр зы макьэу е мэкьэ зэхэтэу мэхьэнэ гьэнэфагьэ зиIэу зэгурыIонхэм пае агьэфедэрэр ары. ГуцыIэм пае: *А уигьунэгьэу зысиIэрэр бэшIагьэ*. Мы гуцыIэхуыгьэм щыщэу *а* зыфиIорэр зы макьэкIэ кьэIуагь, адрэхэр мэкьэ зэхэтыкIэ гьэпсыгьэх ыкIи адыгэ пстэумэ кьагурэIох». (Шьаукьэ, 2009: 84-85).

Джаруджим кьызэриIорэмкIэ гуцыIэм илексикэ мэхьанэр; “*Зишгьэфышгьыт гушыIэ шгьашьэуэм кьыIуатэрэр (кьыкIырэр) аш илексикэ*

мэханэр ары (Джаруджи, 1996:18). ГушыИэхэм лексичэскэ мэханэ зэрыз яИ. Лексическэ мэханэр гушыИэ пэпч ежэ ежым ий” (Джаруджи, 1995: 8).

ГушыИэр шыИэ кээзышырэр макъэмрэ мэханэмрэ зэгъусэхэ зыхьукИэ ары. Арышь, мэкъэ кьодыекИэ кьэИуагъэр гушыИэ хьурэп. Зэгъапшэх *ымэч* ыкИи *чэмы* зыфиИохэрэр. Апэрэм макъэхэр зышызэблэтэгъэуцукИэхэм мэханэ имыИэу хьугъэ, ащ кьыхэкИэуи адыгэмэ кьагурыИонэу шытэп. Арышь, ащ фэдэм гушыИэкИэ уеджэнэу хьурэп. Ау а макъэхэм нэмыкИ зэкИэлъыкИуакИэ яИэ хьумэ (*чэмы*) гушыИэр адыгабзэм илексикэ зэрэшыщыр кьэнафэ.

А. Шаукьом кьызэриИорэмкИэ лексикэ мэханэ зиИэ гушыИэхэр зэрээтекИэхэрэр а мэханэр кьызэрагъэльэгъорэ нэшэнэ шъхьаИэхэр арых. Адыгабзэм лексикэ мэханэ лъэпкьиплИ кьыхэбгъэщын плъэкИышт:

1. ЗэнкИэ (е цIэеИо) гушыИэ мэханэр, псалъэм пае; *Ианэ, унэ, льякьо, фыжъы, дахэ, Иуи, зы, пшИы, шъэныкь, макИо, етхы, елъэгъ, псынкИэу, льягэу, сыдигъо, нэмыкИхэри.*
2. Фразеологическэу зэпхыгъэ гушыИэ мэханэр, псалъэм пае; *тыгъужь (тыгъужь нэкИыгъ), пши (пши шъыхьахь), чэщ (чэщ мэзах), нэмыкИхэри.*
3. Синтаксическэу гъэпсыгъэ гушыИэ мэханэр, псалъэм пае.; *кьэгъэишон, акъыл чан, нэмыкИхэри.*
4. ЕплъыкИэ-екИолИэкИэ (эмоциональнэ-оценочнэ) гушыИэ мэханэр, псалъэм пае.; *зи ащ кьыкИырэн – сичэмэкъуартэ ыуасэн, шы дэхэ кьодый – шыдэхэмычъ, од дэд – лэныпсэр егъэщы, нэмыкИхэри* (Шаукьо, 2009: 90-92).

ЫпшъэкИэ кьэтИуагъэхэм такъыпкьырыкИызэ мыщ фэдэ зэфэхьыс гупшысэ тэшИы. Адыгэ лексикологиер ныбжьыкИэ нахь мышИэми ИофшИэгъэ гьэнэфагъэхэр шыИэх. Бзэр зы чыпИэ итрэп, ыпэкИэ лъэкИуатэ, кьешИэкИыгъэ дунаим зызэблехъу. Арышь, ащ дакИоу гушыИакИэхэр кьыхэхьан фаеу мэхъу ыкИи уахътэм димыштэжьрэ гушыИэхэр нахь макИэу гъэфедагъэ мэхъух е хэзыжьых. А зы бзэм хэт гушыИэхэр зэкИэ а зы нэбгырэм ижабзэ шыгъэфедагъэ хьурэп. Арэу шыт нахь мышИэми, бзэм хэт гушыИэхэр зэхэубытагъэу

гушылалгэхэм ащыбгъотын ыльэклышт. Гушылэхэр гушылэлгэ зэфэшхыафхэм шылакэм зызырэблихурэм епхыгъэу цаугъоизэ кырэкло.

1.2. Адыгабзэм илексикэ изэгъэшлэн иупчI

Адыгэ лексикэм апэу нэлуасэ тыфэзышыгыгэхэр Iэклыб хэгъэгу зеклолхэу я XVII –XVIII-рэ лIэшIэгъухэм адыгэхэм кьахэхьэгъэхэ Евлия Челеби, Н. Витсен, Ф.И. Штраленберг ыкли нэмыкIхэр ары. Мыхэмэ кьытлыгагъэIэсыгъэ лексикэ материалым мэхъанэу иIэр зыфэдэр а лгэхъаным адыгэ гушылэхэр зэрагъэфедэцтыгъэ шыкIэм ильэужхэр кьызэрахэнэжыгъэр ары.

А. Шъаукъом кьызэриIорэмкIэ “А материалым уицыхъашхо теплъхъанэу шытIэп, сыда лIомэ а гушылэхэр кьэзытхыгъэхэр, апэрэмкIэ, бзэшIэныгъэлэжхэу шытыгъэхэп, ятIонэрэмкIэ, адыгэ мэкъэ хьыльгэхэм якъэлуакIэ мыадыгэ цыфхэм атхьакIумэ кьыубытын ыльэклыным иIоф тетыгъэп” (Шъаукъо, 2009: 77).

Я XVIII-рэ лIэшIэгъум ия 70-рэ ильэсхэм шIэныгъэхэмкIэ Урысые Академием иакадемикхэу И.А. Гюльденштедт, П. С. Паллас, нэмыкIхэми адыгэ лексикэр научнэу кьызэхэфыгъэным егъэжъапIэ фашIы. АщыкIэ ахэмэ мурад гъэнэфагъэ яIагъ: кавказыбзэхэр зы лъапсэ кьикIыгъэхэу зэрэщытхэр кьаушыхъатыныр ары. “Евлия Челеби, Н. Витсен, Ф.И. Штраленберг, И.А. Гюльденштедт, П. С. Паллас ялексикэ ыкли текст материалхэр – етхы Къумэхэ Зарэ – макIэхэу зэрэщытхэм ямызакъоу, шыкIагъэхэри ахэмэ яIэх. Ащ кьыхэкIэу шIэныгъэлэжхэм а материалхэм ягъэфедэнкIэ цыхъэмышIыныгъэ кьахафэу кьыхэкIыгъ, ау адыгэ литературабзэхэм яхэхъоныгъэ изэгъэшIэнкIэ ахэр шыбгъэзыенхэри тэрэзы хъуныеп ...” (Кумахова, 1972: 12; Шаов, 1988: 7).

ТэркIэ нафэр мы зыцIэ кьетIогъэ зеклолхэми, академикхэми кьаугъоигъэ лексикэ материалым адыгабзэхэм язэгъэшIэн ыпэкIэ лъагъэкIотэным шIэныгъэлэжхэр кьызэрэфиIэтыгъэхэр ары. Ащ ишыхъат 1846-рэ ильэсым Л.Люлье кьыдигъэкIыгъэ “Урыс-адыгэ гушылалгэр”. Непэ кьыснэсыгъэми гушылалгэм адыгэ культурэм чIыпIэ ин дэдэ шеубыты,

адыгабзэм ехылаагызу революцием ыпэкIэ атхыгъэ IофшIэгъэ пстэуми анахь мэхъани, анахь уаси иI. Сыда пIомэ, тхыбзэр зимыIэгъэ адыгабзэм илексикэ баиныгъэ имызакъоу, ежъ адыгабзэми я XIX-рэ лIэшIэгъум иапэрэ IофшIагъэу мыр хъугъэ.

Революцием ыуж адыгабзэр теоретическэу игъэкIотыгъэу кызыэхэфыгъэным зэрэфежыагъэхэм епхыгъэу лексикологие Iофыгъохэу къаIэтыгъэр ыкIи зэшIуахыгъэр макIап. Апэу ащ фежыагъэр Н.Ф. Яковлевыр ары. “Грамматика адыгейского литературного языка” зыфиIоу Iэшхьэмэфэ Даут игъусэу ахэмэ кыдагъэкIыгъэм Iахьэхэу “Лексикэр” ыкIи “Семантикэр” зыфиIохэрэм чIыпIэ гъэнэфагъэ щаубытыгъ.

Лексикэм изэгъэшIэн лъагъэкIотагъ ыкIи непэ кызынэсыгъэм лъагъэкIуатэ Шъаукъо Аскэр, Григори Рогавэ, КIэрэщэ Зейнаб, ЗекIогъу Уцужыккъо, Мэрэтыккъо Къасимэ, Гъыщ Нухъэ, Абрэдж Ачердан, Блэгъожь Зулкъаринэ, Бырсыр Батырбий, Мурад ГоцлъапIэ, Тыгъужь Гоцсымэ ыкIи нэмыкIхэми. Ахэмэ еджапIэм тегъэпсыхъагъ тхыльхэр, гущыIалъхэр, шIэныгъэгъуазэ гарамматикэхэр кыыхаутыгъэгъэх.

Къумэхэ Зарэрэ Къумэхэ Мухъадинэрэ ятхыльхэм лексикологие Iофыгъо инхэр ащызэшIуахы. Ахэмэ ащыщых гущыIэр зэрэзэхэтыр, гущыIэгъэпсыныр, гущыIэ зэхэлъым игъунапкъэ икъэгъэнэфэн, бзэ гущыIэхэм якъэгъэунэфын, абхъаз-адыгэ гущыIэгъэпсыныр, гущыIэмрэ гущыIээзгъусэмрэ язэтефын, жэрыIо поэзием гущыIэмрэ морфемэмрэ зэрэщызэхъулIэрэр, адыгабзэхэм ястильхэм къахиубытэрэ гущыIэхэр, революцием ыпэрэ ыкIи ыужрэ лексикэр, нэмыкIыбзэ лексикэр, нэмыкIыбэхэри.

Адыгэ ыкIи къэбэртэе-щэрджэс лексикологиеер наука хэгъэушхъафыкIыгъэу гъогу техъанымкIэ Шагъыр Аминэ илексикологие IофшIагъэхэр лъапсэ хъугъэх. Ащ 1962-рэ илъэсым “Очерки по сравнительной лексикологии адыгских языков” зыфиIоу кыдигъэкIыгъэм адыгабзэхэм ягущыIэ зэхэтыкIэ, адыгэ ыкIи къэбэртэе гущыIэхэм яфонетикэ ыкIи ямэхъэнэ нэшанэхэр, омоним гущыIэхэр, мэхъэнабэ гущыIэхэр, синоним гущыIэхэр, антонимхэр, адыгабзэмрэ къэбэртэябзэмрэ зэдыряе адыгэ гущыIэ шъыпкъэхэр,

адыгэ ыкӀи кӕбэртэе гуцыӀэхэу ямэхъанэкӀэ зэтефэхэрэр ыкӀи зэтемыфэхэрэр, адыгабзэхэр лексикэмкӀэ зэрэзетекӀхэрэр, урысыбзэм, арапыбзэм, тюркыбзэхэм, ираныбзэм кӕхэкӀыгӕ гуцыӀэхэр, нэмыкӀхэри апэрэу кӕыщызэхефых.

Ащ кӕыкӀэлъыкӀуагӕх “Основные вопросы синхронного и сравнительно-исторического анализа лексики адыгских языков”, “Материальные и структурные общности лексики абхазо-адыгских языков”, “Заимствованная лексика адыгских языков”. Мыхэми, нэмыкӀхэми кӕащиӀэтыгӕ лексикэ ЮфыгӕохэмкӀэ Цагъыр Аминэ абхъаз-адыгабзэхэм ялексикэ зэгъэпшэн-тарихъ шыкӀэм тетэу зэгъэшӀэгъэнхэм иӕхышхо хишыхъагӕ (Шъаукъо, 2009: 82).

Шъаукъо Аскэр иӕфшӀагӕхэу “Адыгабзэм истилистик”, “Основы адыгской лексикографии”, “Адыгабзэм илексикэрэ ифразеологиерэ”, “Адыгэ литературабзэм кӕыкӀугӕ гъогур”, “Джырэ адыгабз” зыфиӕохэрэм, адыгэ лексикологием иупчӀэ зэфэшъхъафхэр ащызэхэфы ыкӀи игъэкӀотыгӕу кӕыщыреӕотокӀы. Бзэ материал баим кӕыпкӕырыкӀызэ А. Шаукъом кӕыгӕунэфырэ лексикологиие Юфыгӕохэм мыхэр ащыщых: диалект лексикэр, интердиалект шъуашэхэр, вариант гуцыӀэхэр, нэмыкӀыбзэ гуцыӀэхэр, терминологие лексикэр, гуцыӀэ зэхэлъхэм ягъунапкӕэ икӕгъэнэфэн, мэхъэнабэ гуцыӀэхэр, омонимхэр, синонимхэр гуцыӀэлъэ лъэпкӕ зэфэшъхъафхэм кӕызрэащыбгӕэлъэгъон фаер, ыкӀи нэмыкӀыбзэхэри.

Адыгэ лексикологием иуцун Тхъаркӕохъо Юныс итхыгӕхэм чӀыпӀэ гӕнэфагӕэ щаубыты. “Становление стилей и норм адыгейского литературного языка” зыфиӕорэм адыгабзэм истилъхэр кӕызэрэщигӕнафэрэм дакӀоу, ахэмэ кӕахиубытэрэ гуцыӀэхэм янэшэнэ-гӕпсыкӀэхэр кӕегӕлъагӕох, мэхъэнабэ гуцыӀэхэр, омонимхэр, синонимхэр, антонимхэр стилистическэу зэрагӕфедэхэрэр кӕыгӕунэфыгӕх.

Адыгэ лексикологием игуцыӀэ зэхэтыкӀэ ибаиныгӕэрэ ихэхъоныгӕэрэ яхыылӀэгӕэ Юфыгӕохэм, анахъэу мэхъэнабэ гуцыӀэхэм, омонимхэм,

синонимхэм якъэтхыхан афэгъэхьыгъэх Мурад ГоцшапIэрэ Тыгъужь Гоцсымэрэ яIофшагъэхэр.

ЫпшьэкIэ кIэкIэу тыкыызтегушыIэгъэ Iофшагъэхэм нафэ къашIырэр адыгэ лексикологиер бзэ наукэ шъхьафэу зэрэщытымкIэ ылъэ зэрэтеуцаугъэр ары. Ау ащ ылъапсэ пытэ шыгъэнымкIэ джыри шIэгъэн фаер макIап. ГушыIэм пае, хэхэс адыгэхэу дунаим щитэкъухьагъэ хъугъэхэм аIуль жабзэм шIогъэ гъэнэфагъэ кытэу бзэшIэныгъэлэжъхэр дэлажъэмэ, адыгэ гушыIалъэхэм къадэхьэгъэ гушыIэхэм хахъо фашIын ылъэкIыщт, жабзэр къагъэбаижьыщт. Хэкум шамыгъэфедэжъ гушыIэ пчъагъэ хэхэс адыгэхэр зэрэгушыIэрэ бзэмкыыхэнагъэу зэрахъэ. Хэхэс адыгэхэм аIуль жабзэм диалект зэфэшъхьафхэмкIэ, къэIокIэ зэфэшъхьафхэмкIэ къэIогъэ гушыIэхэр щызэхэхьыхьагъэу хъугъэ нахь мышIэми, непэ хэкум шамыгъэфедэжъэу, ау ижърэ адыгэ гушыIэ шыпкъэхэр лIэшIэгъухэм къапхыращзэ непэ къынагъэсыгъэх. Ащ фэдэ гушыIэмэ осэшхо яIэу щыт ыкIи пшьы умышIэу угъоен Iофхэр зэхэщэгъэн фае ыкIи адыгэм игушыIэлъэ хъарзынэщ кIэз имыIэу хагъэхьажьыгъэн фае.

КъэIогъэн фае, непэ Дюзджэ университетым адыгабзэр язгъэшIэщт еджакIохэр зэригъэхьазырыр, ащ къыщымыуцоу магистратурэм, докторантурэм щеджэрэ еджакIохэм ушэтынхэр адыгабзэм зэррашIылIэрэр. Непэ бзитIу гушыIалъэхэм шIэныгъэ лъапсэ яIэу зэхэгъэуцогъэным иупчIэ къэуцугъ. Охътэ зэфэшъхьафхэм бзитIу гушыIалъэхэр зэхагъэуцаугъэх хэхэс адыгэхэу ТIэшъу Ясин, Хъуажъ Фэхъри, Ацумыжъ Хьилми. Мыхэмэ Iофышхо ашIагъ, ау адыгабзэм итхыкIэ уцугъэ димыштэрэ гушыIэхэр ягушыIалъэхэм къадэхьагъэх. Ащ къыкIырэп гушыIалъэхэр бгъэфедэным темыгъэлпсыхьагъэу. Арышь, гушыIэ угъоиным, гушыIэлъэ зэхэгъэуцоным, гушыIэ куп зэхэубытэгъэ гощыным, диалект къэIуакIэхэм ыкIи нэмыкI упчIабэхэр зэIухыгъэу къэнэжъых. ЕджакIохэм ашIэщт ушэтын Iофтхьабзэхэр тэрэзэу афзэхэщагъэ хъумэ, адыгэ бзэшIэныгъэм ыпэкIэ лъэубэкъухэр зэришIыщтым уехъырэхъышэжъынэу щытэп.

1.3. Джырэ адыгабзэм илексикэ зэхэтыкI

Джырэ адыгабзэм кыхиубытэрэ гушыIэхэр зэкIэ пштэмэ купышхуитIоу бгощыжын плъэкIышт: адыгэ гушыIэ шыпкьэхэмрэ нэмыкIыбзэ гушыIэхэмрэ. Адыгабзэм хэт гушыIэмэ янахыбэ дэдэр адыгэ гушыIэхэу шытых, ахэр бзэм тарихъ гьогу кIыхьэу кыкIугьэм кытыгьэх. Цыфхэм яобщественнэ, экономикэ, политикэ ыкIи культурнэ шыIакIэ зэрэахьорэм, зэрээхьокIырэм епхыгьэу кIэу псэуальэхэу, Iэмэ-псымэхэу, шыуашэхэу ыкIи культурэм инэмыкIырэ пкыгьохэу шыIэ хьухэрэм япчьагьэ нахыбэ хьу зэпытыштыгьэ. ПкыгьуакIэхэу, понятиякIэхэу шыIакIэм шыщы хьухэрэр ыпэкIэ шыIагьэхэм агогьэшъхьафыкIыгьэнхэм пае, ахэмэ цIэхэр афэусыгьэнхэ фэягьэ. Джащ тетэу адыгэ гушыIэ шыпкьэхэр гьэпсыгьэ хьуштыгьэх.

3.И. КIэрашым адыгабзэм хэт гушыIэхэр зэхиф зыхьукIэ лъэпсэ (зыми кыхэмыкIыгьэ) ыкIи адрэ бзэмэ кьахэкIыгьэ гушыIэхэу егошых: “Лъэпсэ гушыIэхэр:

1. Шъхьэ местоимениехэр: сэ, о, тэ, шьо; кьэзгьэльэгьорэ местоимениехэр: мыр, мор, ар.
2. ПчээгьацIэхэр: зы, тIу, пшIы, шгьэ (мин, миллион, миллиард ахэмытэу).
3. ГушыIэзэпххэр (е-р ахэмытэу): ыкIи, ау, шъхьакIэ.
4. Цыфхэм, псэушъхьэхэм апкьхэм ацIэхэр: шъхьэ, нэ, пэ, тхьакIум, жэ, цэ, льякьо, лъэдакь, гу, фэ, шIу (печень), шIурагьу (пупок, желудок птицы), нэгьу (зоб).
5. Тыкьэзыуцухьэрэ дунаим ехьылIэгьэ гушыIэхэр нахыбэмкIэ лъапсэу шытых: тыгьэ. Мазэ, уашьо, пцэ, ошхы, чIы, мылы, гьэмаф, пчэдыжь.
6. Тхьэмафэм имафэхэр: блыпэ, гьубдж, мэфэку, тхьаумаф.
7. Iахьылныгьэ, зэблэгьэныгьэ, сословие зэмлIэужыгьомэ ацIэхэр: ны, ты, кьо, пхьу, шы, шыпхьу, гуащэ, махьлгьэ, пщыкьу, пщыпхьу, пхьорэльф, лIы, пщы, пщылIы, унэIут, лIэкьольэш, оркь, фэкьолI.
8. Ижрэ Iэдэ-одэ Iэмэ-псымэхэмрэ гьучIхэм ацIэхэмрэ: пхьэлэш, льяшгьу (борона), хьанц, куахьо, Iадэ (шипцы), уатэ, гьупчь, пхьэлэбжьан, псыхьэбэщ (коромысло), пхьэх, пхьэпс (рубанок), пхьахьу (рашпиль), пцы (долото), дышгьэ (золото), пцашIо (свинец), гьуапльэ (медь).

9. Щагу псэушъхьэхэмрэ псэушъхьэ Іалхэмрэ: тыгъужъы, мышъэ, къо, мэзыкъу (кабан), бэджэшь (шакал), хьэ, цу, псыцу, шыынэ, чэцЫ, ачъэ, чэты, бгъэжъ, пчэндэхъу (скворец).
10. Хьамблыу, хьацІэ-пІацІэхэм, пшыхэрэм (земноводнэхэм, пресмыкающэхэм) ацІэхэр: хьамбылыу, шъомпІэжъ (жук), дыо (пиявка), бадзэ, бжыдзэ, гъуды (овод), къэцыгъуан, хьампІырашъу, хьантІрапІый, блэ, благъо, хьантІаркъу, хьамплъыжъ (ящерица).
11. Пцэжъыемэ ацІэхэр: хьэлабгъу (лещ), пэкІэшху (сом, джае), тхыкъэц (ерш).
12. Фышъхьэ лэжъыгъэхэм (злаковые), гъомлапхъэхэм (продукты питания) ацІэхэр: хьэ (ячмень), гъажъо (просо), фыгу (пшено), мэщы (просо на корню), натрыф, хьалыгъу, щэ, щатэ, тхъу.
13. Куандэхэм, чъыгхэм, ахэм къапыкІэхэрэм ацІэхэр: пэрэжъый, хьамшхунтІ, мыІэрыс, къужъы, къыпцІэ.
14. Ижърэ щыгъыныцІэхэр: джан, паІо, джэдыгу, кІакІо, бгырыпх, лъай, лъэпэд, ІаплъэкІ.
15. Псэолъэ-псэупІэ зэфэшъхьафмэ ацІэхэр: унэ, хьакІэц, пщыпІэ (шалаш), чэтэщ, кощ (сарай). Глаголхэмрэ наречиехэмрэ янахьыбэр лъапсэу щытых” (КІэращ, 2007: 10-11).

Б. КІубэмрэ А. Шъаукъомрэ “Адыгабзэм истилистик” (1987) зыфиІоу зэдатхыгъэмрэ Шъаукъо Аскэр “Джырэ адыгабз” (2009) зыфиІоу изакъоу къыхиутыгъэмрэ адыгэ гушыІэхэр зэпхыгъэхэр къыщагъэнафэ ыкІи купэу къыщатыхэрэр зэфэдэх пІоми ухэукъоштэп. Апэрэ тхылъым куп 11 къыщаты, ятІонэрэ тхылъым куп 12 шІэныгъэлэжъым къыщеты. Ащ пае аужрэ тхылъым къыщытыгъэр ІофшІэным къыщэтэты, сыда пІомэ мыщ зы куп хахъо шІэныгъэлэжъым фишыгъ.

1. Цыфым, хьайуан ыкІи бзыу лъэпкъхэм яІэпкъ-лъэпкъхэм ацІэхэр: *шъхьэ, нэ, пэ, Іэ, лъакъо, тамэ, ныбэ, нэгъу, шІу, лъапэ, лъэдакъэ, нэмыкІхэри.*

2. Зэлахьыл-зэблэгъэныгъэр кызырэрыкырэ гущыIэхэр: *ны, ты, махъулъэ, кьо, пхъу, кьорылъф, пцыкьо, пцыпхъу, шIупиц, гуащэ, пцы, нэмыкIхэри.*
3. Унэгъо псэушъхъэхэм, хъайуанхэм, хъакIэ-кьуакIэхэм, бзыу лъэпкъхэм ацIэхэр: *цу, чэмы, шкIэ, шы, чэты, хъэ, чэтыу, тыгъужьы, мышъэ, кьолэжъ, джэнэтбзыу, кьуанчIэ, пцIаишъо, нэмыкIхэри.*
4. Пцэжъые, хъамблыу, блэ лъэпкъхэм, хъацIэ-пIацIэхэм ацIэхэр: *хъамблыу, шьомпIэжъ, бадзэ, бэдзэнэшъу, аргъой, блэ, благъо, архъожъ, бэджы, бжъэ, паго, пэкIаишъу, хъалабгъу, нэмыкIхэри.*
5. Ижърэ Iэмэ-псымэхэмрэ металлхэмрэ ацIэхэр: *пхъэIаи, пхъэпсы, гъучIахъу, уатэ, отыч, обзэгъу, цэмэдж, шIуанэ, пхъахъу, гъучIы, дышъэ, тыжъын, пцIаишIо, нэмыкIхэри.*
6. Лэжыгъэхэм, шхынхэм ацIэхэр: *гъажъо, мэщы, натрыф, коцы, хъэ, зэнтхъ, хъалыгъу, хъатыкъ, мэджадж, цхъу, цыпсы, пIастэ, нэмыкIхэри.*
7. Чыг лъэпкъхэм ацIэхэр: *кIай, чыгай, хэшъай, кьужъай, чэрэз, кьыпцIэ, пхъэгъулъ, мые, мыIэрыс, хъамышхунтI, зэрджай, псэи, пхъэфы, нэмыкIхэри.*
8. Природэм ипкъыгъохэм ацIэхэр: *тыгъэ, мазэ, уашъо, шыблэ, жъуагъо, уае, осы, гъэмаф, гъатхэ, лъэгъупкъоис, нэмыкIхэри.*
9. Адыгэ щыгъынхэм ацIэхэр: *джанэ, гъончэдж, джэдыгу, лъай, цуакъэ, шъхъатехъу, нэмыкIхэри.*
10. Адыгэ псэуальэхэм ацIэхэр: *унэ, хъакIэц, шэц, мэкъоц, чэтэц, коны, Iэц, нэмыкIхэри.*
11. Тхъамафэм имафэхэм, мазэхэм ацIэхэр: *блыпэ, гъубдж, мэфэку, тхъаумаф, цылэ, гъэтханэ* (КIубэ, Шъаукъо, 1987: 61).
12. Шым ехьылIэгъэ пкъыгъом ацIэхэр: *уанэ, шхо, лъэрыгъ, шхомлакIэ, ныбэлх, нэмыкIхэри* (Шъаукъо, 2009:117).

Нафэ кызыэрэтфэхъугъэу, шIэныгъэлэжъхэм кыыхагъэщрэ купхэр зэпэблагъэх.

Адыгэ гушыIэ шыпкьэхэм адакIоу нэмыкIрэ бзэхэм кьахэкIыгъэ гушыIэхэу тыбзэ хэтыр макIэп. Бзэ гори шыIэп ащ ихэхьоныгъэ нэмыкIрэ бзэхэм яфэмэ-бжьымэ кьытемыхьагъэу. Ар кьызхэкIырэр цIыф лъэпкьхэр хэдзыгъэхэу, зэлымыIэсхэу зэрэмыпсэхэрэр ары, ахэмэ лIэшIэгъу пчъагъэхэм кьакIоцI нэмыкIрэ цIыф лъэпкьхэм политикэ, экономикэ, сатыу, военнэ фыщытыкIэхэр адыряIэзэ кьызэрахьэрэр ары. Ащ фэдэ зэфыщытыкIэхэу цIыф лъэпкьхэм азфагу илгы хьухэрэр анахьэу кьызщылгагьорэр бзэм илексик ары.

НэмыкIыбзэ гушыIэхэр кьызэрэхахьэхэрэр ежь бзэм ыпкь кьимыкIыгъэхэу ыкIи бзэм ыпкь кьикIыгъэхэу шытынхэ альэкIышт. Бзэм ыпкь кьимыкIыгъэу шыт нэмыкIыбзэ гушыIэхэр зэпхыгъэхэр сатыу, экономикэ, политикэ, культурнэ зэфыщытыкIэхэу лъэпкьхэм азфагу илгы хьухэрэр ары. Бзэм ыпкь кьикIыгъэу шыт нэмыкIыбзэ гушыIэхэр зэпхыгъэхэр адыгэ гушыIэм мэхьэнабэу иIэр нахь макIэ шыгъэныр ары. ГушыIэм пае, *Iазэ* зыфиIорэ гушыIэм ыпэкIэ мэхьанитIу зедигъэцакIэу шытыгъ: цIыф гъэсагъэу шIэныгъэ дэгъу зиIэм е цIыф IэпыIасэм ар рапэсы ыкIи цIыфым еIазэрэми ащыкIэ еджэщтыгъэх. Ау ятIонэрэ мэхьанэу а гушыIэм иIэр урысыбзэм кьыхэкIыгъэ гушыIэу доктор е врач зыфиIорэмкIэ зэблэхьугъэ хьугъэ. Джащ фэд, гушыIэ зэхэтыбэкIэ зэтыдзэкIыщтыгъэхэм ащыщхэри нахь гъэкIэкIыгъэ мэхьух. ГушыIэм пае, *мэхьэнабэ зиIэ гушыI, зиер къэзгъэлыгъорэ цIэпакIэхэр* зыфиIохэрэм ачыпIэ *мэхьэнабэ гушыIэхэр*, зие цIэпакIэхэр зыфиIохэрэр дгъэфедэхэ хьугъэх.

НэмыкIыбзэ гушыIэхэр адыгабзэм кьызэрэхахьэхэрэр шыкIагъэу ащ фэплъэгъунэу шытэп. Ахэмэ тыбзэ кьагъэбаи, кьагъэлыгъэшы, кьэзгъэлыгъэокIэ амалхэр нахьыбэу кьашIы.

ШIэныгъэлэжьэу Шьаукъо Аскэр нэмыкIыбзэ гушыIэхэр тыбзэ ыштэнхэр кьызхэкIрэр мыщ фэдэмэ япхыгъэу елытэ:

1. ПкьыгъуакIэхэм ацIэхэу, понятиякIэхэу адыгабзэм ыпэкIэ имыIагъэхэу кьыхэхьагъэхэр кьагъэлыгъэгох, гушыIэм пае: *чапыч, сыхьат, кьэбы, сэбэхэ, трактор, абас, шкаф, партие.*

2. Адыгэ гушыIэхэм мэхьэнабэу яIэр нахь макIэ шыгьэным пае нэмыкIыбзэ гушыIэхэр агьэфедэх е адыгэ гушыIэу бзэм хэзыжыгьгэм ычIыпIэ еуцох, гушыIэм пае: *гунчэ – столиц, Iазэ – врач, кушъхьэфачь– велосипед, шьонтрын – барабан* (Шъаукъо, 1980: 40) .

НэмыкIыбзэ гушыIэхэу адыгабзэм кьыхэхьагьэхэр охьтэ зэфэшъхьафхэм япхыгь. Ащ елытыгь ахэр адыгабзэм зэрэхэхьухьахэрэри. НэмыкIыбзэ гушыIабэхэм бзэ шъхьафхэм кьызэрахэкIыгьэхэр лъэшэу кьахэщы, гушыIэм пае: *кинэу, космонавт, космодром, телевизор, флэишк, компьютер, диск, ракет, принтер*. Ау араб, тырку, перс гушыIэхэмрэ адыгэ гушыIэхэмрэ яфонетикэ ыкIи яморфологие гьэпсыкIэхэр зэтемыкIхэу узэрихьылIэрэр макIэп, гушыIэм пае: *мэлы, аслъан, кьэплъан, сурэт, сыхьат, цэлам, лэкъум*. Ар кьызхэкIырэр бзэм ахэр кьызхэхьагьэхэр охьтэ чыжьэхэм япхыгьэу ыкIи жэрыIокIэ кьыхэхьагьэхэу зэрэщытхэр ары. Арышъ, ахэр нэмыкIыбзэ гушыIэхэу зэрэщытхэр цIыф жьугьэмэ зыхашIэжьрэл, кьызэрэбгьэнэфэнхэ плъэкIыщтыр бзэ зэхэфын гьэнэфагьэхэр адызепхьэмэ ары ныIэп.

ЫпшъэкIэ кьэтуагьэхэм такьыпкьырыкIээ мыщ фэдэ зэфэхьыс тэшIы. Адыгабзэм хэтэу щагьэфедэрэ гушыIэхэр купитIоу бгощынхэ плъэкIыщт: зыми кьыхэмыкIыгьэхэр ыкIи нэмыкIыбзэмэ кьахэкIыгьэхэр. Адыгабзэм игушыIэ зэхэтыкIэ хэт гушыIэхэр бзэ зэфэшъхьафхэм кьахэкIыгьэх. Анахьэу ахэр кьызхэкIыгьэхэр арапыбзэр, тыркубзэ лъэпкьхэр, персыбзэр, урысыбзэр арых.

1.4. Лексикэ-тематикэ гушыIэ купхэр

Хэтрэ цIыфи ежъ ижабзэ щэрыоу ыгьабзэу, игушыIэ зыфигьэхьырэм гурыIоу хьуным пае, бзэм хэт гушыIэхэр амал зэриIэу нахьыбэу ышIэнхэ фае, сыда пIомэ узтегушыIэрэм ыцIэ икьоу умышIэмэ, ащ IупкIэу утегушыIэн плъэкIыщтэп. БзэшIэныгьэм инэмыкIрэ Iахьэхэм ялытыгьэмэ, лексикэм инэшэнэ шъхьаIэу щытыр, тыкъэзыуцухьэрэ пкьыгьомэ пытэу япхыгьэу зэрэщытыр ары. Пкьыгьомэ цIэ гьэнэфагьэхэр афешIы е гушыIэ горэм мэхьанэу иIэм хахьо фешIы. Мырэуштэу щыIакIэм кьыздихьэрэ

зэхьокыныгьэхэр апэу кьэгьэльэгьуагьэ зыщыхьурэр бзэм илексик. Адыгабзэм илексик зыгьокьэ кьикьырэр адыгабзэм кьыхиубытэрэ гушыгьэхэр зэкьэ ары. Адыгабзэм кьыхиубытэрэ гушыгьэ пэпчь мэхьанэ гьэнэфагьэ игь. Гушыгьэм имэхьанэ елытыгьэу ахэр куп-купэу агощыжьы. Тэ адыгабзэм кьыхагьэщрэ лексикэ-тематикэ купмэ талыплъэнэу тигьофшгьэнкьэ пшгьэрыль зыфэтшыжьыгьэ ыкьигьи шгьэныгьэлэжхэм мы упчгьэ зэрызэшгьуахырэм тылгыплъэшт.

Бзэ пстэуми лексикэ-тематическэ купмэ язэгьэшгьэн мэхьанэшхо раты. Шгьэныгьэ грамматикэхэм, монографиэхэм, статья шгьэхьафхэм, шгьэныгьэлэжхэм яушэтынхэм лексикэм фэгьэхьыгьэ упчгьэмэ чгьыпгьэ гьэнэфагьэ щаубыты.

Апэрэ научнэ грамматикэу “Грамматика адыгейского литературного языка” (1941) Н.Ф. Яковлевымрэ Д.А. Ашгьэхьэмафэмрэ атхыгьэм гьахьэхэу “Лексикэр” ыкьигьи “Семантикэр” зыфигьохэрэм чгьыпгьэ гьэнэфагьэ щаубыты. Шгьэныгьэлэжхэм грамматикэм щыхагьэунэфыкьы адыгабзэм хэт гушыгьэхэу зы пычыгьэ зэгьуахыгьэкьэ кьэгьуагьэхэр ижгьэрэ адыгэ льяпсэ зигьэ гушыгьэхэу зэрыщытхэр, ахэр апэ рапшгьэу цгьыфым кьешгьэкьыгьэ пкьыгьомэ, зыпыль гьофмэ зэряпхыгьэр. Ащ нэмыкьгьэу бзэм хэхьоныгьэу ышгьырэм елытыгьэу зэхьокыныгьэхэр зэрыфэхьурэр ыкьигьи тарихь гьогоу кьакугьэм елытыгьэу нэмыкьгьэу кьыхэкьыгьэ гушыгьэхэр бзэм зэриштэрэр. Гушыгьэхэр куп-купэу зэхэубытагьэу зэрыбгощын плъэкьыщтым нэсыгьэхэп.

Ятгьонэрэ научнэ грамматикэр Г.В. Рогавэрэ З.И. Кгьэращымрэ “Грамматика адыгейского языка” (1966) зыфигьорэр зэдатхыгьэ. Грамматикэм лексикэм иупчгьэ щызэхэфыгьэп, чгьыпгьэ щигьубытыгьэп. Адыгабзэм фэгьэхьыгьэ грамматикэхэу кьыдэкьыгьэхэм лексикэм иупчгьэ зэрыщызэшгьохыгьэм уигьэрэзэ дэдэу щытэп. Ащ пае, кьэбэртгьэбзэм а упчгьэрэ зэрыщызэшгьохыгьэм тыщылыплъэнэу зыфэдгьэзагьэ. Сыда пгьомэ “Адыгабзэмрэ кьэбэртгьэбзэмрэ пштэмэ, ахэр зы бзэ быным щыщых, зы бзэ льяпсэ ягь. Джашц пае мы бзитгьумэ ахэт гушыгьэхэм яморфологие гьэпсыкьгьэ бэрэ зэтефэ, гушыгьэхэм ямэхьани зэтефэу бэ хэт” (Шагиров, 1977: 26-28).

“Къэбэртэе-щэрджэсыбзэр” (2006) зыфилорэ грамматикэм “Лексикэр” зыфилорэ едзыгъом чыплэшлү щибубытыгъ. Лексикэм илофыгъохэр зэкIэ зэхэубытагъэу игъэкIотыгъэу щызэхэфыгъэх. Тэ анахъэу тынаIэ зытеддзагъэр лексикэ-тематикэ купэу грамматикэм къыщытыгъэр ары. Грамматикэм иавторхэм зэралыгъэу гущыIэхэр мыхэмэ япхыгъэх:

1. Iэпкъ-лъэпкъхэр, зэIахылыныгъэр, щыгъыныр къэзгъэлыгъорэ гущыIэхэр. Мыхэм ахахъэх: Iэпкъ-лъэпкъмэ афэгъэхыгъэ гущыIэхэр, зэIахылыныгъэм итерминхэр, щыгъыныр, лъэкъо-пылъхъэхэр, щыгъын зэмлIэужыгъохэр, шэкIхэр...
2. Шхыныр, псэуальэхэр. Мыщ хахъэх шхыныгъомэ ацIэхэр ыкIи хъаджыгъэм хэшIыкIыгъэхэр, шхын халъхъэхэр (щыбжый хъаджыгъ, бжыныфщыгъу), пхъэшхъэ-мышгъхъэхэр, тутыныр...
3. Iэмэ-псымэхэр, сэнэхъатхэр (ремесла), щэн-щэфэным (сатыум), IофшIэнхэр. Мыщ хэхъэх бэдзэрым, тучаным, Iахъщэм, пхъэшIэным, гъукIэным, дэным, дышгъэ хэдыкIым, хъэным, блэным, шэн-хабзэу лъэпкъым эпхыгъэмэ яхылыгъэ гущыIэхэр.
4. КъэкIхэрэр, псэушхъэхэр, ономастикэр. Мыщ хэхъэх уцхэр, къэгъагъэхэр, чыгхэр, шхъандалъэхэр, хьалу лъэпкъхэр, бзыухэр, пцэжыгъэхэр, щагу былымхэр, цохъорэ-пшырэ псэушхъэхэр, хъэцIэ-пIацIэхэр, дунаим илэныкъохэр, цыфыцIэхэр, цIэ лыехэр, цIэ тедзэхэр, псыхъомэ, хымэ, чылагъомэ, къутырма ацIэхэр...
5. Мэкъу-мэщ хозыгъэу, Iэмэ-псымэхэр, Iэдэ-уадэхэр: былымхъуныр, шы хъуныр, мэл хъуныр, чэт-тхъачэт хъуныр, хъэкIэ-къокIэ хъуныр, хэтэ шIэныр, шгоф шIэныр, чыгъэ гъэкIыныр...
6. Пчъагъэр, шапхъэр, пкъыгъохэр зыхэшIыкIыгъэхэр, шъор, гъучI лъэпкъхэр, минералхэр, материалхэр. Мыхэмэ ахэхъэх лытапкIэр, тхъамафэм имафэхэр, мазэмэ ацIэхэр, пкъыгъохэр зыхэшIыкIыгъэхэр, мыжъо лъэпкъхэр, гъэстыныпхъэр, псэоляпхъэхэр, шгохэр, пкъыгъом икIыхъагъэ, ишъомбгъуагъэ къэзгъэлыгъохэрэр....
7. ЗэрэзекIохэрэр, техникэхэр, коммуникационнэ связьхэр: шыу зекIоныр, шыку IапIэр, цукур, мэшIоку гъогухэр, авиациер, къухъэхэр,

кыуашъохэр, вокзалхэр, телеграфыр, телефоныр, гьогухэр, машинэм хэль пкыгъохэр, Iэдэ-уадэхэр, лъэмыджхэр, пкыгъо зэфэшъхьафхэр...

8. Гъэсэнэгъэм, пIуныгъэм, псэуныгъэм икъэухъумэн, шIэныгъэм япхыгъэ гушыIэхэр: шIэныгъэ егъэгъотыным, еджапIэхэр, тхэныр, интернетыр, концелярскэ Iофхэр, IэзапIэхэр, медицинэм епхыгъэ наукэр, лингвистическэ терминхэр, литературоведениер, хысапыр, химиер, физикэр, хыишъэр, философиер, психологиер, логикэр жъуагъомэ ацIэхэр, космосым, космонавтикэм епхыгъэ гушыIэхэр...
9. Культурэм, традициехэм, религием, этикэм япхыгъэ гушыIэхэр: орэдышъор, музыкальна Iэмэ-псымэхэр, макъэхэр, шэн-хабзэхэр, нысэцэ-джэгур, хьадэгъэ Iофыгъохэр, диныр, мэджус диныр, ислам диныр, этикэр, культурэр, библиотекэр, клубхэр, музеир, мифологиер, фольклорыр, СМИ-р, архитектурэр.
10. ЩыIэкIэ-псэукIэ кыулыкъур, къэралыгъо IофшIапIэхэр, политика гъэпсыныр, военнэ Iофыгъохэр, спортыр: къэралыгъо IофшIапIэхэр, политимескэ ыкIи общественнэ организациехэр, ащ ахэхьэрэ купхэр, управлениер, чиныцIэхэр, Iашэхэр ыкIи ахэр зэрызэтырафхэрэр, спортыр ыкIи ащ ехыылIэгъэ гушыIэхэр, шхапIэхэр, ахэр зэрызэтырафыжъхэрэр (Кабардино-черкесский язык: 421-422).

Нафэ кызыэрэтфэхъугъэу, къэбэртгэе-щэрджэсыбзэм лексикэ-тематикэ купышхуи 10 кыыхагъэщы, къатхыхъэ. Купышхомэ ахэхьэрэ гушыIэхэм ямэхъанэ елытыгъэу ахэр куп цыкIухэу 115-рэу зэтраутыжы.

Лексикэм иупчIэ иIофыгъохэр зэхафы адыгэ бзэшIэныгъэлэжъхэу М.А. Къумахэм³, А.А. Шъаукъом⁴, М.Л. Апажэм⁵ А. К. Шагъырым⁶, М.Д. Къунэм⁷. Ахэр тиIофшIэнкIэ дгъэфедэщтых, анахъэу тынаIэ зытетыщтыр лексикэ-тематикэ купэу шIэныгъэлэжъхэм кыыхагъэщхэрэр ары.

³Кумахов, М. А. (2013). *Кабардино-черкесский язык*. Институт гуманитарных исследований Правительства КБР и КБНЦ РАН, Нальчик: Издательский центр "Эль-Фа.

⁴Шъаукъо, А. А. (2009). *Джырэ адыгабз*. Мыекъуапэ: Адыгэ республикэм итхыль тедзапI.

⁵Апажев, М.Л. (2000). *Современный кабардино-черкесский язык Лексикология, лексикография*. Нальчик: Элбрус.

⁶Шагиров, А. К.(1962). *Очерки по сравнительной лексикологии адыгских языков*. Институт языкознания академии наук СССР Кабардино-Балкарский научно исследовательский институт, Нальчик: Кабардино-Балкарское книжное издательство.

⁷Кунова, М.Д.(2005). *Язык исторических произведений Т. Керашева*, Майкоп: изд –во АГУ.

Адыгэ бзэшIэныгъэм иIахьышIу хэзлэхьагъэу М. А. Къумахэм “Къэбэртгэ-шэрджэсыбзэр” (2013) зыфиIорэ IофшIагъэр кыдигъэкIыгъ. “Лексикэр” зыфиIорэ Iахьэм ащ чIыпIэшхо щуиубытыгъ. Къэбэртгэ грамматикэмрэ М. А. Къумахэм иIофшIагъэрэ кыщытыгъэ лексикэ-тематикэ купхэр зэфэдэх. Ащ пае IофшIэным чIыпIэ шедгъэубытрэп (Кумахов, 2013: 420 – 421).

А.А. Шъаукъом “Джырэ адыгабз” (2009), М.Л. Апажэм “Современный кабардино-черкесский язык. Лексикология. Лексикография” (2000) зыфиIорэ IофшIагъэхэм лексикэ-тематикэ купхэр кыщаты. ШIэныгъэлэжъхэм зэфэдэу мыш фэдэ лексикэ-тематикэ куп инхэр къаты:

1. Iэпкъ-лъэпкъхэр кызырыкIрэ (соматизмэ) гущыIэхэр;
2. Блэгъэныгъэ-Iахьыл гущыIэхэр;
3. Шъор кызырыкIырэ гущыIэхэр;
4. КъэкIырэмэ ацIэхэр;
5. Хъайуанхэм, бзыухэм, пцэжыыхэм ацIэхэр;
6. Шхынмэ, шъонмэ ацIэхэр
7. Унэгъо Iэмэ-псымэмэ ацIэхэр;
8. Щыгъынхэм, лъэкъопылъхьэхэм, пэIо лъэпкъхэм, хъашI-къошI пкъыгъохэм ацIэхэр;
9. Общественнэ-политикэ терминхэр;
10. Педагог терминхэр (Шъаукъо, 2009: 160-167; Апажев, 2000: 68–103).

М.Л. Апажэм иIофшIагъэу “Современный кабардино-черкесский язык. Лексикология. Лексикография” зыфиIорэм лексикэ-тематикэ куп 52 кыщеты. Ахэр: Iэпкъ-лъэпкъхэм, Iэхьылныгъэм, шъом, шхын-шъонмэ, унэгъо Iэмэ-псымэхэм, щыгъынхэм, лъэкъопылъхьэхэм, пэIо лъэпкъхэм, хъашI-къошI пкъыгъохэм, къэкIырэмэ, псэушъхьэмэ, дунаим щыхъурэ-щышIэхэрэм, уахътэр къэзгъэлыагъохэрэм, цIэпапкIэхэм, пчъагъэр кызырыкIхэрэм, гущыIэхэу бэ, макIэ кызырыкIхэрэм, IофшIэн, музыкальнэ Iэмэ-псымэхэм, унэгъо пкъыгъомэ, Iахьэмэ, псэупIэмэ, зэрэзекIохэрэм, сатыушIыным, ахьщэ лъэпкъмэ, шын-шапхьэхэм, сэнэхъатым, Iэзэным, Iэзэгъу гынмэ, гъэстыныпхьэмэ, гъучI лъэпкъмэ, мэкъу-мэщ Iофмэ, тхэн-еджэн Iэмэ-

псымэхэм, лъэпкъ культурэм, шIэныгъэ терминологием, къулыкъу шIэным, къэкIухьаным, чIыпIацIэмэ, лъэпкъыцIэмэ ыкIи нэмыкIмэ япхыгъэ цIэхэр (Апажэв: 2000: 104–106).

А.К. Шагъырым “Очерки по сравнительной лексикологии адыгских языков” (1962) зыфиIорэм адыгабзэм игушыIэлъэ зэхэтыкIэ зэхиф зыхъукIэ купитIоу егощы: нэмыкIыбзэмэ къахэкIыгъэхэмрэ къыхэмыкIыгъэхэмрэ.

Лъэпсэ гушыIэхэр зэпхыгъэм елгытыгъэу мыщ фэдэ купхэр къыхегъэщы:

1. Шъхъэ ыкIи къэзгъэлъэгъорэ цIэпапкIэхэр.
2. Къэзыпчърэ пчъэгъацIэхэр (мин, миллион, миллиард зыфэпIощтхэр хэмытэу).
3. Зэпххэр (зыгощрэ зэпххэр ахэмытэу).
4. ЦIыфхэм, псэушъхъэхэм апкъхэм ацIэхэр.
5. Тыкъэзыуцухьэрэ дунаим, псэ зыпымытым ехьылIэгъэ гушыIэхэр.
6. Тхъэмафэм имафэхэр.
7. Iахьылныгъэ, зэблэгъэныгъэ, сословие зэмлIэужыгъомэ ацIэхэр.
8. Ижърэ Iэдэ-одэ Iэмэ-псымэхэмрэ гъучIхэм ацIэхэмрэ.
9. Щагу псэушъхъэхэмрэ псэушъхъэ Iалхэмрэ ацIэхэр.
10. Хьамблыу, хьацIэ-пIацIэхэм, пшыхэрэм ацIэхэр.
11. Пцэжъыемэ ацIэхэр.
12. Фышъхъэ лэжыгъэхэм, гъомлапхъэхэм ацIэхэр.
13. Куандэхэм, чыгхэм, ахэм къапыкIэхэрэм ацIэхэр.
14. Ижърэ щыгъыныцIэхэр.

15. Шыу зеклоным епхыгъэ гущылэхэр.

16. Псэолгэ-псэулгэ зэфэшхьафмэ ацлэхэр (Шагиров, 1962: 23-26).

Кьунэ Мирэ илофшлагъэу “Язык исторических произведений Т. Керашева” (2005) зыфиорэм игъэкIотыкьэу щызэхефы КIэрэщэ Т. ихьишгъэ произведениехэм ащыгъэфедэгъэ лексикэр. Тэ анахьэу тыналэ зытетыгъэр лексикэ-тематикэ купхэу М. Кьунэм кьыхигъэщхэрэр ары. КIэрэщэ Т. ихьишгъэ произведение щыгъэфедэгъэ гущылэхэр зехиф зыхьукIэ шIэныгъэлэжьым купитIу кьыхегъэщы: а) специальнэ (отраслевой) лексикэр; б) этнографическэ лексикэр (Кунова, 2005: 12).

Апэрэ купым хэхьэх шыхьуным, зэоным фэгъэхьыгъэ терминхэр; псэушхьэхэмрэ кьэкIхэмрэ афэгъэхьыгъэ гущылэхэр. ЯтIонэрэ купыр этнографизмэхэр. Ахэр шIэныгъэлэжьым купитIоу егощы: 1. Гущылэхэу лъэпкьым кьырыкIогъэ хьишгъэр, шэн-хабзэхэр, лъэпкь культурэр кьэзгъэлягъохэрэр; 2. Гущылэхэу псэуальэхэм, щыгъынхэм, шхынхэм ацлэхэр кьэзгъэлягъохэрэр.

Тырку шIэныгъэлэжьэу Текэли С. идиссертацие М.А. Шолоховым ироманэу “Тихий Дон” бзэ гъэпсыкIэу иIэм фэгъэхьыгъэ. ШIэныгъэлэжьым романым игущылэлгъэ зэхэтыкIэ зехиф зыхьукIэ лексикэ-тематикэ гущылэ купхэр кьыхегъэщы. С. Текэли куп инэу 12 кьеты. Ахэм акIоцI нахь куп цIыкIухэр кьыхрегъэубытэ. Ахэр 69 мэхьу, зэкIэмыкIи зэхэубытагъэу 81.

ШIэныгъэлэжьым 1. insan (цIыфыр); 2. toplumsal hayat (цIыфмэ язэхэтыкIэ псэукI); 3. hayvan (псэушхьэхэр); 4. bitki (кьэкIыхэрэр); 5. yiyecekler (шхыныгъохэр); 6. giyim-kuşam (щыгъыныр); 7. askerlik-ordu-savaş (дзэм, зэоным фэгъэхьыгъэхэр); 8. coğrafya-evren-zaman (географер, космосыр, уахьтэр); 9. yaşam alanı-çevre (псэулгэ-чIыпIэр); 10. iktisadi hayat (кIэугъоеныгъэ/экономикэ псэукIэр); 11. faaliyet (лофшIэныгъэр); 12. çeşitli özellikleri-nitelikleri ve durumları bildiren adlar (зэфэшхьаф нэшанэхэр, шыкIэхэр ыкIи гъэпсыкIэхэр язгъэшIэрэ цлэхэр) зыфэпIощтым фэдэ купхэр кьеты (Текэли, 2018: 216–633).

Шэныгээлэжхэм атхыгээхэм уакыпкырыкIээ мыщ фэдэ зэфэхыс гупшысэ пшын ылэкIышт. Джырэ адыгабзэм кыхиубытэрэ гушыIэхэр зэкIэ пштэмэ купышхуитIоу бгощыжын плэкIышт: адыгэ гушыIэ шыпкээхэмрэ нэмыкIыбзэ гушыIэхэмрэ. Ахэмэ акIоцI куп жыгээйхэр кыхэщы. Адыгабзэм хэт гушыIэмэ янахыбэ дэдэр адыгэ гушыIэхэу шытых, ахэр бзэм тарихъ гьогу кIыхьэу кыкIуггэм кытыггэх. Арэу щытми, нэмыкIыбзэм кыхэкIыггэ гушыIэми бзэм чIыпIэ шаубыты.

Сыд фэдэрэ лэпкыбзэ игушыIэлэ зэхэтыкIэ щыгээфедэггэ гушыIэхэр куп-купэу шызахаубытэ хабзэ, зэдиштэрэ купхэр зэклаггэггэу. Адыгабзэм кыхиубытэрэ гушыIэмэ уяплэмэ ямэханэкIэ, пшээрльгэу яIэмкIэ, гээфедэггэ зэрэхухэрэмкIэ зэдиштэрэ гушыIэ купхэр кыхэщы, лексикэ-тематикэ гушыIэ купхэу агощы. Джащ фэд тыркубзэри.

Нафэ кызырытфэхуэггэу, адыгабзэми тыркубзэми гушыIэхэр лексикэ-тематикэ купэу зэрагощырэр зэфэдэ хызыр. Адыгабзэми тыркубзэми пшээрльгэу яIэмкIэ, зэраггээфедэхэрэмкIэ зэдиштэрэ гушыIэ куп пчяггэ кыхаггэщы. Анахъ мэханэ иIэу адыгабзэм купипшI кыхаггэщы: IэпкI-лэпкхэр кызырыкIрэ (соматизмэ) гушыIэхэр, блэггэныггэ-Iахыл гушыIэхэр, шьор кызырыкIырэ гушыIэхэр, кэкIырэмэ ацIэхэр, хыайуанхэм, бзыухэм, пцэжыехэм ацIэхэр, шхынмэ, шьонмэ ацIэхэр, унэггэ-Iэмэ псымэмэ ацIэхэр, щыгынхэм, лэккэопыльхэхэм, пIо лэпкхэм, хыашI-кыошI пкыггэхэм ацIэхэр, общественнэ-политикэ терминхэр, педагог терминхэр; тыркубзэм С. Текели куп 12 кыхеггэщы. Мы гушыIэ купхэм акIоцI нахъ куп жыгээйхэр кыхраггэуубытэ.

Тэри шэныгээлэжхэм яIофшIаггэхэм тарыгуаззэ, КIэрэщэ Тембот ироманэу “Шыу закыу” щыгээфедэггэ гушыIэхэм мэханэу яIэмэ тыкыпкырыкIээ лексикэ-тематикэ купхэр кьэтэты, щысэхэмкIэ кьэтэггэшпыпкээжы.

ЯТІОНЭРЭ ШЪХЪЭР.

КІЭРЭЩЭ ТЕМБОТ ИРОМАНЭУ “ШЫУ ЗАКЪУ” ИЛЕКСИКЭ ЗЭХЭТЫКІ

2.1. КІэрэщэ Тембот ибзэ дунай

Шъхъадж ежъ кыызхэкІыгъэ лъэпкъым фишІагъэм уасэу иІэр, шІуагъэу хэлъыр, щытхъоу пылъыр уахътэм еуплэкІу, илбэсхэм къахэнэжы, лІэшІэгъу напэу мэхъу.

Лъэпкъым егъашІи зыцІэ ащымыгъупшэжыщт цІыфхэр кыыхэкІых. Ащ фэдэ цІыфхэм зы гъаІ агъашІэрэр, ау лъэужэу къагъанэрэм лІэшІэгъу пчъагъэхэр зэпачзэ, лІэужхэр икІэн рыгъуазэхэзэ, ыцІэ ащымыгъупшэу къырэкІох. “Адыгэхэм ащ фэдэ нэбгырэу апэ зыцІэ къыраІощтхэм ащыщ адыгэ лъэпкъым икІэнзехъэу, адыгэ литературэм илбэгъохэщэу, лъэпкъ литературэм имызакъоу зэкІэ Урысые Федерацием илитературэшхуи зыгъэбаин, зыгъэкІэрэкІэн творческэ лъэуж дахэ кыыщызынэгъэ КІэрэщэ Тембот. КІэрэщэ Тембот адыгэ литературэм кІэщакІо фэхъугъ” (Адыгэ литературэм итхыд, 2008: 260).

КІэрэщэ Тембот ыцІэ джы ымышІэу адыгэ лъэпкъ цІыкІункІи фит, инынкІи фит щыІэпщтын. Ащи изакъоп: кыызщыхъугъэ чІыпІэм, лъэпкъыбэ хэгъэгум щызэльашІэ Тембот. ІэкІыб къэралхэми анэсэу ыцІэ Іугъэ Т. КІэращэм.

ШІэныгъэлэжъэу Шъхъэлэхъо Абу хегъэунэфыкІы: “Адыгэ художественнэ литературэм ихэхъоныгъэ гъогу узырыплъэрэм ащ хэлэжыгъэ пстэуми нафэу, ІупкІэу къахэщы Тембот, Кавказ къушъхъэ жъугъэхэм Іошъхъэмафэ къазэрэхэщэу: хэти фэмыдэу Іофышхо ышІагъ Темботы адыгэ литературэр непэрэ лъэгапІэм кынынэсынымкІэ” (Шъхъэлэхъо, 1995: 155-156).

Къэбэртэе тхакІошхоу КІышъэкъо Алим мырэуштэу етхы: “Ащ ипроизведениехэр художественнэ щысэхэу щытых ыкІи ахэр яІэпыІэгъоу

титхаклохэм якIэлэегъаджэ иIэпIэсэныгъэрэ игубзыгъагъэрэ зыфагъасэ” (Теунэ, 1980: 40).

Тэри КIэрэщэ Тембот ибзэ дунай нэхь IупкIэу кыыхэдгъэунэфыкIыным пае тиIофшIэнкIэ мыщ фэдэ упчIэмэ джэуап къяттыщт: КIэрэщэ Тембот хэт щыща? КIэрэщэ Тембот ыбзэ ибайныгъэ сыд фэда? КIэрэщэ Тембот ибзэ ибаиныгъэ фэгъэхыгъэу сыда атхыгъэхэр? Сыда мыщ зыкIфэдгъэзагъэр?

Адыгэ литературэм ильэгъохэшэу, ащ зиIахышхо хэзышIыхъагъэу, зэльашIэрэ тхэкIошхоу КIэрэщэ Тембот Мыхъамэт ыкьор 1902-рэ ильэсым шышъхъаIум (августым) и 16-м къуаджэу Кошхъаблэ кыщыхъугъ. Къызэрыхъухъагъэр унэгъо къызэрыкIоу, псэокIо-лэжьэкIо унагъоу щытыгъ. Тембот еджэн Iофым ицIыкIугъом къыздиштагъэу зыфищэщтыгъ. Ар къызпкъырыкIыгъэр янэжь кIасэу Мэзагъорэ ятэшэу Къазыйрэ арыгъэх. КIалэр цIыкIу дэдээ пшысэмэ ядунай гъэшIэгъон янэжь хищагъ. Тембот адыгэхэм яIыхъужыныгъэ, янамыс къызIотыкIырэ хыишъэу, таурыхъэу, оредэу къаIощтыгъэхэм ядэIузэ къэхъугъ.

КIэрэщэ Тембот ихэшыпыкIыгъэ тхыгъэхэр мызэу-мытIоу къыдэкIыгъэх. Къызыхъугъэр ильэси 110 зэрэхъугъэм ипэгъокIэу ихэшыпыкIыгъэ произведениехэр дэтхэу томитIоу хъоу адыгабзэкIи, урысыбзэкIи Мыекъуапэ кыщыдэкIыгъэх.

КIэрэщэ Тембот ытхыгъэ хэшыпыкIыгъэхэр зыдэт тхылъхэр урысыбзэкIэ, украиньбзэкIэ, тыркубзэкIэ, литовцэхэм, латвийцэхэм, латышхэм, чеххэм, китайхэм, нэмыкI цIыф лъэпкъ зэфэшъхъафыбэхэм абзэхэмкIэ зэрадзэкIыгъэх.

Пстэуми анахъэу непэ КIэрэщэ Тембот илитературнэ-тхэн Iофхэм татегущыIэ зыхъукIэ анахъ къахэдгъэщрэр КIэращэм итхылъыбз. Ар зыхэкIокIэн щыIэп. Ежь КIэрэщэ Тембот лIэшIэгъухэм къакIоцI лъэпкъым ипшысэхэм, итхыдэжъхэм, иорэдхэм ащыпсыхъажыгъэ адыгабзэу, ным ыбзэу итхылъхэр зэритхыгъэхэр уилынтфэхэм къанигъэсэу, уипкъынэ-лынэ къыпкъыригъахъэу, лъачIэм нэсэу иIэрылхъ. Джары ащ “Адыгабзэр арэп

тхьамыкIэр, ар тхьамыкI зыIорэр ары нахь” зыкIиIуагъэри. Ауштэу бзэм ишъэфхэр къэуубытынхэшъ, итхыгъэ еджэрэм игумэкI - гупшысэ лъыбгъэIэсын плъэкIэу бгъэфедэшъуныр тхакIо пэпчъ ихъопсапI. Ар къыздэхъугъэмэ Тембот ащыщэу тэри тэльытэ.

KIэрэщэ Тембот икълэмьпэ кычIэкIыгъэ тхыгъэмэ уаджэ зыхъукIэ, анахь кыхэщэу щытыр лексикэу ыгъэфедагъэм ибаиныгъ. “KIэрэщэ Тембот адыгэ литературэм лъапсэ фишIынэу амал зыкIигъотыгъэр – етхы Н. Т. Гъыщым – адыгабзэм илексикэ бай дэгъу дэдэу ышIэу, ыгъэфедэн зэрильэкIыгъэм епхыгъ” (Гъыщ, 2008: 469).

“KIэрэщэ Тембот иныдэльфыбзэ икъоу IэкIэль, ар щхьафитэу егъэIорышIэ мэхъэнэ куухэр ыбзэ ыныдэльфыбзэ кыреты. ЖэрыIуабзэр инэу къызфегъэфедэшъу,” – хегъэунэфыкIы Теунэ Хьэчим (Теунэ, 1980: 22).

Т. KIэрэщэм гущыIэм гущыIэр гуигъахъозэ, игущыIэухыгъэхэр инэу тхыгъэх. ГущыIэухыгъэхэр ушъагъэх фэгъэдэн оборотхэмкIэ, мыухыгъэ конструкциехэмкIэ, член зэльэпкъэгъухэмкIэ ыкIи нэмыкI бзэ амалхэри бэу къызфегъэфедэх. Ауштэу бзэм ишъэфхэр къэуубытынхэшъ, итхыгъэ еджэрэм игумэкI-гупшысэ лъыбгъэIэсын плъэкIэу бгъэфедэшъуныр тхакIо пэпчъ ихъопсапI. Ар къыздэхъугъэмэ Тембот ащыщ.

KIэрэщэ Тембот ытхыгъэхэр лъэпкъым итарихъ, ихъишъэ пэблагъэх, фольклор лъапсэ яIэу щытых. ИжыкIэ кыщыублагъэу адыгэмэ ящыIэкIэ - псэукIагъэр, ягукIэе-гушIуагъохэр ахэмэ арэолягъо. Ар хегъэунэфыкIы шIэныгъэлэжьэу М.Н. ХьакIэмызым: “KIэрэщэ Тембот итхэкIэ амали лъэпкъ шъуашэм илъэу егъэпсы, ащкIэ жэрыIуабзэм иамалхэр инэуи къызфегъэфедэх ыкIи апэ ишъыгъэ литературэхэм яхэхъоныгъэ ищысагъэх” (ХьакIэмыз, 2002: 77).

ТхакIомкIэ бзэр сыдигъуи Iашэу щыт. Бзэ щэрыоу ыгъэфедэрэмкIэ цIыфыгу пэпчъ лъыIэсын елъэкIы, цIыфым къешIэкIыгъэ сурэт псэу бзэм иамалхэмкIэ уапашъхъэ кырегъэуцо.

“КІэрэщэ Тембот итхыгэ нэКІубгьохэм уазырыплэКІэ, етхы Атэжьэхьэ С. – произведением идэгьугэ, ар зэхьылагьэр, кызытегушыІэрэр, шыКІэ-гьэпсыКІэу иІэр, жэбзэ щэрыо жэбзэ дахэКІэ Іофыгьоу кыІэтыхэрэр кьэтхыхьагьэу, кызтегушыІэрэ образыр е сюжетыр уапашьхьэ нафэу кьыригьэуцоу, ыгу ихьыКІ-ишыКІхэр угу кьылыгьэІэсэу гьэпсыгьэ. Кьэгьэлэгьон-гьэцэКІэн пшэрыльэу зыфигьэуцужьэр икьоу кьыриІотыКІыным пае КІэрэщэ Тембот бзэм иамал зэфэшхьафхэр егьэфедэх” (Атэжьэхьэ, 2017: 9).

ІэпІэсэныгьэу тхакІом ІэкІэлым игугьэ амышІыгьэу непэ щытэп. Ащ елытыгьэу Т. КІэращэм итхэКІэ-шыКІэ игьэкІотыгьэу зэхафыгь пІоныри тэрэз дэдэп, джыри бэ кьэпІон плээкІыщтри. Шьхьадж лээныкьоу кьызэрекІуалэм елытыгьэу ушэтынхэр ешы. Тэри тиІофшІэн тхакІом илексикэ ибаигьэ, бзэм ыльэныкьокІэ нэшэнэ гьэнэфагьэу иІэмэ ащыщхэр кьэдгьэлэгьоным тыпыль. Анахьэу кьэдгьэлыагьомэ тшІоигьор тхакІом ыгьэфедэрэр гушыІэхэр лексикэ-тематикэ купэу зэхэубытагьэу дгощыныр ары. Ащ пае ытхыгьэ шІагьомэ ащыщэу, тарихь романэу “Шыу закьу” зыфиІорэм зыфэдгьэзагь.

КІэрэщэ Тембот тарихь литературэм шишыгьэ гьэхьагьэхэм ианахь лэгапІэхэм ащыщэу я XVIII-рэ лІэшІэгьум адыгэхэм ящыІэкІагьэм фэгьэхьыгьэу “Шыу закьу” зыфиІорэ романыр ытхыгь. ЫКІи ильэс шьитІукІэ узэКІэІэбэжмэ шыІэгьэ шыІаКІэр зыфэдагьэр кьытын ыльэкІыгь. “Шыу закьу” романым ЗалэКьо Ерстэм ехьылІэгьэ кьэбарьжхэр тхакІом ІэубытыпІэ шишыгьэхэр. КІэрэщэ Тембот хьишгэ кьэбархэм зафигьазэщтыгь, жэрыІуабзэм илІыхьужхэр литературнэ образ зэришыщтым пылыгь. Романэу “Шыу закьом” тхакІом нахь игьэкІотыгьэу адыгэмэ ящыІаКІэ зэфэныгьэ банэр кьызщыхахьэрэр кьыщегьэлыагьо, ащ лэапсэу иІэхэм анэсынэу пыль, лэпкь шэным шьхьафитныгьэ кІэхьопсыр шыІахьэу зыКІыщытымКІэ джэуап кьыты шІоигьэу. А мурадым кьыпкьырыКІээ, тхылгьым игероймэ язекІуакІэхэр адыгэмэ ящыІэкІагьэм ятефэрабгьоу егьэпсых. Пшэрыльышхоу зэшІуихьэрэри – ар ижэрэ адыгэм ыгу щышІэщтыгьэмэ анэсызэ, ащ иІэкІоцІ дунай тапашьхьэ кьырилхьаным зэрэдэлажьэрэр ары.

Сыда номэ а Іэкоці дунаим зэхэугъоягъэ щыхъугъ лъэпкъым шIукIэ, дэхагъэкIэ, зэфагъэкIэ ылытэхэу охътэ зэкIэлъыкIомэ къахихыжьырэ лъэпкъ шэныр. ТхакIор зыфакIорэр зы нэбгырэм ищыIэныгъэ иIэубытышIэу лъэпкъым ихъишьэ кыгъэнэфэныр ары.

Романэу “Шыу закъу” зэрытхыгъэ шыкIэмкIэ къахэзгъэщырэр – ар таурыхъ жэрыIуабзэр, ежь тхакIом дунаир кызырэгурьIорэм теубытагъэу, тхылыбзэм кызырэригъэкIурэр ары. Ащ фэдэу зыщыхъурэр лъэпкъ IорьIуатэхэр тхыль къэбарым занкIэу зыхахъэхэкIэ ыкIи жэрыIуабзэмрэ зэхэльхъагъэу кыIуатэрэмрэ зэгъэфагъэу зы нэбгырэм епхыгъэу зыхъукIэ ары. АпэрэмкIэ, адыгэ жэрыIуабзэр къэкIэжыы ыкIи, ятIонэрэмкIэ, тIэкIу зэхъокIыгъэуи щэхъу: жэрыIуабзэми ехыщырэу, джырэ уахътэм илитератури диштэу щыIэныгъэм щыщ поэтичэскэ образхэр къэхъу (ХъакIэмыз, 2002).

ЫпшьэкIэ къэтIуагъэхэм такъыпкъырыкIээ мыщ фэдэ зэфэхыс тэшIы. КIэрэщэ Тембот ироманэу “Шыу закъу” зыфиIорэм уеджэ зыхъукIэ, анахъ къыхэщэу щытыр лексикэу ыгъэфедэгъэм ибаиныгъ. Лъэпкъым ищыIакIэрэ бзэу зэрихъэмрэ зэгопчын умылъэкIынэу пытэу зэпхыгъэх. Тыбзэ – тэ титарихъ гъогу. Гъунджэм фэдэу тхакIом итхыгъэхэм адыгэ лъэпкъым ищыIэкIагъэр арэолягъо ыкIи бзэу Iулым ишIуагъэкIэ цIыфым къешIэкIыгъэ пкъыгъохэр, зыщыпсэуштыгъэ уахътэм ыгъэфедэщтыгъэ Iэмэ-псымэхэм, дунаеу зыхэтыр, гупшысакIэу иIагъэр дэгъоу уегъашIэ.

2.1.1. Адыгэ гушыIэжъхэр

Илъэсишьэ мин пчъагъэмэ къапхырыкIхи гушыIэжъхэр тилъэхъан къынэсыжыгъэх. ГушыIэжыым кыIорэр зы нэбгырэ горэм ишIошIэп, иакъылэп, зэкIэ лъэпкъым зэдиштэгъэ гупшысэ нахъ. Ары ахэмэ кIуачIэ къязытыри, альапсэ чыжьэу зыкIакIори, цIыфмэ зэльашIэхэу, агу къинэжъхэу зыкIыщытхэри.

Адыгэ гушыIэжъхэр – ахэр адыгэ жэрыIо творчествэм иусэхэу, лIэшIэгъу пчъагъэхэм апсыхъагъэхэу, адыгэ лэжьакIохэм къарыкIогъэ гъэшIэгъон гъогууанэм щапэкIэкIыгъэ Iофыгъуабэхэр, щыIэкIэ-псэукIэу, шэн

зэхэтыкIэу, дунээеплгыкIэу яIаггэхэр зэфэхьысыжыгыггэхэу кызыIотыкIырэ, шыIэныггэм ильэныкыо зэфэшхьафхэмкIэ гупшысэ куухэм уахэзыщэрэ гушыIэухыггэ зэкIу-зэггэфаггэхэр арых (Шгхьэлахьо, 1977: 40).

ГушыIэжгхэр – цыф лгэпкыым шыIэкIэ-псэукIэу иIаггэм ыкIи еггэшIэрэ ггогоу кыкIуггэм шыIакIэм ильэныкыо пстэумэ яхьылIаггэу шиггэунэфыггэ опытымрэ шиуггэоиггэ шIэныггэхэмрэ кIэкIэу, IупкIэу, теггэфэггэ дэдэу, художественнэ ггэпсыкIэ иIэу кызышиггэлгэггөрэ ыкIи кызышиIотэрэ гушыIэухыггэх (Шорэ, 2006: 7).

ШIэныггэлгэггэхэм кьаIоггэ гупшысэмэ кьаушыхьаты гушыIэжгхэр бггэфедэнхэкIэ IэрыфэггэушIоу зэрэщытхэр. Ахэр гушыIэухыггэмэ афэдэу зэхэбггэуцонэу шытэп, хьазырэу бзэм хэты хьуггэх. Гупшысэу ахэлгыр бэу, гушыIэу хахгэрэр макIэу, зэкIэупкIаггэу, макгэу хэтхэр зэдэггынчхэу, ужэ кьыдэкIымэ кьедэIухэрэр ыггэатхгэу, узфаер альыбггэлгэсэу, лгэпкыым, цыфым игупшысакIэ кьаггэлгэаггэу, гум итIысхгэхэу, кьинэггэхэу, щэрыохэу шытых. Ары гушыIэжгхэр зэкIэми яжабзэ хэтыным зыкIыпылгхэр.

Ижабзэ ищэрыуаггэ изы тамыггэу КIэрэщэ Тембот ироманэу “Шыу закьу” зыфиIорэм гушыIэжгхэхэр щеггэфедэх. Романым мыщ фэдэ гушыIэжггэхэм чIыпIэ щаубытыггэ:

- *Блэ зэуаггэр аркгэнми щэщтэ*: Yılanın soktuğu urgandan da korkar. (Sütte ağzı yanan yoğurdu üfleyerek yer) (н. 19)
- *ГушыIэ гомыIур татэкIэ шыI*: Kötü söz irak olsun (н.155).
- *Е улIын, е улIэн*: Ya onurunla yaşa, ya da öl (н.18).
- *Зэоггум шышгхгэ мыггэаз*: Gözünü budaktan esirgemez (н.18).
- *Зэфэмьдэ зэдашгөрэн, зэмышгөггэу зэрэщгэрэн*: Kurtlu baklanın, kör alıcısı olur (н.203).
- *Зимьлгку атыггэуггэрэ зишгэф аIотаггэрэ гуцэфэшIылэ мэхгэу*: Mülkü çalınanla, sırtı açığa vurulan güvenini yitirir (н.215).
- *Зыгорэм ишгэфгэу уиггэшIэнэу зыфэмьер зэбггэшIэнэу унымыхгэ*: Başkasının sırtının peşinden koşma (н.214).

- *Инхэр зытылгыр цыклухэм якыхь*: Büyüklerin yaptığı küçüklerin hayalidir (н.9).
- *Лэгьунэжь иниципэ шьхьаI*: Tırnağın varsa başını kaşı (н.163).
- *Лыгьэ макIэм рыкьэйрэр, лыгьэишхом лыIэсышыуцтэн!*: Namerdin övüncü, merde ulaşmaz (н.11).
- *Оркэмэ яныцэгьугьэ шIу хэпхыцтэн*: Soylu ile arkadaşlığın hayrı olmaz (н.14).
- *Унэхьуцтым гуацэ кьейцэ*: Osağı sönecek adam süslü avrat alır (н.64).
- *Цыфмэ апашьхьэ оркь хэбзэ закIэх, мэзым зыхэтым — тыгьужьых*: El içinde bey, yalnız kaldığında görgüsüz (н.29).
- *ШьхьакIор зыфэмыцэчырэр ишьхьакIо текIодэжы*: Başkasının kötülüğüne katlanamayan, kendi kötülüğünde boğulur (н.105).
- *Шу зыльэгьурэр гусэрыл*: Seven kişi alınganlık ve naz yapar (н.312).

ТиофшIэн кьыхэтхыгьэ гушыIэжьхэр япчьагьэкIэ 15 мэхьу. ЗэрэтылэгьурэмкIэ, КIэрэцэ Тембот ижабзэ кьэзгьэбаирэмэ зэу ащыщ гушыIэжьхэр. ГушыIэжьхэм тхакIом ижабзэ кьызэрагьэдахэрэм кIыгьоу, кьыIо шIоигьом гупшысэ куухэр хельхьэ, жабзэр нахь кIэкIэу кьэIуагьэ ешы, псальэр псыхьагьэу, гупшысэу кIоцIылыр ушьагьэу, лъэпкьым ищыIэкIэ гьогоу кьыкIугьэр, шэн-зекIокIэ зэхэтыкIэу иIэр, щыIэныгьэм зыщыIукIэрэ Iофыгьохэм екIолIакIэу иIэмэ IупкIагьэ ахэльэу, гьэнэфагьэ шыгьэхэу уапашьхьэ кьырегьэуцо.

2.2. КIэрэцэ Тембот ироманэу “Шыу закьу” лексикэ -тематикэ гушыIэ купхэу шыгьэфедагьэхэр

Лексикэ-тематикэ купхэр анахь жьы дэдэу, апэ дэдэ бзэм изэгьэшIэн Iоф дэзышIэхэрэм кьыхагьэщыгьэмэ ащыщ.

Тэри мы IофшIэным лексикэ-тематикэ купэу 21 кьыщэтэты. Ахэр мыхэр ары:

1. Цыф Iэпкь-лъэпкьхэр кьызэрыкIрэ гушыIэхэр;

2. Блэгъэныгъэ-Іахьыл, ныбджэгъуныгъэм епхыгъэ гущыІэхэр;
3. Щагу псэушъхьэмэ, хьэкІэ-къуакІэмэ ацІэхэр;
4. Диным епхыгъэ терминхэр;
5. Сатыум, щэн-щэфэным епхыгъэ гущыІэхэр;
6. Зэоным тегъэпсыхьэгъэ Іашэмэ ацІэхэр;
7. КъэкІрэмэ, уцмэ, чьыгмэ, Іэзэным ехьылІэгъэ гущыІэхэр;
8. НэмыкІыбзэхэм къахэкІыгъэ гущыІэхэр;
9. Щагу псэуальэхэр, псэупІэхэр, унэгъо Іэмэ-псымэхэр;
10. Музыкальнэ Іэмэ-псымэхэм, джэгум, джэгукІэмэ япхыгъэ гущыІэхэр;
11. Сэнэхьатмэ ацІэхэр;
12. Дунаим изытет, изэрыщыт епхыгъэ гущыІэхэр;
13. Хабзэм, бзэм, культурэм къешІэкІыгъэ гущыІэхэр;
14. Шым, шыхъуным епхыгъэ гущыІэхэр;
15. Цыфыр зэрызэращэрэр;
16. Лъэпкъ зэтекІыныгъэмэ ацІэхэр;
17. Дунаим ичІыпІэхэр, чІыльэм ыльэныкъо къэзгъэлыгъорэ гущыІэхэр;
18. Пчъагъэм, къэлъытэным, уахътэм епхыгъэ гущыІэхэр;
19. Шхыныгъомэ, шъонмэ ацІэхэр;
20. Шъохэмрэ теплъэхэмрэ къызэрыкІрэ гущыІэхэр;
21. Щыгъынхэм, шэкІмэ, лъэкъопыльхьэмэ ацІэхэр.

2.2.1. Цыф Іэпкъ-лъэпкъхэр кызырыкІрэ гушыІэхэр

Цыф Іэпкъ-лъэпкъым фэгъэхьыгъэ гушыІэхэм сьд фэдэрэ бзи чыпІэшхо щаубыты. А терминхэр непэ кызынэсыгъэми агъэфедэх. Іэпкъ-лъэпкъым ехьылІэгъэ гушыІэхэм ижьырэ лъапсэ яІэу, лъэпкъым ежъ цІэ фишыгъэу щыт ыкІи игушыІэлъэ кІэн чыпІэ гъэнэфагъэ щаубыты. Ижьырэ лъапсэ зэриІэм ишыхьат зы пычыгъо зэлухыгъэкІэ къэІогъэ гушыІэхэр: Іэ, лъэ, нэ, пэ, жэ ыкІи нэмыкІхэри. Адыгабзэм имызакъоу Іэпкъ-лъэпкъым фэгъэхьыгъэ гушыІэхэм Іэпкъ-лъэпкъым фэгъэхьыгъэ дунайм тет лъэпкъыбзэхэм чыпІэшхо щаубыты. Іэпкъ-лъэпкъыр кызырыкІырэ гушыІэхэмрэ Іэзэным епхыгъэ гушыІэхэмрэ пытэу зэпхыгъэх. Ізэгъу уцхэр агъэфедэзэ Іэпкъ-лъэпкъым еІээх, арышь пкъышьол гъэпсыкІэр умышІэн плъэкІыщтэп.

Непэ Іэпкъ-лъэпкъым фэгъэхьыгъэ ушэтынхэр шІэныгъэлэжъхэм ашы. Къэрдэн Мусадин идиссертационнэ ІофшІагъэу “Анатомическая лексика кабардино-черкесского языка” зыфиІорэм цыф Іэпкъ-лъэпкъым тегъэпсыхьагъэу кытрэ гушыІэхэр купитфэу егощы. Ахэри цыкІу-цыкІоу егощыжы, зэкІэмыкІи – 417 кыыхегъэшы.

ШІэныгъэлэжъым мыщ фэдэ купхэр кыыхегъэщы:

1. Шъхъэм епхыгъэхэр: натІэ, напэ, тхьакІумэ, нэ, пэ, жэ, бзэгу, бзэ.
2. Пкъым фэгъэхьыгъэ гушыІэхэр: пщэ, тамэ, бгъэ, бгъу, ныбэ, бгы, шыб, пхэ, укІыытаппІэхэр ыкІи нэмыкІхэр.
3. КІоцІым тегъэпсыхьэгъэ гушыІэхэр: гу, тхьабыл, тхьэмшы, ныбэлынцІ, къурмакъей, тэмакъ, льфальэ, кІэмцІий, жьэжей, шхалъэ, гъутхьапсылъэ ыкІи нэмыкІхэр.
4. Іэпкъ-лъэпкъхэм зэкІэми япхыгъэ гушыІэхэр: лы, фэ, хьышт, цы ыкІи нэмыкІхэр.
5. Цыфым ыІэ-лъэкъохэм япхыгъэ гушыІэхэр: Іэпэ, лъапэ, лъапшъэ ыкІи нэмыкІхэр. (Карданов, 2008: 9-11).

КІэрэщэ Тембот ироманэу “Шыу закъу” зыфиІорэм Іэпкъ-лъэпкъмэ ацІэхэр ыкІи япхыгъэ гущыІэхэм чыпІэшхо щаубыты. Ахэр тэ тиІофшІэн къыщэтэтых.

Бгы: Bel. *БлыпкъышІо бгы псыгъу ...* (н.9).

Бзэгу: Dil (organ, konuşma dili). *Лакъырды шІыным фэкъулаеу бзэгу маиси Іульа* (н.31).

Бгы псыгъо: İnce bel. ...*бгы псыгъо-плІэІубгъоу ищыгъэу пкъышІо* (н.65).

Тамэ: Omuz. ... *ау гукІэе шъэфэу ыгу къезгъэІыхырэм ытамэхэри зэкІуІулІэрэм фэд* (н.65).

ТхыцІэ: Sirt. *Фыжъы кусэу атхыцІэ телъхэм гу альыптагъ* (н.156).

ПлІэІубгъоу: Geniş omuz. ... *плІэІубгъоу ищыгъэу пкъышІо* (н.66).

ПлІэ: Omuz. *КІэлэжъ плІэІубгъу* (н.21).

ПакІэ: Büyük. *ЫнакІэ бжъэ шІуцІэ псыгъоу ІугъэщыкІыгъ* (н.9).

Пабгъо: Geniş burunlu. *НэмытІ-нэлІэпцэу, пэбгъо пэкъэшху*(н.106).

Жэпкъ: Çene. *Ыжэпкъи кланхэжъыгъ*(н.143).

Жэпкъыбгъу: Geniş çeneli. ... *ау нэкъэ-пэкъэ хъазырэу жэпкъыбгъу* (н.66).

ЖакІэ: Sakal. *ЖакІэр мыкІырэу шъабэу мэтІыргъо* (н.9).

Ко: Vasak. *Кохэр нахъ къызэкІуубытэнэу...*(н.5).

Къупшъхъ: Kemik. *Пщы-оркъхэр цІыф лъэпкъ ялыеу тхъам къыгъэхъугъэу, якъупшъхы...* (н.62).

Къурбэкъэй: Gırtlak. *Ау сьдэу зимышІыгъэми ыкъурбэкъэй хъэ цІыкІум ытІуцыгъэп* (н.185).

Лъакъо: Ауак. *Ыжи ылъакъохэри цылбыркIэ зэкIоцIыспхэнхэиш, шыплIэм дэльэу схьыцтыгъэ* (н.180).

Лъы: Кап. ... *алъи цIыфы къызэрыкIомэ афэмыдэу зэраIорэр* (н.62).

Лъапшъэ: Ауак bileği. *Илъэе лъапшъэ ригъэчъэхыгъ* (н. 8).

Нэкъэ-пакъ: Sakatlanmış yüz. *Еоныиш зэишутын, нэкъэ-пакъэ ригъэфэнэу зэ ыгу къытылъэдагъ* (н.22).

Нэпцэ: Каş. *Апэу ынаIэ къыкIэуцагъэр ынэпцитIу ары* (н.42).

НапшIэ: Göz karağı. *Адрэмэ апаишъхэ арэу унапиIэ цыдэмыщай!* (н.155).

Нэгү: Yüz. *Ынэгү гъучIыишоу цыкIагъэ имыIэу бзыхъагъэ* (н.9).

Нэ: Göz. ... *нэпIэпц-нэзэжъухэу нэгъой лъы лъэужхэр къызхэци ахэтыгъ* (н.63).

Нэ гъурбхэр: Göz oyukları. *Ерстем шыгъупиэжъыхэрэн цIыф шъхэ къупишъхэ нэ гъурбхэу...*(н.125).

НэмытI: İgi gözlü. *НэмытI-нэпIэпцэу, нэбгъо нэкъэшху* (н.106).

НэпIэпц-нэзэжъухэу: Göz kapakları patlak-çekik *А оркъ пишаишэмэ нэпкъыишъхэ Iэтыгъэу, нэпIэпц-нэзэжъухэу ...* (н.63).

Нэплъэгъу: Bakış fırlatmak. *сэхъуджэгъаишоу инэплъэгъухэр къычIигъэплъэу* (н.164).

НапIэ: Göz karağı ... *напIэр ымыIэтэу бэр елъэгъу, бэми гу алъетэ* (н.65).

НачIэ: Gözün altı. ... *щабзэр ежъ-ежъырэу ыначIэ къыхитхъыжъыгъ* (н.143).

Тыкъын/тэмакъ: Boğaz. *Хэ цIыкIур зэрэнэсыгъэм тетэу тыгъужъым ытыкъын зычIидзи ыкъурбэкъые шIуубытыкIыгъ* (н.184).

Цэл: Diş eti. ...*цэл узымкIэ Iэзэгъу еIо* (н.152).

Шъхъэ: Kafa. ...*шъхъэ кIыхъажьэу нэтIац* (н.57).

ТиIофшIэн нахьыбэу къыхэдгъотэгъэ гушыIэхэр цIыф Iэпкъ-лъэпкъым тегъэпсыхъэгъэ гушыIэхэр ары. Мыхэр пкъынэ-лынэм зэрэщытэу епхыгъэх: шхъам, кIоцIым, пкъым, Iэм, лъакъом зэкIэми япхыгъэ гушыIэхэу мэхъу.

2.2.2. Блэгъэныгъэ-Iахьыл, ныбджэгъуныгъэм епхыгъэ гушыIэхэр

Iахьылныгъэ зэблагъэныгъэм епхыгъэ гушыIэ купхэр анэхь ижъырэ лъапсэ зиIэмэ ащыщ. Iахьылныгъэ зэблагъэныгъэм епхыгъэ гушыIэхэр цIыф шыIакIэм, цIыф зэфыщытыкIэм игъусэу къырэкIо.

Езаова Мадина илэжыгъэу “Структурно-семантические и прагма-коммуникативные характеристики лексико-семантического поля “родство” в кабардино-черкесском языке: лингвокультурный аспект” зыфиIорэм Iэхьылыгъэ блэгъэныгъэм епхыгъэ гушыIэ купхэр лъэныкъо зэфэшхъафхэмкIэ щызэхефы. ШIэныгъэлэжыым Iэхьылыгъэ блэгъэныгъэр зэхиф зыхъукIэ имэхъанэ тегъэпсыхъагъэу плIэу егошы, ахэмэ япхыгъэ гушыIэ купхэр къеты (Езаова, 2018: 10). Тэ тиIофшIэн ащ фэдэ гошыкIэ иIэу щызэхэтфырэл, ау а гушыIэ купмэ ахахъэхэрэр тхакIом ироман зэрщыгъэфедагъэм тылъэплъэ. ТиIофшIэн мыщ фэдэ Iэхьылыгъэ блэгъэныгъэм епхыгъэ гушыIэмэ чIыпIэ щаубытыгъ.

Бзылъфыгъэ: Kadın. *Нахьыбэр бзылъфыгъ*... (н.41).

Зэунэкъош: Aynı sülaleden. *Адрэ зэунэкъошчыбэми зи лы дэй ахэтэн* (н.46).

Лъэхэт пшъашъэ: Yardımcı kızlar. *Суанд гоцэнысэм лъэхэт пшъашъэмэ ащыщ* (н.74).

Лыбэ-быныбэ: Büyük horanta. ...*зиIушыгъэрэ зицIагъэрэкIэ лIыбэ-быныбэ унэгъошхохэр зетезыIыгъэу цытыгъэри ащ фэдэ ныо дэгъухэр арыгъэ* (н.149).

Нан: Nene. *Чэтэ чIэгъым “Нан!” цыпIожьыкIэ* (н.23).

Ны: Anne. *Янэ осыетэу къыфишIыжыгъэм къыхигъэфэгъагъ* (н.11).

Нахьыжъ: Büyük. Якъуаджэрэ яхьаблэхэмрэ янахьыжъ тхьэматэхэри (н.48).

Нью: Nene. ... мы унагъом бзылъфыгъэу дилъэгъуагъэр **нью** закъу (н.54).

Пшгъэшгъэ: Kız. **пигъэшгъэ** зэкъо къашгъор? (н.39).

Сабый: Çocuk. А кıый макъэр **сабий** гүзэжъогъу кıый макъ (н.19).

Ты: Baba. **Тым** шлульэгъоу фырялэцтым шгъхьэдэклэу (н.11).

Тхьэматэ: Lider,önder. Якъуаджэрэ яхьаблэхэмрэ янахьыжъ **тхьэматэхэри** (н.48).

Унагъо: Aile. Фэкьолл шгъхай, унэгъо бай (н.39).

Хьульфыгъэ: Erkek. **Хьульфыгъэ** Иофынчъэу цые-къэмэ зэдэлъхэр нахьыбэу (н.41).

Хьаклэ: Misafir. Анэрэмклэ **хьаклэмрэ** хэгърэйхэмрэ зыфэсакъыжъхэу (н.47).

Хэгърэй: Ev sahibi. **Хэгърэйхэмрэ** зыфэсакъыжъхэу, зэфычлэплъыхэу заулэрэ зэрэушэтхэу цысыгъэх (н.47).

Шгъэожъый: Çocuk. **Шгъэожъыер** Къырым нагъэсыгъэмэ (н.24).

Шыпхъу: Kız kardeş. **Ышыпхъу** закъо янэимэ адэжъ кıуагъэу къэтыгъ (н.31).

Шгъуз: Eş. ... лъыплъэныр зытефэрэр анэу ежъ ишгуз арыба! (н.31).

Шынахьыжъ: Büyük erkek kardeş. Суанд **ышнахьыжъ** зэшитлур арышъ (н.47).

Анэш: Dayı. Ар **пигъашгъэм** пыеу къыфыкьоклмэ, о, **янэшыр**, ущылэба? (н.68).

2.2.3. Щагү псэушгъхьэмэ, хьэклэ-къуаклэмэ ацлэхэр

Цыфхэм ахэтэп ыныбжъ икьугъэми, сабийми псэушгъхьэхэм дамыхьыхэрэр. Сыда пломэ тэ цыфхэм тищылэклэ-псэуклэ тигъусэу мы дунаим

тытет. Тыкээзыухьурэихьэрэ дунаим ахэри щэпсэух. Цыфым псэушхьэхэр бэ тешлагъэу егъэфедэ, зы купыр ышхыным пай, адырэхэр лэжэкло къарыухэу.

Цыфым ыгъэсагъ ыкли унагъо Iаш ышлыгъ псэушхьэ куп: чэмыр, шыр, щыдыр, хьэр, чэтыур, цур, махьшэр, мэл-пчэныр, чэт-къазыр. Ары шхьакIэ, псэушхьэхэм япчэгъабэр мэзым, кьушхьэм, губгъом, тенджызым шэпсэух цыфхэм ямыблагъэу (ЩхьэщэмыщI, 1998:5).

Т. КIэрацэм ироман псэушхьэмэ ацIэ кьызэрыкIырэ гущыIэхэр щегъафедэх.

Ачъэ: Кеçi. ... чыжэекIэ кьушхьэ **ачэм** шшIуцIагъэ кьельэгъу (н.168).

Аргъой: Sivrisinek. Сулыкъу из **аргъой**лэрэ щыбзэ из псынэпсырэ кьысфахь (н.196).

Бзыу: Куş. ... быбыжъын **бзыу** клэракIэм фэд (н.65).

Блэшхо: Büyük yılan. ... **блэшхо** горэ ышхьэ бгъуитIу тхыпхьэхэр голъэу, ышхьэ гъэкIыгъэу сакъэу мэкIэ-мэкIэжъыеу кьэцуахъо. (н.310).

Былым: Büyükbaş hayvan. Ахэмэ махъуши, **былыми**, гьомлапхъи, шэкIи, гъэр цанIи – зэкIэ ащызэхэт (н.276).

Кьолэ: Kuzgun. **Кьолэ** кIый макъэ фэшхьаф макъэ зэхэсхыгъэн сэ (н.22).

Атакъэ: Horoz. ... **атэкъэ**шым тесым фэдэу сахэт(н.58).

Къо: Domuz. **Шолъэ** лъакъохэр **къо** лъакъо фэдэу зандэу зэшIот (н.56).

Къыдыр: Katır. Ар махъушэн ыкли **къыдырэн** (н.75).

ЛэучэцI: Yabancı hayvanlar. **ЛэучэцI**хэм ялэуж кьырыкIоу ... (н.193).

Мэл: Koyun. **Матэхэри**, ныщыпхьэ **мэл** пхыгъэхэри арылгыгъ (н.29).

Мэзы атакъэ: Yaban horozu. Сьдми, мэзы атакъэм фэдэу, кьолэнэу зэхэль(н.126).

Махъушэ: Deve. *Мыр зытесыр махъуша* къыдыра (н.75).

Мэзкъатыхъу: Erkek vaşak. ... *ар – мэзкъатыхъу* (н.75).

Мэз пчэным: Dağ keçisi. *Зы мэз пчэным ычIапIэ зы мэл къэзыукIыгэм фэдэ сыхъугъ!* (н.78).

Мышъэ: Аул. *Мышъэжъиц цIыкIуитIу ыпэ итэу гъэхъунэм кыхъагъ* (н.205).

НыбэджэкIэф бгъэжъым: Alaca göğüslü kartal. *Ау ныбэджэкIэф бгъэжъым ибзый адэлъэу ципишI* (н.78).

Псыбл: Su uılanı. ... *псыбл зыфаIорэм фэдэу ытхыцIэ псыр къытемыуахэу ехъыжъагъэу есы* (н.219).

Пчэн: Keçi. ... *е пчэн цIыкIу сапэ къифэмэ сеплын* (н.265).

ТхъакIумкIыхъ: Tavşan. *Шъо шъузэупхъужъыгу, ац нэсыфэкIэ сэ моу сыхэхъанышъ е тхъакIумкIыхъ ...* (н.265).

Бгъэ: Kartal ... *Бгъэхэр лъагэу хъураеу къэхъарзэхэу ашъхъагъы къиуцуагъ* (н.178)

Баджэ: Tilki. ... *Бэ темышIэу шIуцIэгъэ цIыкIоу ац ыпэ итыри тыгъужъэу е баджэу егуцэфагъ* (н.179).

Тыгъужъ: Kurt. *Тыгъужъыри* ыгъэпшъыгъэу, ыбзэгу къилэлэу.... *хэо-хапкIэу къэчъэ* (н. 179).

Хъэ: Körek. *Хъэм иплъакIи бгъэшIэгъонэу цытыгъ...* (н.183).

ХъэкIэ-къуакIэ: Yırtıcı hayvanlar. *Сабий горэ гъоцагъэу зы хъэкIэ-къуакIэ горэм пэкIэфагъэмэ?* (н.20).

ХъашхъурэIу: Kuduz körek. *ХъашхъурэIу зэцэкъагъэмкIэ Iэзэгъу* (н.155).

Хъыу: Ala karga. *БзыухэмкIэ псэушъхъэ цынагъоу мэзым къыщыхъыерэм хъыур икъэрэгъул* (н.137).

ЧэмыкIэ: Dana. *ЧэмыкIэхэр зикукIэ ишIагъи ахэтыгъ* (н.29).

Чэтыу: Kedi. ... *а тыгъужьэу слъэгъурэм чэтыу цырым фэдэуи цымыхъун* (н.184).

ШкIэ: Buzađı. ШкIэхэр раубытэу Ющым пыутыгъэ цыкIу горэм (н.182).

Шъыхъэ: Geуik. *Ыколыпцэхэри шъыхъэ колыпцэм фэдэу лъэшых* (н.56).

ШъомпIэжъ: Намат бөсеđi. *ШъомпIэжъ зыщыплI апишэ шыкIэкIэ пытхьалыкIыгъэу дэпкъым кIэрышIагъэхэу Ерстэм ылъэгъугъ* (н.155).

Цыфымрэ псэушьхъэхэмрэ зэгъусэу дунайм зэдытетэу щэпсоух. Арышь, ахэмэ цыфым цIэхэр афешы, зэхеушьхъэфыкIых. Нэхъ пэблагъэу цыфым дэпсоухэрэм ацIэхэр нахъ ашIэх. ГущыIэм пае, атакъэ, чэты, шы, ыкIи нэмыкIхэр. Ау мэзым, псыхъом, тенджызым щыпсэухэрэм, бзыу лъэпкъхэм, хъэцIэ-пIацIэхэм ацIэ нэхъ макIэу агъэфедэ ыкIи ахэмэ ацIэ зэкIэми ашIэрэп: шъомпIэжъ, хъыу, мэзкъатыхъу. Мы тиIофшIэн къыщытыгъэ гущыIэмэ ахэмэ ацIэ ашIэнымкIэ ишIуагъэ къэкIошт.

2.2.4. Диным епхыгъэ терминхэр

Адыгэхэм ижъкIэ тхъэбэ шIошхъуныгъэ яIагъ. Аш ыуж чристан диныр аштагъ. ЛIэшIэгъуитIу ыпэ ислам диным ихъагъэх. Непэ быслымэн диныр адыгэхэм зэрахъэ. Арэу щыт нахъ мышIэми чристан диныр зезыхъэрэ зырызми уаIокIэ. Ар чристан динэу зэрахъаштыгъэм илгъэуж. Адыгэ лъэпкъым динэу ылгъэжыгъэм епхыгъэ гущыIэхэм Т.КIэращэм ироман чыпIэ щаубыты.

Азанаджэр: Müezzin. *Джары азанаджэрэри нэмаз язгъэшIрэри* (н.87).

Ислъам дин: İslam Dini. *Къырым хъаным иунашъокIэ ислъам диным шъурагъэхъагъэу аIуагъэба?* (н.40).

Тхъэ: ТапI. *Тэ титхъэмэ нахъ тясагъ* (н.40).

Мэщыт: Sami. *Апэрэ мэщыт закъоу дашIыхъагъэм...* (н.41).

Мэщты: Cami. *Анахъэу чэщ мээахэм ныбжыкыу ин дэдэу кыщыхъугъэу ыгъэшлэгъонагъэри мэщтышхор ары* (н.273).

Минарет: Minare. *АзанджапIэм мэээныкыоу шъхъащытым кырым кбалэхэм ащилгэгъугъэ минаретхэр* (н.41).

МуIазин: Müezzin. ... *муIазиным иджэмакъэ кьэIугъ —ахъшам нэмазым къяджэу* (н.87).

Молэ: Molla, imam. *“Молэ” аIоу ышгъхъэ хъэдэн фыжъ кьеутIэрэхъэкIыгъэу* (н.87).

Шейтан: Şeytan. *“Шейтан уджы макъ” адыгэмэ зыфIоцтыгъэм фэдэу* (н.59).

Нэмаз: Namaz. ... *муIазиным иджэмакъэ кьэIугъ – ахъшам нэмазым къяджэу* (н.87).

Iэзан: Ezan. ... *зэтрипхъанкIэу Iэзан гущыIэхэр Iурыпчъэу кыпчъыжыщытыгъэ* (н.87).

ТиIофшIэн быслымэн диным епхыгъэ терминхэм чIыпэ щаубытыгъ. Непэ адыгэмэ анахъэу алэжырэр быслымэн диныр ары. Быслымэн диным епхыгъэ гущыIэхэр зэрытшIэу арапыбзэм кыхэкIыгъэх.

2.2.5. Сатыум, щэн-щэфэным епхыгъэ гущыIэхэр

Адыгэхэр Кавказым ичIыдэлъф лъэпкъмэ ащыщ. Адырэ цIыф лъэпкъхэм афэдэу адыгэхэр сатыум, щэн-щэфэным пылгыгъэх. Арап кьэкIухъакIохэу я IX-рэ лIэшIэгъуэхэм псэугъэмэ зэратхырэмкIэ адыгэхэр сатыу Iофым пылгыгъэхэу ятхылъхэм кыщатхы. Адыгэхэр хы ШIуцIэмрэ Каспие хы Iушъомрэ сатыу Iофыр щызекIоным IэпыIэгъу фэхъугъэх ыкIи хэлэжыагъэх (Dzуганов, 2014: 165). “Адыгэм сатыу IофымкIэ аспрарэ сомэрэ шъызэрихъагъэх. Ащ ыуасэр “1 тырку парэр – 1/3 аспра фэдиз”; 1 сомэр 160 – 200 аспра мэхъу” (Dzуганов: 2014: 168).

Аспаришгэ: Aspariçe. Para birimi. *Аспаришгэу жэггэеу зэтрауты* (н.51).

Ахьщэ: ага. *Ахьщэу зыфангорэр арыба зыфэдэр тэ кыыдгурумылуахэрэр* (н.50).

Бешлыкь: Beşlik. Bozuk para birimi. *Къырым пиастрыр бешлыкь тлокIрэ тфырэу...* (н.51).

ГъучI: Demir. *ГъучI пытэу ашIыти ...* (н.7).

Гъоплгэ: Bakır. *Гъоплгэ такъырхэр къалгытэу кыуаткIэ* (н.50).

Тыжбын: Gümüş. ... *е тыжбынэу кэмланитIу пышIэггэ* (н.7).

Дышгэ кIадэ: Altın gümüsü. *Дышгэ кIадэ чIэлгэу, а дышгэ кIадэм шэйтан тет фэхгуггэу аIоцтыггэ* (н.124).

Мэлышгэу: Koyun derisi. *ПстэумкIи уасэ птын фаеу зыхгукIэ, хъурышгэуи, мэлышгэуи Iаджи* (н.50).

Сом: Rus para birimi. *Урысмэ яахьщэр сом, аци сомэр чапчишгэу зэтрауты* (н.51).

Хъурышгэу: Astragan kuzu derisi. *Хъурышгэуи, мэлышгэуи Iаджи кьеплгэшгэокIын фаеу мэхгуба* (н.50).

Хъардж: Tüketim. *Сэ хъардж сшIынэу, сызфэецити, тызфэныкьоу кьэсцэфыцт* (н.51).

Щыггэу: Tuz. ... *щыггэуцэ тызыкIорэм зыдетлгэшгэуажгээрэм фэд, зэрэнIорэмкIэ* (н.50).

Щэн-щэфэныр: Alım-satım işleri. *АхьцэкIи, былымкIи щэн-щэфэныр альэкIыцт* (н.51).

Чар: Kar. ... *тIэкIу-шгэокIухэри шы уасэм чарэу кысфыдэфэцт* (н.51).

Пиаст: Para birimi. *Тырку пиастрыр нахь лганI* (н.51).

Пхъэ: Таhta. *Пхъэ хъазыр тилыкIухыр* (н.7).

ЧапчипшI: Com'un yüzde biri bozuk para. *Къырым тиастрыр урыс чапчипшIым нэуцу* (н.51).

Романым сатыум, щэн-щэфыным епхыгъэ гущыIэхэу кыхэфэгъэхэм тиIофшIэн чIыпIэ щаубыты. ИжкIэ агъэфедэщтыгъэ ахъщэ лъэпкхэр пшIэнымкIэ ишIуагъэ къэкIо.

2.2.6. Зэоным тегъэпсыхъэгъэ Iашэмэ ацIэхэр

Адыгэ лъэпккым “Псэм ыпэ напэ” ыIуи ыпсэ, ихэку зэриухъумэщтым пылъэу игъашIэ кыхыгыгъ. Адыгэ лъэпккым ижъ дэдэ къыщегъэжьагъэу, мафэ къэс Iоми хъунэу пыйхэр яIагъ ыкIи зэпымычэу заом хэтыгъэх. Ащ пае зао Iэмэ-псымэхэм адыгабзэм чIыпIэшхо щаубытыгъ. Ары Т. КIэращэм иромани а гущыIэ купмэ чIыпIэ кIыщаубытыгъэр. Непэ къызнэсыгъэми зэо Iэмэ-псымэ зэфэшхъафхэр унэхэм, музейхэм ащыплъэгъушт, кыщагъэлягъох.

Аркъэн: Urgan. *Аркъэн къырадзи шъхъай* (н:16).

Бжээкъожъые: Barut konulabilen boynuz. *Бжээкъожъыер Темгээнэ зэшитIумэ анахъыкIэм иягъ* (н.194).

Гын: Barut. *Хъазыр нэпчъ зы ихончогъу, гынрэ тцашIорэ зэкIыгъоу* (н:7).

Гынылъэ: Barutluk. *ТIэкIу тылхи тызэрэгъущыIэзэрэ гынылъэ бжээкъожъыеу кIэрышIагъэм сынаIэ тесыдзагъ* (н.194).

Гъоплъэ хъурае: Yuvarlak bakır zırhlar. ... *а ухъумаIохэм абгъи акIыби гъоплъэ хъураехэр тедзагъэх* (н.295).

Дэгъальэ: Yağdanlık. *Дэгъальэу бгырыпхым пышIагъэм илъ...* (н.143).

Къэмэ: Kama. *Къэмэ Iапшъэри ащ фэд* (н:5).

Къэлат: Kisa tüfek. *Икъэлат* IумпIырылгэр, шьодэн лIэпсыр кыырици, кыыгъэтIэсхъагъ (н.18-19).

МэIу: Kalkan. *Къэрэгъулэхэм гъучI* **мэIухэр** аIыгъ (н.294).

Пхъэ зэхэпцэ: Ahşar karargah. *Яцэнэрэ мафэм пчэдыжъ бгъэшхъоогъухэм адэжъ* **пхъэ зэхэпцэ** лъагэ горэ гъогубгъум Iутэу IукIагъэх (н.300).

Псагъэ: Hedef. ...*ау щабзэкIэ* **псагъэ** еонэу къаIэтмэ (н.58).

ПцашIо: Kurşun. *Хъазыр пэпчъ зы шхончогъу, гыnrэ* **пцашIорэ** зэкIыгъоу (н:7).

Сэшхо: Kılıç. *Сэшхом рыонымкIэ пэрыохъу фэмышъунэу* (н:7).

Сагъындакъ: *Ищабзэ* **сагъындакъым** ригъэкIужьзэ (н.36).

Тандж: Kask. *Зым ашъо джанэ щыгъ, ау* **тандж** шхъарыгъэп (н.138).

Тэхъутэй: Tüfek. ... **ятэхъутэйи**, зэпэбэц шхонч кIэгъакъоу (н.8).

Топ: Top. **Топ** опIэ гъуанэу къэлэ дэпкъым зэдыпэбгъоу шIагъэхэр нэплъэгъу мэхъаджэ фэдэу (н.272).

ШтаукI: Çakmak Taşı. ...**штаукIым** мэшIотхъуабзэ кыыхаутыни (н:7).

Шхонч: Tüfek. *Хъазыр пэпчъ зы* **шхончогъу**, гыnrэ пцашIорэ зэкIыгъоу (н:7).

Щабзэ: Yau. *Ищабзэ* **сагъындакъым** ригъэкIужьи (н.36)

Щэбзэкъу: Okun gövdesi. **Щэбзэкъум** ипкъыягъи уесагъэу щытын фае (н.78).

Щэбзэ бзэпс: Okun yau. **Щэбзэ бзэпсыр** зыфэдэми ар епхыгъ ... (н.78).

Ашъо джанэ: Kılıç geçirmeyen deri gömlek. *Зао хэхъанэу хъумэ зыщилгъэу а* **ашъо джанэр** сыдигъуи зыдиIыгъэу ихэбзагъ (н.136).

Иашэ: Silah. *Адыгэ шыум* **иIашии** ... (н.5).

Иальмэкъ: Heube. *Курдж* **Иальмэкъи** шыпхэ едзэкIыгъагъэп (н.8).

Мыщ фэдэ гушыгэ купэу тифшэн кышцыттыгэхэм адыгэ лъэпкъым ышхьэ кырыкгуагэр гупкэу нэм кыклегэуцо, зэо-бэнэ мыухыжьэу зыхэтыгэ уахьтэм агэфедэщтыгэхэм нэгуасэ тафешы.

2.2.7. КъэкIрэмэ, уцмэ, чыгмэ, Iзэным ехыгIэгэ гушыгэхэр

Джырэ адыгабзэм дэлажьэрэ шIэныгэлэжьхэм къэкIрэмэ ацIэ кызырыкIрэ (фитоним) гушыгэхэм язэгэшIэн зыфагазэ, ушэтнхэр рашIылIэ. Арэу щыт нахь мышIэми, адыгэ фитонимием ехыгIэгэ гушыгэ купхэу жабзэм хэтхэм язэхэфынкIэ уигэразэу щытэп, лексикологием ыгIэныкIэ Iофшагэу шыгэхэр мэкIэ дэд. Гушыгэлгэ лъэпкъ зэфэшхьафэу кыдэкIыгэхэм къэкIрэмэ ацIэ кызырыкIрэ гушыгэхэр икIбоу кышцытыгэп. Ботаникхэм зэрагэунэфыгэмкIэ, Адыгэ Республикэм къэкIрэ уц лъэпкъ зэфэшхьафэу мини 2000 ехыу кышцэкIы. Нафэ, гушыгальэу тигэхэм къэкIрэмэ ацIэхэр зэкIэ кызырышцымытыгэр. Ар кызхэкIырэр, тэ тишIошIкIэ, зы нэбгырэ горэми лыкIахыу уц лъэпкъэхэр зэкIэ ыугIоигэп, зэхифыгэп.

Тэ тилгэхьан къэкIырэмэ яадыгацIэхэм якIэуэгоин ишIыпкъэу дэлэжьагэ ХьакIунэ Барэсбий, “Адыгэ къэкIыгIацIэхэр” шхьэу зиIэ гушыгальгэ тегIэпсыхьагэ кыдиггэкIыгэ (апэрэ тедзэгум гушыгэ 1000, ятIонэрэм – гушыгэ 1500 дэт). ХьакIунэ Барэсбий тхылIым фишIыгэ гушыгапэм мырэуштэу кышцеIо: “Бэр тхыдалгэщ. АбыкIэ гIэшIэгIуэнц къэкIыгIэцIэхэри. Ахэр щыхьэт тохыуэ тхыдэм и гIогуанэ гугIухэм, залымыгэ мыкIуэщIэхэм зэкIэшIадза адыгэхэр, шэрджэхэр, адыгейхэр, нэгIуэщIэхэри, зы унагIуэшхуэм хуэдэу зэхэту, зэрыIыгэу, зэкIэлъыкIуэу зэрышцытам. Абы и щыхьэтц къэкIыгIэцIэхэм я нэхыбэр зэтэхуэу, ди лъэпкъ псоми я зэхуэдэу зэрэщытыр” (ХьакIун, 1992: 8).

ТыкIэзыуцухэрэ дунаим къэкIрэ лъэпкъэу бэ зыцIэ кIепIон плъэкIыштхэр. Ахэр чыгхэр, куандэхэр, уцхэр, хьаIухэр, къэгIагхэр, пхьэшхьэ-мышхьэхэр, хэтэрыкIхэр, фышхьэ лэжьыгэхэр, ахэмэ къышIэкIыгэ гушыгэхэр ыкIи ахашIыкIырэ гIомлапхьэхэр.

ХэткИ нафэ, кьэкIрэ лъэпкъмэ ацIэ жабзэм анахь макIэу шагъэфедэрэ купмэ зращыщыр. Ащ кьыхэкIэу, кьэкIрэмэ ацIэ бэмэ ашIэрэп, жабзэм шагъэфедэрэп, бзэм хэзыжыным ищынагъо щыI. КIэрэщэ Тембот кьэкIрэмэ ацIэхэр игъэкIотыгъэу итхыгъэхэм ащегъэфедэх, сыда пIомэ адыгэхэр зыщыпсэурэ чIыналгэм идэхагъэ, ибаигъэ икьэгъэлъэгъонкIэ ахэр амалышIух, ау бзэр икьу пIэкIэмылгъэу ар зэшIопхын плъэкIыщтэп. Тэ Iоф зыдэтшIэгъэ романэу “Шыу закъу” зыфиIорэм тхакIом мыщ фэдэ гушыIэхэр щигъэфедатгъэх: *акацэ, екIапцIэ, енэбы, кIай, остыгъае, отабэ, псае, пхъэфы, пхъэцы, тфэи, тцел, нэрэжъый, къазмэкъ уц, пкьынэ, шыкIэкъыщ, шэбый уц, тхьаркъожъ, хьабзэгу, гъажъо, мэц, натрыф, мэкъу, дэжъый, зае, къамыл, къытцIэ, ланчъэ, мыстхъу, пчэи, фы, хьамишхунт, шыгъэчъэтхьап ыкIи нэмыкIхэри.*

Цыфым ипсэуныгъэ лъэпкъыр сыдигъокIи егъэгумэкIы. ИжъкIэ адыгэхэм кьэкIрэ лъэпкъэхэм ащыщхэр бэрэ Iэзэн IофымкIэ агъэфедэу хъуцтыгъэ. УIагъэр, къупшъхъэ зэпыкIыгъэр, ягъэр агъэхъужыным пае кьэкIрэ уцхэр агъэфедэщтыгъэ, Iэзэгъу уцхэр зэхалъхъэщтыгъэ, щыфэхэр, узэшъоцтхэр ашIыщтыгъэ. Iазэмэ уцыр зэрэзэхэлъыр аушъэфыщтыгъэ, зыми рагъашIэщтыгъэп ыкIи Iазэу уцыр зыгъэфедэрэм ыцIэкIэ бэрэ еджэхэу а уцым зэхэпхыщтыгъэ.

Ахъщэтэш: Şar. *Ерстэм Къырым кIо къэси, уц зэмIэужыгъо бэдэдэхэр къыцэфынэу янэ ыпшъэ къырелъхъэ. ЩэджыныпIыи, ахъщэтэши ...* (н.153).

Бжалэ: Sarmaşık. *Мэз чIэгъыр Iужъоу чы-куандэрэ бжалэрэкIэ зэхэхъыхъагъэу цытыгъ* (н.20).

Гъэхъунэр хъурэшху: Geniş mera. *Гъэхъунэр хъурэшху, зы чылэ цIыкIу ифэн зыфэнIоным фэдиз* (н.124).

Гын дагъэ: Barut yağı. ... *гын дагъэм хъэдэн фыжъым цыц хагъауи, нэ уIагъэм тыралъхъагъ* (н.143).

Шэфыдэ: Valmumu, хъэдэн фыжь: Gazlı bez. *КІалэр нахьыжсьым иджыбэ ригьэлаби, зыгорэхэр кьырыригьэхыгьэх – нафэ, шэфыдэм кІоцІыщыхьагьэу хъэдэн фыжь* (н.143).

ЕкІапцІэ: Kızıl ağaç. *Псы кІэу щынапІэм цызэхэгогьэ екІэпцІэ тхьэпанІэмэ акІоцІырэкІы...*(н.128).

Тфэи:Kaуn. *тыгьэмыхьо чапэхэмрэ бгы тхыцІэхэмрэ зэлъызыІыгь тфэи мэзышхо чІэгьухэми фитэу жьы кьыщецэжьы* (н.128).

Енэб: Eğrelti otu. *Чьыгыр Іэхьу-лэхьуми, енэб лъагэрэ* (н.120).

Мэзы чІэгьыр арышгы – енэб уцы шъаб, тыгьэмыпсэ кондэ пІуакІэх (н.132).

Чы зэусэигьэх, енэб уцкІэ пІокІэ хъазырэу бгьагьэх (н. 188).

Зай (зае⁸): Kızılçik ağacı. *Шыблэ машІохэри зэ кьамыц псыгьоу, зэ блэшхьо ІонтІагьэу, зэ аркьэн зэблэдзыгьэу, зай чьыгы кьутэмэшхоу машІо зыкІэнагьэм фэдэу мэшІо кьутэмэ жьгьэибэу – бгышхьэм зыкьыхасэ, чэпэ фаоу кьео, кІилъэшгоу кьытыриуцІэу кьео, зэблэу, зэбледзы, мэгьуахьо, мэцІацІэ* (н. 182.)

Имбир: Zencefil. ... *имбир* дэжьые пытэри, аш нэмыкІхэри (н.153).

КІэп: Kenevir. ... *натрыфрэ кІэпрэ хэлъэдэжьхэу аІэкІэкІыгьэр кьэнагь* (н.224).

Кондэ: Fundalık. ... *енэб лъагэрэ кондэ шъабэрэкІэ Іужьоу зэхэкІыхьагь* (н.120).

Кьужь: Armut. ... *ыпэхэри кьужьым фэдэу чанэу кьышІэтІысыкІы* (н.57).

КьыпцІэ: Erik. *Унэ кІоцІыр ежь Суанд идэхагьэ эпэсыгьэу гьэпсыгьа, хьаури кьыпцІэжь мыджырэу дэпкь пцІэнэ чьыІэжьа?* (н.57).

⁸ Ацумыжь Хь.(2015) Адыгабзэ-тыркубзэ, тыркубзэ-адыгабзэ кьэкІыгьэцІэхэм ягущыпалъ, н.19

Къазмэкъ панэ: Deniz topalağı dikenі. *Ерстэм къыцыхъуцтыгъэр къазмэкъ панэм къытыкІэрэ жъгъыбэ гъожъым икытычын арыгъэ* (н.152).

Мыстхъэ: Reçine. пхъэшъо ІэшІу: Tatlı meyvа. имбир: Zencefil. ... *мыстхъуи, пхъэшъо ІэшІу гори, ІунэжъыекІэ заджэ гори, имбир дэжъые пытэри* ... (н.153).

МышкІу: Meşe palamudu. *МышкІу ифэн джанэ къысфакъ* (н.196).

Мэз: Ormanlık. *Гъогоу мы мэз Іушъом рекІокІрэми уицэцт* (н.40).

Натрыф: Misir. Kіo, *натрыфрэ кІэпрэ хэлъэдэжъхэу аІэкІэКІыгъэр къэнагъ* (н.224).

Отэбэ: Kırılmaz ağaç türü. *Нэгъой чылэ бацци уаІукІэрэп – мэз тІэкІу-шъокІухэр зыдэццІэм, етІанэ псыІушъо отэбэ кІыпІэхэм нэгъой чылэ зырызхэр, къамзэгу такъэхэм афэдэу, ункІэ пцыпІэ итэкъухъагъэу цыплъэгъуцт* (н. 192).

Отабэ: Kırılmaz ağaç türü. *Чамлыкъ Іушъо отабэрэ пцелрэ зэхэтэу шъолъыр бгъузэу рекІокІыцтыгъэ* (н.229).

Остыгъае: Köknar. ЕштаомкІэ *ишаукІым мэшІотхъуабзэ къыхаутыни, ишамылым хырагъадзэцтыгъэ, ар остыгъэе пхъэупсафэм кІагъэнэжъыни, ІэшІэхэу машІор зэкІагъанэцтыгъэ* (н.6).

Пхъэц: Yosun. *Чъыгыжъмэ пхъэцэу атришІыхъагъэри къэтэбэ дэхэ дэдэу къыцэхъу* (н.125).

Пхъэшъо: Ağaç meyvesi. ... *пхъэшъо ІэшІу гори, ІунэжъыекІэ заджэ гори, имбир дэжъые пытэри* ... (н.153).

Пцел: Söğüt. *Пцелрэ акацэрэ Іужъоу къегъэкІэКІыгъ* (н.41).

Ау нэгъой чылэ пцыпІэхэри, пцелы-табэу псыІушъомэз аІоти, мэз тІэкІу-шъокІоу ити зэкІэ шъоф зэшъозэцым хэкІуакІэ, чыжъапльэмкІэ нэм къыубытырэн – шъофыр уц шхъонтІэ зэикІэу хышхом фэдэу уапашъхъэ иль (н.192).

Акацэ: A kasya. Чылэ гьунэр пэнэңцлэ чэу пытэклэ лъагэу кьэшилыхьагь, пцелрэ **акацэрэ** лужьоу кьегьэклэжыгь (н.43).

Пырэжьые: Karadiken. Чьыгыжъ жьаухэр зытримыдзэу тыгьэпсыплэу шлэхэм **пырэжьые** зэхэжыгьагьэклэ мээ лъансэр реклэу гьэпытэжыгьэ (н.124).

А пырэжьые панэхэм лъэгьо зэе-тлуаехэри аклоцлырыклэу кьэлягьо (н.133).

Пэнэ: Diken. Чылэ гьунэр **пэнэңцлэ** чэу пытэклэ лъагэу кьэшилыхьагь (н.41).

Тфэй: Kayın ağacı. Чьыгхэр лэплаклу-лэплэклуитлу хьунхэу **тфэй** мэзышхо тетыгь (н.120).

Тхьаркьожъ тхьапэ: Pitrak otu уаргагь. **Тхьаркьожъ тхьапэхэр** зэтырилхьы, лухыжыи Шыу закьор луклотыжыгь, тэкьэжъ гьугьэ горэ кьыхьы, апэлудзыгьэу шьхьафэу тлысыгьэ (н.277).

Тхьаркьожъ: Pitrak otu. *Ианэр* **тхьаркьожъ** тхьэпэ лъэсыгьэхэр зэголхэу уцым хэубгьуагьэу арыгьэ (н.277).

Уц: Ot. *Пиэхьо пцланэу, пси, уци, мэзи арымытэу* (н.49).

Хьабзэгу: Yara otu. “**Хьабзэгу**” зыфалорэ уц тхьапэхэр кьичи кьабзэу тхьаклых (н.241).

Хьабзэгу: Yara otu. *Гын дагьэ цыфэри* **хьабзэгу** тхьапэхэр тегьанк (н.242).

Кьупшхьэ кьутагьэк: Kipik-çikikçi. *Улэгьэ* *лофкли,* **кьупшхьэ кьутагьэкли,** *клоцлузхэмкли* (н.152).

Чьыгае: Meşe. *Бэмышлэу а чыплэм* *итыгьэ* *мэзышхом* *ыужыпкьэу,* **чьыгэежъ** *зырызхэр зэбгырыдзыгьэу шьофым* *итыгьэх* (н.78).

Чы-куандэ: Çalı dal. *Мээ члэгьыр* *лужьоу* **чы-куандэрэ** *бжалэрэклэ* *зэхэхьыхьагьэу цытыгь* (н.20).

ЧэтыукIэ уц: Bin уаррак, kandil çіçeđi. Уц зэмIэужыгъуабэу янэ кыыугъоихэрэмэ ахимыгъэгъуацэу зыцIэ ышIэн ылгэкIыгъэр тIу ныIэн – **чэтыукIэ уцымрэ шыкIэкъицымрэ** (н. 152).

ШомпIэжъ: Salyangoz. Янэ ижэнтIаишгъэ, **шъомпIэжъ** зыщыплI апишэ шыкIэкIэ пытхьалыкIыгъэу дэпкъым кIэрышIагъэхэу Ерстэм ылгэгъугъ (н.155).

ШыкIэкъиц: Yara kapatan ot. ... чэтыукIэ уцымрэ **шыкIэкъицымрэ** (н.152).

Шэбый: Bir çeşit ot. **Шэбый уц** гъугъэр шъабэу ыIоти иIэшэ цокъэ кIоцI ригъэкIугъ (н.167).

Щэджныныплъ: Potasyum dikromat. **Щэджныныплъи** ахъцэтэши, мыстхъуи, пхъэшэ IэшIу гори, IунэжъыекIэ заджэ гори, имбир дэжъые пытэри, ащ нэмыкIхэри – сыдми ахэмэ якъэгъотын Ерстэм сыдигъуи Iофышхоу кыыфыдэкIы (н.153).

ЫпшгъэкIэ къэтIуагъэхэм такъыпкъырыкIээ мыщ фэдэ зэфэхьыс тэшIы. КIэрэщэ Тембот ытхыгъэхэр лъэпкъым итарихъ, ихъишгъэ пэблагъэх, фольклор лъапсэ яIэу щытых. ИжыкIэ кышыублагъэу адыгэмэ ящыIэкIэ - псэукIагъэр, ягукIэе-гушIуагъохэр ахэмэ арэолягъэ. Ащ дакIоу къешIэкIыгъэ дунаим къэкIырэ лъэпкъэу тетхэм цIэхэр фашIызэ игъусэу кыырэкIо. КIэрэщэ Тембот икьэлэмыпэ кыычIэкIыгъэ тхыгъэмэ уяджэ зыхъукIэ, анахь кыыхэщэу щытыр лексикэу ыгъэфедагъэм ибаиныгъ. ТхэкIошхом къэкIрэмэ ацIэхэр игъэкIотыгъэу итхыгъэхэм ащэолгъэу. Ар тхэкIошхом иIэпIэсэнныгъэ изы тамыгъ.

2.2.8. НэмыкIыбзэхэм къахэкIыгъэ гушыIэхэр

А. Шъаукъом етхы: “Адыгэ гушыIэ шъыпкъэхэм адакIоу нэмыкIрэ бзэхэм къахэкIыгъэ гушыIэхэу тыбзэ хэтыр макIэп. Бзэ гори щыIэп ащ ихэхъоныгъэ нэмыкIрэ бзэхэм яфэмэ-бжыымэ кыытемыхъагъэу. Ар кыызхэкIырэр цIыф лъэпкъхэр хэдзыгъэхэу, зэлымыIэсхэу зэрэмыпсэухэрэр

ары, ахэмэ лЭшлэгъу пчъагъэхэм къаклоцI нэмыкIрэ цIыф лъэпкъэхэм политикэ, экономикэ, сатыу, военнэ фыщытыкIэхэр адырIээ къызэрахьэр ары. Ащ фэдэ зэфыщытыкIэхэу цIыф лъэпкъэхэм азфагу илгы хьухэрэр анахьэу къызщылъагьорэр бзэм илексик ары” (Шъаукъо, 2009: 132-133).

Бзэ шыIэп нэмыкIрэ бзэхэм къэхэкIыгъэ гущыIэхэр хэмытэу. Ащ фэд адыгабзэми нэмыкIыбзэм къыхэкIхи гущыIэ пчагъэ къыхэхьагъ. Адыгабзэм къыхэхьагъэ гущыIэхэр анахьэу къызхэкIыгъэхэр арапыбзэр, тыркубзэ лъэпкъэхэр, персыбзэр, урысыбзэр арых. Ахэмэ тыбзэ къагъэбай къэгъэлъэгъуэкIэ амалхэр нахьыбэ ашы. Бзэ амалэу Т. КIэрацэм ыгъэфедэрэмэ зэу ащыщ нэмыкIыбзэм къыхэкIыгъэ гущыIэхэу ироман къыщитхэрэр.

Аскэр: Asker. *ШыуитIу апэ итэу, аскэр шыуиц ухъумаклоу аужы ит* (н.285).

Бугаз: Boğaz, geçit. *Ау зыхьурэм ахэр Каплу — бугаз лъэныкъомкIэ агъазэу КъырымкIэ кIоцтхэн* (н.226).

Духан шхэлэ: Yemek dükkani-restoran. *Нахьыпэм тызцызэрэлъэгъугъэгъэ духан шхэлэ цIыкIум къекIуалI* (н.288).

Евнух: Nadım. *ИтэлъэкIэ евнух фэдэу мыхъу-мыбзышьоу* (н.279).

Фыртынэ: Firtina. ... *фэмыхьоу гупшысэ фыртынэмэ ахецэ* (н.100).

Жьалымагъ: Zalimlik. ... *дунэежъым игукIэгъунчъагъи ижъалымагъи адыгэмэ къызэрагурыIуагъэр нафэ фэхь* (н.100).

Къаигъэ: Kağıt. *Iэжэгъуи, екIурабгъуи фэсымыгъотэу къаигъэ ышIыгъагъ* (н.314).

Къолбастэ: Sucuk, salam, sosis türü yiyecek. ... *ашъхьацхэри, къолбастэм фэдэу, зэхэупэрэцагъ, цыгъын тIэкIоу ацыгъри ушIоигъагъ* (н.239).

Огул-бей: Oğul bey. *Ау черкесхэр нахь зыпщэгъухэр Огул-бей ары* (н.279).

Платан: Çınar ağacı. *Гээр сатыушилэр бэдээрэм ызыбгьуклэ дэдзыхыгъэу, **платан** чыгышхохэм яжъау члэгъ арыгъэ* (н.276).

Сабын: Sabun. *Смирнэ кырацырэм фэдэ **сабын** Іэшлү Іэубытыгъуиц язырызэу кыицэфыгъ* (н.264).

Сарыкь: Sarık. *Анэ ититлүм языр тырку фэнаклэу фэнагъэ, **сарыкь** фыжыбызэ шъхэрыгъ* (н.285).

Сэбахь: Sabah. *Яцэнэрэ пчэдыжыым **сэбахьым** ...* (н.272).

Сулыкьу: Suluk, su kabı. *Сулыкьу из аргъоилтэрэ цыбзэ из псынэпсырэ кыисфахь* (н.196).

Хъайон: Nayvan. *Хъайонэ Іэлым фэдэу, гъуахъоу залэжлүтэ ...* (н.250).

Хъэрам: Narem. ... *хъаным гъэр бзылфыгъэхэр зэрищыклагъэр ежъ ихъэрам нае закъоп* (н.272).

Хъэрам-баши: Narem başı. *Ар хъаным ихъэрам-баши* (н.286).

Чамлыкь: Çamlık. *Чамлыкь псы цыкълүм нэсыфэ клуагъэх* (н.228).

Юрт: Yurt. *Нэгъойхэм яхабзэклэ, ячылэ **юрт** итэу мыхъунклэ кыиптэгъоклыцтхэн* (н.261).

Нафэ кызыртыфэхъугъэу, Т. КІэрацэм нэмыкыбзэмэ кьахэкыгъэ гушылэхэу кыитхэрэр арапыбзэм, тыркубзэм, урысыбзэм кыыхэкыгъэх.

2.2.9. Шагу псэуальэхэр, псэуплэхэр, унэгъо Іэмэ-псымэхэр

Адыгэм ихэплэ-псэуплэ мэхъанэ ритыщтыгъэ ыкли ипсэуклэ нахь гупсэф зэрыхъуштым тегъэпсыхъагъэу щытыгъ. Шэныгъэлэжъэу Унэрэкъо Мирэ адыгэ хаплэм игъэпсыклэ кыитегушылэ: “Адыгэ хаплэр щэу зэтеутыгъагъ: шагур, хъамэщыр, Іэщыр. Шагум унищ дэтыгъ: унэшхор, пцэрыхъаплэр, хъаклэщыр. Унэшхор пллэу зэпытыгъ: бысымым итлысыпл, пшгъэшгэ унэр,

собэр-сабийхэм апай, лэгьунэр-кIэлэ-гьуалэмэ ятIысыпI. ПцэрыхьапIэр унэшхом егуаплъэу ашIыщтыгьэ. Ар тIо зэтеутыгьагь: зым шхыныр шагьэхьазырыщтыгьэ, пытым гьомлапхьэхэмрэ хькьу-шыкьумрэ шагьэтIылыщтыгьэ. ПчъэIупэр уц кьашхьощтыгь. Шагум пхьэшхьэ-мышьхьэ чьыгхэр кьегьэтIысэкIыгьагь. Ащ чэти блыми кьыдэхьан амыльэкIынэу щытыгь. ХакIэщыр кьэлэпчъэ дэхьэгьум пэблагьэу, унэшхом пэIудзыгьэу щытыгь. ХьакIэр гупсэфыным пае хьакIэщым шэщ пашIыхьэщтыгьэ” (Унэрэко, 2007: 9). Мыщ кьегьэлягьо унагьом ис пэпчъ шьхьафэу унэ хэушьхьафыкIыгьэ зэриIагьэр. Унэгьо псэушьхьэхэр зыщаIыгьэри шьхьафыгьэ. Адыгэмэ сыдигьуи хьакIэр агьэляпIэщтыгьэ, ащ пае шагу пэпчъ хьакIэщ дэтыгь.

КIэрэщэ Тембот ироманэу “Шыу закьу” зыфиIорэми адыгэ шагум игьэпсыкIэ чIыпIэ щиубытыгь: “УнэIу шагур инэп, ау уцыпцIэу кьэбзэ-ляабз. Псэуальэхэр зэхэгукIэгьэ хьазырэу зэхэт. Конхэр, чэтэщ-ужыгьэщхэр унэ пIьапIэм ит. Iощ-мэкьощри ахэмэ апэчыжьэп. ХапIэм нахьыбэр хатэ. Хэтэжьыери хэтэшхори чэукIэ зэпыфыкIыгьэх. ЗэкIэ чэу фыгьэу дэтыр пытэу, IэпкIэ-ляапкIэу шIыгьэ. “А кIэлэ нэпцэзэхакIэр лэжьэкIо бэлахьын фай”, тыриубытагь Ерстэм.

ХьакIэщ-шэщ зэпытыр пэмычыжьэу унэшхо пашьхьэм щытыгь. Бгьэнышьхьэр кьеинэкIэу шэщри хьакIэщри цIыкIугьэ – шэщым шитIу-шищ чIафэми арыгьэ ныIэп” (КIэрэщэ, 2002:44).

ТхакIом адыгэ шагум игьэпсыкIэ хэшIыкI зэрыфыриIэр мыщ дэжьым кьыщэлъагьо ыкIи цIыфым ыгьэфедэщтыгьэ псэупIэхэм, псэуальэхэм ацIэ нэIуасэ тыфешы.

Адыгабзэм игущыIэлъэ зэхэтыкIэ псэуальэхэм, унэ, шагу, хэсэн Iэмэ-псымэхэм япхыгьэ гущыIэмэ чIыпIэ гьэнэфагьэ щаубыты.

Алрэгьу: Hal. ... *алрэгьу* кьолэн *пIуакIэу дэпкьым дэIуллагьы* (н.319).

Аркъэн: Urgan. *Ащ тетэу аркъэнымрэ щылбырхэмрэкIэ чыхэр зэриблызэрэ* (н.143).

Бжбы: Boyunduruk. ... *бжбыри* адэ, *шилуагъэ горэ кыицитэкIын сIуишъ,* *сикукIэ ныспхахьыгъ* (н.315).

Бэщ хьакъурэ: Firinlanmış değnek. *бэщ хьакъурэжъыр* кыишIуигъанэзэ, *аркъэнхэр тыгъужъым шъхъащилъэшъужъыгъ* (н.184).

Гурхъу: Dibek. Гурхъош: Dibekle çalışılan yer. Конхэр, Iэщы-мэкъошы, *гурхъошы* зыфэпIоным афэдэ псэуальэхэр унэ кIыбымкIэ нахъ дзыгъэх (н.41).

Пшъэхъу: Zincir boyunluk. Куп-купэу *пшъэхъукIэ* зэпхыгъэх, *анахъ мытIыр* фэдэхэм лъэхъуи атель (н.281).

Пхъэ цацэ: Çör şiş. Ар дэгъоу ащыуи *пхъэ цацэкIэ* агъэжъагъ(н.305).

Щылбыр⁹: Urgan. Ащ тетэу аркъэнымрэ *щылбырхэмрэкIэ* чыхэр зэриблызэрэ (н.143).

Щыуан : Kazan ... *пхъэхъэ-псыхъэу, матэхэр , щыуанхэр зэрахъэу щызэхэзекIох* (н.41).

Ошэку: Döşek. *Ошэкурым* кIэным хэшикIыгъэ шэкI купль тебзагъ(н.44).

ЧыхIэн: Yorgan. *Ошэкур -чыхIэн* зэкIоцIыщыхъагъэ иль (н.44).

Къаблэ: Mobil sedye. ... *шитIу зэфэгу къаблэр* ыгъэпсыгъ, хъэдэ зэкIоцIыпхагъэр ащ тырильхъажъыгъ (н.143).

Къумгъан-лэджэн: İbrik-leğen. Гъоплэ *къумгъан-лэджэн* зэрыти зэпэлыдыжъэу пчъэкъуахэм къот (н.90).

Матэ: Sepet. *Матэхэри, ныщыпхъэ* мэл пхыгъэхэри арыллыгъ(н.29).

Нэгъой онэ: Nogay eğeri. ... *нэгъой онэ* шъобгъожъри зэрэтельэу кыищэфыгъ (н.133).

ПхъэнтIэкIу: Sandalye. ... *пхъэнтIэкIу* кIыхъэхэри *пхъэнтIэкIужъыехэри* бэкIаеу ит (н.89).

⁹ Щылбырым мэхъаниитIу иI.1. КIэнкIэ гъэжъагъэу щхыум хэлъыр ары. 2. Аркъэн

ПхъэкIэн: Dama. ...*пхъэнтIэкIу кIыхъэхэм апакIэ пхъэкIэн джээгунIэ пхъанэхэри ахэбзыкIыгъ* (н.90).

Пхъэ пIэкIор: Tahta karyola. ... *ынэмэ къапэкIэфэгъ: пхъэ пIэкIор цIыкIоу къогъум къотым* (н.44).

Техъон-кIэлъын: Ev tekstil ürünleri. Ау *техъон-кIэлъын* къабзэу гъэчэрэзыгъэу дэпкъым кIэрылги (н.319).

Щыбзэ: Elek. Сулыкъу из аргъоилгърэ *щыбзэ* из псынэпсырэ къысфыхъ (н.196).

Иуданэ: İr.*ЧIэнIэ-чIапIэхэм идышгъэки Иуданэки* идагъэхэу хэдыкIыгъэхэр пылгагъ (н.319).

Иудэнэлгъэ-мэсталгъэ: Dikiş sandığı. *ПIэкIор кIыбдэIулIэм ыкIыIукIэ дышгъэки* идыкIыгъэу *Иудэнэлгъэ-мэсталгъэ* пылгагъ (н.319).

Iэплгъэки: Havlu. *Адрэ дэпкъми кIэрэки дэдэу дышгъэплгъырэ дышгъэфырэки* идыкIыгъэу *Iэплгъэки* пылганIу кIэрышIагъ (н.319).

Гургъ:Çivili tekerler (Mısır ve dariyi tanelerinden ayıran alet). *Конхэр, гургъоуцы-ужгъгъэцыр* (н.146).

Пхъэлэшэ: Pulluk. ... зы *пхъэлэшэ* мэфажгъо фэдиз хъунэу чIыпIэ зэшхъэ-зэфэ Iэбгъу хахыгъэу *Залыкъомэ яIэгуй тетыгъ* (н.146).

Хатэ: Bostan. *Хэтэжъыери хэтэишхори чэукIэ зэныфыкIыгъэх* (н.44).

Чэу: Sepet örgü. *Чылэ гъунэр пэнэпцIэ чэу пытэкIэ лгъэгэу къэшIыхъагъ* (н.41).

Чыиф: İnce dal örgüsü. *Пхъэ зэхапцэм ышгъхъагъ чыиф тель* (н.300).

Щэмэдж: Tırpan. *Германием къырашцырэ щэмэдж* дэгъухэм афэдагъэх (н.277).

Дэпкъ: Duvar. *Дэпкъышгъхэмрэ лгъапсэмрэ етIэплэ етIапцIэу зэхэлгъэу тхыпхъэ* (н.60).

Караван-сарае: Kervansaray. *ГъогурькIохэмэ якъэуцунIэу караван-сараеу дэтым екIолIагъэх* (н.273).

КIэсэн: Saçak. ... лъэгуц шъуабгъом **кIэсэнхэри** Iужъоу Iутэу (н.60).

Кон: Ambar. **Конхэр**, Iэцы-мэкъоццы, гурхъоццы зыфэпIоным афэдэ псэуалъэхэр (н.41).

Мэкъоцц: Otluk. **Мэкъоццы**, гурхъоццы зыфэпIоным афэдэ псэуалъэхэр унэ кIыбымкIэ нахь дзыгъэх (н.41).

Пчъэ: КарI. Унэ цIыкIум зэпэIудзыгъэу пчъитIу хэлъыгъ (н.319).

ПчъэIупэ: КарI өнү. **ПчъэIупэ** цагуишхом дэфагъэп (н.60).

Унэ: Ev. ...фэзыгъэпытэжъын **унэм** исыгъэп (н.31).

Унагъо: Aile. ...мы **унагъом** бзылъфыгъэу дилъэгъуагъэр ныо закъу (н.54).

Ужъгъэщ: Derо. **Чэтэщ-ужъгъэщхэр** унэ пльапIэм ит (н. 44).

Урам: Sokak. ... **урамри** хагъэхъожъыгъ - чэур Iофыжъа (н.60).

УпкIэ пщыпIэ: Kıl çadır. ... **упкIэ** пщыпIэхэм ачIэсэу Iэхъо-мэлахъоу мэпсэух (н.266).

Фэнтан: Fiskiyе. **Фэнтанхэм** адэжъ хъураеу къекIокIырэ бгъагъэм чIэстIупицхъагъэх (н.290).

ХапIэ: Bahçe. **ХапIэм** нахъыбэр хатэ (н.44).

ХъакIэщ: Misafir Odası. **ХъакIэщ**-шэщ зэпытыр пэмычыжъэу унэишо паишхъэм щытыгъ (н. 44).

Чэу: Ahır. ...**чэур** Iофыжъа, джэгур ары нахь Iофыр (н.60).

Чэт: Ağıl. ... пэIудзыгъэ хъазырэу мэл **чэт** кIыхъэрэ пэнэпIэ чэу лъагэкIэ къэшиIыхъагъэу Iошхорэ щытыгъ (н.182).

Чэтэщ: Kimes. *Конхэр, чэтэщ-ужъгъэщхэр унэ плъан* *Іэм ит* (н. 44).

Шъхъангъупчъэ: Pencere. *ХъакІэщ шъхъангъупчъэ гъуанэмкІэ иплъызэ* (н.54).

Щагу: Avlu. *Бысым кІалэм игъусэу щагум дэхъагъ* (н. 44).

Шэщ: Tavla. *Бгъэнышъхъэр къеинэкІэу шэщри хъакІэщри цІыкІугъэ* (н.44).

Лэгъунэ: Çift odası. *Гоцэнысэми илэгъунэ Іут пшъашгэмэ ащыщ* (н.46).

Іупэ чэу: Ev çevirme duvarı/çiti. *Іупэ чэур зэрэнсаоу ракІи* (н.60).

ЫпшъэкІэ къэтІуаггэмэ такъапкъырыкІызэ мыщ фэдэ зэфэхъас тэшІы. Щагу псэуальгэхэм, псэупІэхэм, унэгъо Іэмэ-псымэхэм япхыгъэ гущыІэхэм Т. КІэращэм ироман чІыпІэшхо щаубыты. Ахэр ижърэ псэуальгэу яІаггэхэм епхыггэх ыкІи непэ къызнэсыггэм аггъэфедэхэри хэолъагъо. Мы гущыІэ купхэр тхакІом ижабзэ къызггэбайрэмэ ащыщ.

2.2.10. Музыкалнэ Іэмэ-псымэхэм, джэгум, джэгукІэмэ япхыггэ гущыІэхэр

Адыгэ орэдыр ІорыІуатэм къыхэкІыггъ. Нало Заур итхыльгэу “Адыгэ орэдхэмрэ пшыналгэхэмрэ” зыфІорэм, адыгэ орэдхэр хэу еугощы. Ахэр: зекІо орэдхэр, гыбзэхэр, лыхъужъ орэдхэр, ИстанбулакІо орэдхэр, тхъаусхэ ыкІи лггъуныггэ гыбзэхэр ары (Нало, 1986: 6).

Хабзэу зэрыщытымкІэ ижъкІэ къыщеггэжъаггэу щыІэныггэм хъяр, гушІуаггэо къыхэхъухгэмэ пщынэ Іэмэ-псымэхэр хаггэлажгэх. Адыгэ орэдхэр, адыгэ мэкъамэхэр, музыкалнэ Іэмэ-псымэкІэ къаты хабзэ. Макгэр къызэрыраггэкІырэм елытыггэу ахэр агощых: зытеохэрэр, запщэхэрэр, бзэпс е пщынэку зиІэхэр. Адыгэмэ музыкалнэ Іэмэ-псымэхэу зэрахгэх адыгэ пщынэр, шыкІэпщынэр, къамылыр, шгонтІырыпІэр, бжгэмыер, пхгэкІычыр ыкІи нэмыкІхэр. Анахыжъ дэдэхэр пхгэкІычхэмрэ къамылхэмрэ. ШыкІэпщынэ-Іэпэпщынэхэр ахэмэ ауж къырыкІуаггэх. “ШыкІэпщынэр хъакІэщ хабзэм изы нэшанэу, адыгэ шэнхабзэм епхыггэу плгытэ хгущт”, – хеггэунэфыкІы ГгукІэ Замудин (Гучев, 2014: 3).

КІэрэщэ Тембот адыгэ хьакІэщым, адыгэ джэгум игугъу кышшІ зыхьукІэ а уахьтэм агъэфедэщтыгъэ музыкальнэ Іэмэ-псымэхэм ащиухьэрэп. Ащ дакІоу джэгукІэ зэфэшхьэфэу яІагъэхэм ягугъу кьешІы.

ПхъэкІыч: Pıhaçıç. Vurmalı çalğı. *Джэгум ымакъэ чыжъэкІэ кыызэхыхыгъ къамлэпщэ макъэмрэ пхъэкІычэмрэ* (н.59).

Сэшхозэпэгъодз: Kılıç oyunları. *Арышгы, джэгукІэ зэфэшхьафхэр щыІэщт-сэшхозэпэгъодзи* (н.55).

Къамлапщ: Nefesli adige çalgısı. *Джэгум ымакъэ чыжъэкІэ кыызэхыхыгъ къамлэпщэ макъэмрэ пхъэкІычэмрэ* (н.59).

Пщынэ ТІаркьо: Agr benzeri müzika. *Суанд ипщынэ ТІаркьо кыыздерэшт, яунэ щыІэми къяжъугъахь* (н.98).

Пщынэо-къамлапщэ: Müzika, kaval çalgısı. *Пщынэо-къамлапщэхэм яорэд макъи ...* (н.73).

Пхъэцуакъэ: Düğünde kızların üzerinde dizildiği tahta. *Пхъэцуакъэмэ атетэу сатырым хэтэу зельэгъум*(н.69).

Псэгъэ еон: Güzel söz söyleme. *Арышгы, джэгукІэ зэфэшхьафхэр щыІэщт-псэгъэ еони* (н.55).

Къамлэпщэ орэд: Nefesli çalgıyla söylenen şarkı. ... *къамлэпщэ орэд макъэри ыпсэ зыльэІэсым* (н.63).

ЛэпэчІасэ: Hete oyunu. *ЛэпэчІасэ кьешІэ ...* (н.73).

Лъэс шъозехь: Koşu. *Арышгы, джэгукІэ зэфэшхьафхэр щыІэщт лъэс шъозехьи* (н.55).

Ныдэльф орэд: Ninni. *Ныдэльф орэдым ыгу ыгъэткІоу, ащ щызэхэтмэ афэдэу зэу ахэуцагъ* (н.63).

Нысэщэ джэгү: Gelin alma düğünü. ... *нысэщэ джэгоу ашIрэм ешго-еишэ Иофи хэлыгыгэп* (н.61).

Нысэищ джэгү: Gelini odasına götürme düğünü. ... *нысэищ джэгур аухэу, нысэр унэишхом раицэггэ уж ары ныIэн* (н.61).

Орэдыжъ: Eski şarkılar. *Нибжъырэ гукIэе гупшысэу орэдыжъмэ ахэггэцаггэмэ акIэдэIукIхэу* (н.54).

Удж: Yığ. Bir Çerkes oyun türü. ... *“шейтан уджы макъ” адыгэмэ зыфаIоцтыггэм фэдэу* (н.59).

Шыурыджэгү: Atla dans. *Арышъы, джэгукIэ зэфэшхъафхэр цыIэцт – шыурыджэгү* (н.55).

Шыу шъозехъ: Atlı olarak yerden deri kapma yarışması. *Аужыпкъэм,– шыу шъозехъи* (н.55).

Лыбэ оред: Yergi şarkı. *Илае лыбэ оред горэм едзыгъоу халхъанкIи мэху* (н.67).

ЗэфэкIо къэшъо: Bir oyunama türü. ... *зэфэкIо къэшъо оредыр кыхъыриггэдзагъ* (н.71).

ХъакIуакI: Naçuş oyunu. *“ХъакIуакI” зыфаIоцтыггэ къэшъуакIэу* (н.71).

КIэрэщэ Тембот ироманэу “Шыу закъу“ зыфиIорэм музыкальнэ Iэмэ-псымэхэм ацIэ чIыпIэ щиубытыгъ ыкIи непэ кызнэсыггэм ахэмэ ащыщхэр джыри тэггэфедэх.

2.2.11. Сэнэхъатмэ ацIэхэр

Адыгэ гушыIэжъым “ПкIэнтIэпсым насыпри кыхэкIы” еIо. ПкIантIэ кыиомыхэу Иоф пшIэшъуштэп. Цыфым Иоф зэфэшхъафхэр ешIэ, сэнэхъат зэфэшхъафхэм арэлажъэ. Сэнэхъатыр цIыфыр зыпыльэу, Иоф зеришIэу, зэрыпсэун кызэриггэхъэрэр ары.

Тарихь романэу “Шыу закъу” зыфиорэм кыыригъэльэгъукырэр я 18-рэ лэшэгъур ары. Му уахътэм адыгэхэр анахъу зыпылыгъэхэр чыгулэжыныр, былымхъуныр, гъукэныр, Iзэныр зыфэпшоштым фэдэхэр ары. “Адыгэмэ къуаджэ пэпчъ пхъашIэхэм, гъукIэхэм, дышэкIэхэм, IэшэшIэхэм, дэр-бээр Iазэхэм, шъуашIэ Iазэхэм фэдэ сэнэхъат зезыхъэ цыфхэм уаIокIэ. Сэнэхъат зиIэм ежыри цыфыхэри егъэгушхо, егъатхъэ” (Шэрджэс, Хъэкъун, 2009:105).

Романэу “Шыу закъу” зыфиорэм сэнэхъатым епхыгъэ гуцыIэу мыхэр кыыхэфагъэх.

Байкол IэнатIэ: Prens koruması. ... *оркърэ пицырэ ацыгугъэу къадеушгэкIэу, яшыгугъэу байкол IэнатIэм Iууцорэр* (н.96).

СатыушIэ: Taciğ. *Klo къалэхэм, пицылI-унэIутмэ афэшгъафэу, зышгъхъэ фит цыфхэу сатыушIэхэр, сэнэхъат зэмлIэужыгъохэм апылгъэри адэсых* (н.53).

Пцэжъыишэ: Balıksı. *Заулэрэ екIокIыгъэхэу нэгъой лыжъ пцэжъыишэ горэм Iукагъэх* (н.270).

Iэхъо-мэлахъоу: İnek-koşun çobanı. ... *упкIэ пицынIэхэм ачIэсэу Iэхъо-мэлахъоу мэпсэух* (н.266).

Мэлахъо: Koşun çobanı. *Мэлахъор лышхо, лы занд...* (н.34).

Пщынау: Müzisyen *Пицынаохэмэ орэдыр кыыхадзэгъэ уж...* (н.71).

Шхончау: Nişancı. *Шхончаоу псэгъэ еоным хэтыгъэхэр нахъыбэмкIэ оркыгъэх...* (н.75).

Щэбзау: Okçu. *Батым щэбзаохэм ахэхъанэу Ерстэм гугъагъэ* (н.75).

Нафэ кыызэрытфэхъугъэу, романым сэнэхъатмэ ацIэ кыызэрыкIрэ гушыIэу кыыхэфагъэр мэкIэ дэд. Сыда пIомэ романыр щатхыгъэ уахътэм сэнэхъатэу щыIагъэр, непэрэ уахътэм егъэпшагъэмэ, ащ фэдиизэу бэп.

2.2.12. Дунаим изытет, изэрыщыт епхыгъэ гущыIэхэр

Лъэпкъ пэпчъ ежъ иунэе нэшанэхэр, шьошъхуныгъэхэр иIэх. Шэныгъэлэжъхэм кызэратхырэмкIэ, адыгэхэм илъэсыр IахьитIу ныIэп зэрагощыщтыгъэр: гъэмрэ кIымрэ, гъэмэфэ ыкIи кIымэфэ уахътэхэр. Ары зыкIаIощтыгъэр: “Гъэрэ кIырэ зэхэкIыгъ”. Адыгэхэр ижъкIэ тыгъэ кыкьокIыгъом, кьохъажьыгъом лъыплъэщтыгъэх, мазэм, жьуагъомэ арыгуазэщтыгъэх. “...дыгъэ бзиймкIи махуэр здынэсар яхутэрт. Жэщым деж Вагъуэ бынхэр я гъуазэрт, псом хуэмыдэу абыкIэ зекIуэлIхэр Iээт” (Таов, Батырова, 2004:6).

БужыIокIэ ыкIи непэ кызнэсыгъэм IахьиплIэу лъэхъаныр агощы: гъатхэ, гъэмаф, бжыхъэ, кIымаф. Мы лъэхъанхэм чIыопсым иунэе нэшанэхэр иIэх, дунаим щыхъурэ-щышIэрэмэ япхыгъэу ахэмэ цIэхэр фашIыгъэх. Ахэр тыгъэм, мазэм, жьуагъомэ, гъатхэм, гъэмафэм, бжыхъэм, кIымафэм, осым, мылым, пцэхэм, ошъуапщэм, уаем, пчэдыжъ пщагъом, пчыхъэшъхъэ шэплъым, жьыбгъэм, шыблэм, гъэрэ кIырэ зыщызэхэкIырэм ыкIи нэмыкIыбхэм афэгъэхыгъэхэр ары. Адыгэмэ щыIэкIэ-псэукIэу яIагъэм тегъэпсыхъэгъэ мэфэгъэпси, лъытакIи, дунаим щыхъурэ-щышIэхэрэр кырашIэу уцугъэ шIошъхуныгъэхэр яIэ хъугъэ. Ары ащ фэдэ гущыIэ купмэ KIэрэщэ Тембот ироман чIыпIэ зыкIыщаубытрэр.

Гъэмафэ: *Yaz. Ау гъэмафэрэ ар бэрэ ыкьудыирэн ...* (н.169).

Жъогъо зэшибл: *Yedi kardeş takım yıldızı. Ерстэм мыгумэкIэу уашъом дэпльыягъ: жъогъо Зэшиблыр джыри лъагэу ошъогум итыгъ* (н.217).

Жъогъобын: *Takeım yıldızı. Жъогъобынри кыкьокIыгъ, жъогъо зэшиблыри кьехыгъ – нэфшъагъор чыжъэжъэп* (н.233).

Мэзахэ: *Zifiri karanlık hava. Дунаери къэумээзыхыгъ* (н.169).

Ое-ошIу: *Güzel hava. Оштен сыдигъуи ое-ошIу нэшанэу яIагъ* (н.169).

Осэпс: *Kırađı. Пчэдыжъым тыгъэм зыкьуIэтэу осэпсыр тIэкIу текIыфэ нэпльагъ* (н.205).

Ощхы: Yağmur. ... **ощхы** быбыр атракIэу чыжъэу IуkIыжъыгъэх (н.169).

Ошьо-гъуагъо: Gök gürlemesi. **Ошьо-гъуагъори** къушъхъэ тIуакIэхэр зэпигъэджэжъэу къежъагъ (н.169).

Пщэ: Bulut. **Пщэ** шIуцIэхэри езэрэхъыжъэжъыгъэхэу, **ощхы** бзыйхэр хъытыу бгъунджэу зыдалъэшъоу... (н.169).

Шыблэ: Şimşek çakması. **Загъори шыблэ** машIор, лэгъуныкъум ышьо фэдэу, зэмышъогъубэу шьолъыр шьобгъошхоу Iошъхъэ шыгур зэфэдитIоу къызэгъегъэзы – нэр щегъэкIосыкIы (н.169).

Уае: Kötü hava, sağanak. ... **уаер** Оштенышъхъэ заулэрэ щыхъушIи, а къызэрэшъхъащыхъагъэм фэдэу, ошIэ-дэмышIэу шъхъащыкIотыжъыгъ... (н.169).

КIэрэщэ Тембот дунаим изытет къытхыхъэ зыхъукIэ ащ епхыгъэ гущыIэ купхэр екIоу егъэфедэх. Адыгэхэр зэрыгъуазэщтыгъэхэм нэIуасэ уафешIы, тыкъэзыуцухъэрэ дунаим щыхъурэ-щышIэхэрэр IупкIэу нэм къыкIегъэуцо.

2.2.13. Хабзэм, бзэм, культурэм къешIэкIыгъэ гущыIэхэр

Хабзэм рымыгъозэрэ щыIэныгъэрэ хабзэ зыхэмыль лъэпкъэрэ щыIэп. НэбгыритIу зэгурыIоным пае зы бзэ аIулъкIэ икъурэп. КIуакIэми, уцукIэми, тIысыкIэми, плъакIэми хабзэ ахэль.

Адыгэ хабзэм къеубытых зэдыщыIэкIэ, зэдэпсэукIэ хабзэхэр – ящыгъын, япсэуныгъ, зэхахъэхэмэ шIуфэс зэрэзэрахырэр, шъхъэкIэфэныгъэ хэльэу зэрэгущыIэхэрэр, зыщызэIуакIэхэрэ чIыпIэм зэфыщытыкIэу, зэхэтыкIэу яIэр, язэхэкIыжъыкI, лъытэныгъэ зэрэзэфашIырэр, нахъыжъхэм, сымаджэхэм, бзыльфыгъэхэм, сабыйхэм зэрадзекIохэрэр, Iанэм зэрэкIэрысхэр, хъакIэм зэрэфыщытхэр, нэмыкIхэри (Шъэо, 2005 :7).

КIэрэщэ Т. ныбжъыкIэмэ гущыIэгъу афэхъугъэу ыIогъагъ: “Адыгэр мэзым хэтми, дунаир зэрыщытэу къылыпшъэрэм фэдэу мзекIо. Миным

сахаплэмэ, изекIуакIэкIэ зы адыгэ ахэтмэ, кьэсшIэжыщт” (Унэрэкьо, 2007:5). Мы гупшысэм кьегьэлъагьо тыдэ шыIэми адыгэр хабзэм зэрырыгьуазэрэр ыкIи ар зыми зэрыхэмыкIуакIэрэр.

Льэпкьым кьыкIугьэ тарихь гьогум шыIакIэр шызэблэхьу. Дунаир зэокIы. ПсэукIэри лэжьакIэри ащ дызэблэхьу. Ау адыгагьэм ыкупкI, ащ льапсэ фэхьугьэ хабзэхэр сыдигьокIи кьэнэжьых, лIэужыкIэмэ альигьэIэсызэ кьырэкIо.

KIэрэщэ Тембот ироманэу “Шыу закьу” зыфиIорэм кьыригьэлъэгьукIрэ уахьтэм епхыгьэу адыгэмэ хабзэу зэрахьэщтыгьэхэр IупкIэу кьелуатэ.

Адыгабз: Adigese. Адыгэ: Adige. *Апсэ хихынэу ыIалгьэ екIугьэп – сыдэу щытхэми, ... адыгэх, адыгэ пльышьом итых, адыгабзи аIуль.* (н.13-14).

Адыгагь: Adigelik. *Кьытфэгьэзагьэу зыхьурэм, адыгагьы, цIыфыгьы, хабзи...* (н.45).

ЗекIо: Keşif gezisi. *ЗекIо кIон* (н.45).

Зэфагь: Doğruluk. *Зэфагьы — зи зэпльын цыIэхэп* (н.45).

Лшыгьэ: Erkeklik. *Илшыгьэ Iэдэбыгьэ а гукIэе нэихьэигьэ шгьэфыр хэгьэцагь* (н.38).

Хабзэ: Gelenek. *Ежь ихабзэ ащигьэуцунэу фежьэным зи кьызэримыкIыщтыр зэхешIыкIы* (н.13).

Цыфыгьэ-Iэдэбыгьэ: İnsanlık, dürüstlük. *Цыфыгьэ-Iэдэбыгьэ ахэль* (н.10).

Шьхьафитыгь: Özgürlük-bağımsızlık. *Тэ тиабдзахэ ишхьафитыгьэ нахьышIу тыди щыслъэгьугьэп* (н.53).

Тазыр: Ceza. *Тухьаблэ ынапэ тепхынышь, тазыр кьыптетлхьан* (н.77).

ТещэрыпIэ: Gelin misafir etme. *Инысэ тецэрыпIэкIэ кьыраригьэщалIэ иIоигьэу Болэтыкьэ нахьыжьым кьызфеIопщым* (н.103).

Тхьэлъанэ: Yemin etmek. “... *сiлoфи цlыф емьlотэнэу тхьэлъанэ кьысфэшиl мьдэ*”, – *ылуи сыригъэзыгъ* (н.316).

Нысэдакlо: Gelinin yardımcısı. *Нысэдакlом, гоцэнысэм илътэ нахь кьызэриlэтыным пылъэу* (н.104).

Пкlэнчъэ: Haksızlık,dalavere. *Пкlэнчъэклэ Лахъужьы тхьамыкlэр хэкlуадэ нэтыгъ* (н.94).

Шъхьэкlэфэ: Saygı. ... *шъэбэ цlыкlоу, уелэсэкlэу шъхьэкlэфэ фэпшlэу фэбгъэуцун фай* (н.105).

Шъхьашэ: Saygıyla başını sallamak. *Гоцэнысэм шъхьэкlэфэ шъхьашэ зэрэфэпшlыцтыр* (н.104).

Iэдэб: Görgü. *Иллыгъэ Iэдэбыгъэ а гукlэе нэшхъэигъо шъэфыр хэгъэцагъ* (н.38).

Джэгу зэхэтыкl: Dügün уарма şekilleri. *Ыгу рихьыпагъэри яджэгу зэхэтыкl* (н.10).

Джэгуакlо: Dügün yöneticisi. ... *дэх ямыlэу зэрахьаным фэсакъынэу тхьэмэтэ пацэу яlагъэри джэгуакlор арыгъэ* (н.62).

Чэщдэс: Gece eğlencesi. *Илэгъу пшъашъэхэми адэмычэфэу, пшъэшъэ чэщдэси ахэхьан ымыдэу* (н.95).

Лъэхэт пшъашъэ: Yardımcı kızlar. *Суанд гоцэнысэм лъэхэт пшъашъэмэ ащыц* (н.74).

Хабзэр кьаугупшысырэп, ар лъэпкъым кьыдэхъу, зэрехъэ. Хабзэри, адыгагъэри уахътэм дэкlэжьых, щыlакlэм дызэхъокlых. Адыгэ хабзэм лlэшlэгъухэр зэрипхызэ непэ тэ кьыднэсыжьыгъ. Лъэпкъыр зыгъэльэпкъырэр бзэмрэ хабзэмрэ ары. Ахэр зэгопчын плъэкlыщтэп.

2.2.14. Шым, шыхуным епхыгэ гуцылэхэр

Ижырэ зманым кыщегэжагэу адыгэ лымрэ адыгэ шымрэ зэгусэу кырэклох. Зицылэныгэ зеклом, шхьяфитныгэм фэбэнэным хэмыкыштыгэ адыгэхэмкэ шыр ныбджэгэу шыпкэ дэдэ хуггэ ыккэ зэогум, зеклогум зышыгугунэу илагэр шыр ары. Джары адыгэмэ калаггэр: “Шышур ныбджэгэушум фэд”.

Анахэу шыр зыгэлапэщтыгэр адыгэ лэпкыр ары ломэ ухэукоштэп, сыда ломэ ар кыхэщы нарт эпосым, Юрыуатэм, тхыгэ литературэм. Тхыгэу кытнэсыжыгэмэ кызэраушыхатырэмкэ анахэ адыгэ тхамыкэу, шьоецыеу фэпагэри илашэки, зэтегэпсыхыгэу, иши дэгэу шытыштыгэ. Шымрэ лашэмрэ – джары адыгэм ишьошэ шхьялагэр.

Тильэпкэ игъашэ шыхэм чыпэ ин дэдэ зэрэщаубытыштыгэр адыгэ тхакломэ ятхыгэ шлаггомэ кэушыхаты.

Кэрэщэ Тембот ироманэу “Шыу закэу” зыфилорэм иапэрэ сатырхэм кэащэжэ адыгэ шыум исурэт зыфэдаггэр: “Адыгэ шыум исурэт кэшэккыгэ дунаим диштэу, хэтхагэу хуштыгэ.....Ильэс мин пчэагэккэ зэрысыгэ чыналэжжым итеплэккэ, ишыккэки фэгэпсыгэу хуггагэ. Шэу зытесыр арышэ – блэнэ зэхэлккэр итеплэ, мыжэо кэуашккэхэу зэхэпагэм фэдэу, шэо члэггым лыпэ кэуачлэхэр шызеклоу, пытэу, гурэу зэхэл” (Кэрэщ, 2002:5). Тхаклом шым хэшккэ ин зэрыфырилэр зэу кэгэлагэо ыккэ тхыледжэм лупкэу ынэ кыккэгэуцо.

Дунаеу тыкэзыуцухэрэм ипсэушхэмэ ащыцэу адыгэ цыфым нахэ пэблагэу хэтыр шыр ары. Шым ехылагэу адыгэхэм хэбзэшхо зэрахагэ, шлэныгэшхуи абгэодэллыгэ. “Адыгэхэмкэ шыр анахэ яккэсэ псэушхэу а кэзыуцухэрэ дунаим шыцэу ялагэ. Ащ пае Кэрэщэ Тембот итхыгэхэм адыгэм шым шульэгэу фырилэр тхэклошхом кэетхыхэ зэпыт”, – хэгэунэфыккэ шлэныгэлэжэу Хьяккэмыз Мирэ (Хьяккэмыз, 2002.).

Шыхэр хьунхэмкIэ, ахэм язехьанкIэ, ягьэсэнкIэ IэпэIэсэнэгьэшхо адыгэхэм ахэлъыгь. Адыгэ шыудзэм кьыпэуцужьын я Х-рэ лIэшIэгьум кьыщегьэжьагьэу зы кьэралыгьо горэми шыудзэр иIагьэп.

Шыхьуным илексикэ адыгабзэм чIыплэ гьэнэфагьэ щеубыты. Адыгэм кьырыкIуагьэм изэгьэшIэнкIэ мэхьанэшхо иI.

ШIэныгьэлэжьэу Даур Хьазрэт былымхьунымрэ шыхьунымрэ афэгьэхьыгьэу IофшIагьэ иI. ШIэныгьэлэжьым шым шьо зэфэшхьафэу яIэхэмкIэ зэрагощрэр, зэрагьэфедэрэм, зэрагьэIорышIэрэм епхыгьэ терминхэр, шы кIуакIэм, итеплэ, тетIысхьаным, шэсыным епхыгьэ гущыIэхэр кьеты.

Шьо зэфэшхьафэу яIэхэмкIэ шыхэр адыгэмэ зэтрафыщтыгьэ: пцIэгьопллы, кьарэ, шхьуантIэ, тхьо, бырул, фьжьы, кьолэн, пкIэгьуал, лъэкьоф, чэмыдэ ыкIи нэмыкIхэр.

Шыр зэрагьэфедэрэм ехьылIэгьэ терминхэр: шы гьэсагь, шы мыгьас – шы емылыч; шыушы, шыкушы, шы пащ, шыIэдэжь, шыкужь.

Шыхэр зэрэIорышIэхэрэм ехьылIагь мы терминхэр: шы Iас, шы IорышI, шы IордакIу; шы псынкI, шы стыр, шы щынапх, шы цэкьал, шы бэшх, шы кьаигь, шы ябг, алашэр хьэрам.

Шым кIоу хэлъым елъытыгьэ термин куп шхьаф щыI: кIо зиIэш, кIо зимыIэш, кIо лъэпэуал, кIо лъэпэрап, шы улэугь, шы уцуагь, шы ужьэжьыгь, шы екIагь.

Шыр фэигьоу (пщэрэу) зэрэщытым итеплэ зыфэдэм ехьылIэгьэ гущыIэзэгьусэхэр: шы пщэр, шы гьур, шы од, шы кобэн, шы лъэкьокIыхь, шы бгьэпыт, шы бгьэ занд, шы бгыуан, шы сэкушху, шы сэку упхьугь, шы кIэпаку, шы кIэпцыпхьуат, лъэхьуш, лъэхьан, лъэшIуан, лъэпсыгьу (алэшэ лъэпсыгьу).

Шэсыным пылъ терминхэр зэкIэ адыгабзэм щыщых: уан, онэкIадз, онэпкь, онакI, онакI (уанэм ыкI), онаплI, онашI, онэгу, онэгупс, онэгушхьант, онэжь, онэжьый, онэкIэпс, онэ кьуал, онэпкь, онэпс, онэпхьашьу, онэчэпэкIэль, онэкьопэпс; уанэм игьусэрэ пкьыгьохэр: бгьэрышI, кIэрышI,

ныбэлх, лъэрыгъ, лъэрыгъыпс, лъэрыгъычІ, шхо, нахъут. Шэсыным кыгъурэ пкыгъохэр: шыу къамыщ, кІэпщ, шышІоІу.

Шым тетІысхъаным пылъ терминхэр: уанэ телъхъан, шэсын, къепсыхын, онэкъопэ пхэндж. Шэу зэшэсынхэу хъазыры хъугъэм шыонэ зетель рало. Онэзэпылъ зыфалорэ гушыІэ зэхэлъыри адыгэмэ агъэфедэ (Даур, 1989: 78,79).

Шэныгъэлэжьэу Даур Хь. шым епхыгъэ лексикэу кытхэрэм тарыгъозагъ ыкІи КІэрэщэ Тембот ироманэу “Шыу закъу” зыфилорэм кыхэфагъэхэр ІофшІэным кыщэтэты. ІофшІэным шым ипкынынэлынэ епхыгъэ гушыІэ купмэ чІыпІэ щаубытыгъ.

ПцІэгъоплъ: Dogu at. *Мэзым ар зыщытесыгъэшыр пцІэгъоплъэу къешІэжъы, мыдрэ джы зытесыр шыкъар* (н.79).

Шыкъар: Yağız at. *Мэзым ар зыщытесыгъэшыр пцІэгъоплъэу къешІэжъы, мыдрэ джы зытесыр шыкъар* (н. 79).

Блантхъэ: On uyuk. ... *ыблантхъэхэмрэ Іуашъхъэу кытешшэу шы шъоецые кІыхъажъ* (н.57).

Бжъэ: Boynuz. ... *ылъэкъыцэхэмэ бжъэ быдзышъхъэ ахэс* (н.58).

Быдз: Göğüs-meme. ...*ылъэкъыцэхэмэ бжъэ быдзышъхъэ ахэс* (н.58).

Къамыщ: Kamçı. ...*къамыщ ымыІыгъэу къэшъогъу горэ кысфэбгъотыгъэемэ* (н.66).

КІэпщ: Kamçı. *КІэпщыр аІыгъэу къашъом техъаныр хэбзагъэн* (н.66).

Лъэкъыц: Toruk. ... *лъэкъыцэхэр кІырэу чІыгум щельэшъу* (н.57).

Лъэхъу: Pranga. *Чъэр лъэхъукІэ зэблахъузэ шымэ аукІочІыцтым тегъэпсыхъагъэу ехъыжъагъэу кІоцтыгъэх* (н.227).

Лъэгуандж: Diz. ... *ысэкухэр Іужъоу утысэу лъэгуанджэм къэсы* (н.57).

НэтІац : Killi alın. *БІцкІэ цыгъуашоу пырац, шъхъэкІыхъажъэу нэтІац*... (н.57).

Уанэ: Eđer. *Шы онэтемыхэу, зэо-бэнэ мыухыжсьэу, гьогуонэ зэтымычэу егьашIэм зыхэтыгьэхэм а зэолI шьошэ лыегьэнчээр хульфыгьэ шьуашэу ыкIи лIыгьэ нэшанэу хахын фаеу ышIыгьагьэх (н.6).*

Пырац: Kaba tüylü. *ЫцкIэ цыгьуашьоу **пырац**, шьхьэкIыхьяжсьэу нэтIац, ынэлүхэр бжсымыр арыфэнэу зэIолгы, ысэкухэр Iужьоу утысэу лъэгуанджэм кьэсы, лъэкьыцэхэр кIырэу чIыгум целъэшгьу, ылабжьэхэри шьобгьожьэу, пхьаныIоу чIыгум теуIубагьэм фэдэх (н.57).*

Пэ: Burun. ...*ынэлүхэр бжсымыр арыфэнэу зэIолгы (н.57).*

Пшгьэ: Boyun. ... *ЫпшгьэбгьуитIумкIи зэпэчIынатIэу цыхьырзитIу иI (н.57).*

ХакIо: Auyır. *Арабстан лъэкьэу **хакIо** горэ кьысфигьотынэу ыIогьагь (н.181).*

ШыкIэпш: Kamçı. ... ***шыкIэпш** утIонкIагьэр Iэ джабгьум IэкIэль(н.66).*

ШхомлакIэ: Üzengi. ... ***шхомлакIэр** IэпитIукIэ ыIотэу епльыхэу гьогубгьум цытэу ар кьэжэ фэдагь (н.128).*

Шы: Vinek at. ***Шэу** зытесыр арышь (н:5).*

Шыныбэпх: Eđerin ata bağlandığı ip. ... ***шыныбэпыхэр** ыгьэтIасхьи мээ лъанэм цигьэхьунэу ытIупцыгь (н.211).*

Щагьдый: Çerkes At cinsi Şağdı. ...*дэгьоу упкIахьыгьэу адыгэ **щагьдый** лъэбжьэ IэкIо-лъакIоу хьурэе цIыкIоу цытыгь (н.176).*

Щэльахьэ: Pranga. ***Щэльахьэ** тырилъхьи гьэхьунэм ритIупцыхьагь (н.205).*

Шыбз: Dişi at. ... *зынэ кьыриутыгьэ оркьэхэмпрэ зыбылымрэ зишыбзрэ кьыфыгьэ Алджэрыкьо мэхьаджэхэмпрэ (н.126).*

Шыу: Atlı. *KIyatэ кьэсми нахьыбэу **шыурэ** курэ Ерстэм ынэ кьифэу хьугьэ (н.29).*

ШхоIу: Dizgin *Ерстэм иш ащ фэгьэпсыгь, – **шхоIум** фэIорышIэу псынкIэзыгьаз (н. 82).*

Тиофшлэным ыпшэклэ зэрщыхэдгэунэфыкыггэу, шыр адыгэхэмклэ анахь аггэлъаплэрэ псэушхьэмэ ащыщ ыкли адыгэхэр ижэрэ уахьтэм щеггэжыаггэу яшхэмклэ цлэрыло хьуггэх. Хэткли нафэ, адыгэмэ ящылэныггэ шым пытэу зэрпхыггэр. Ар кьаушыхьаты шым фэггэхьыггэ адыгэ гущылэжь пчяаггэу лъэпккым игущылэлгэ клэн цаггэфедэхэрэм. Ахэмэ ащыщых:

Зы шырэ зы лырэ зэрэлыггэмэ екьу.

Лшы имафэрэ шы имафэрэ зэфэдэп.

Лшышу шышу фащ.

Тесым ыгу клодымэ шыр чьэжырэп.

Шым римыдзыхыггэр шэсыггэп.

Хьашу кырыплырэп, хьашу мэхьу, шышу кырыплырэп шышу мэхьу ыкли ащ нэмыкхэри.

Гукьао нахь мышлэми, мы уахьтэм адыгэхэр шы хьуным блэкыггэ уахьтэхэм фэдэу, пылгыжхэп ыкли адыгэ шы лъэпккь кьабзэхэр алэкклэодаггэх. Арэу щыт нахь мышлэми, ящылэныггэ непэ кьыздынэсыггэм шыр хэт, ыпэклэ зэрялаггэм, зараггэфедэщтыггэм клэмыхьэми. Арышгь, шым епхыггэ гущылэхр адыгабзэм цаггэфедэ ыкли куп шгьхьафэу зэхэпфыныр тефэ. Шым фэггэхьыггэу нэклубггэ пчяаггэ адыгэ литературэм хэплгэггон плгэккыщт. Ащ ишыхьат клэрэщэ Тембот итхыггэ шлаггохэр.

2.2.15. Цыфыр зэрэрашэрэп

Цыфыр дунаим кьызэрэтэхьэу зеклоныр, зы чьыплэм иккын, нэмыкк чьыплэм клоныр ихабзэу щытыггь. Лгэсэу риггэжыаггь, псэушхьэхэр ыггаси ахэмэ яшэсыггь. Щэрэхьыр члэтэу кухэр ышлэу ыублаггь, чьышгьхьашгьом, ошгьогум, хышгьхьэм, хы члэггым щызекло хьуггэ. Шы, шыку, цукуклэ ыублаггь, непэ гьучыкуклэ, мэшлокуклэ, кьухьэккэ, кьухьэлъатэккэ ыкли нэмыкк зекло амалыбэхэр еггэфедэх.

КӀэрэщэ Тембот ироманэу “Шыу закъу” зыфиӀорэм мы гущыӀэ купмэ чӀыпӀэ щаубытыгъ. Шыпкъэ, ипчыагъэкӀэ бэ хъурэп, сыда пӀомэ мышкыгъэлыагъорэр адыгэм ижърэ псэукӀэу иӀагъэр ары. Арышь, тхаӀломкытырэр, а уахътэм анахъэу зэрызекӀоштыгъэхэр ары.

Ку: At arabasi. *Кухэм шыухэри ягъусагъэх* (н.29).

Кушэрыхъ: Kađni tekeri. *Сикущэрыхъ такъэхэм, цӀыргъ къамыӀонэу, икъунэу тхъужъожъыгъэ ащысфи сежъэжъыгъ* (н.315).

Къуашъо: Kaуk. *Къошъо зэгуапхэу ащ тетымкӀэ зэпырыкӀынэу аӀомэ, мэфэ псау пылъыных* (н.226).

Гъурзэ/хъурзэ: Çара. ... *тырку къухъэ ныджым къыӀухъи гъурзэ ыдзыгъ* (н.250).

Къухъэ: Gemi. *Къырым къикӀи къыхафэ, ау нахъыбэу мы талъэныкъо къыӀухъэрэр Стамбул къикӀырэ къухъэх* (н.249).

Пхъэку: Kađni. *Пхъэку кӀыргъ макъэр мэзым хизы хъугъэ* (н.29).

Цуку: Öküz arabasi. *Цуку горэ пхъэ гъугъэ илъэу...* (н.41).

ТиӀофшӀэн кыыхэдгъотэгъэ гущыӀэхэм ащыщхэри непэ агъэфедэх. Арэу щыт нахъ мышӀэми, уахътэр ыпэкӀэ лыкӀуатэ къэс, цӀыфыр зезыщэхэрэр, зэрызекӀохэрэр зэблэхъугъэ мэхъу. Арышь, непэрэ уахътэм диштэрэ гущыӀэхэр романым хэтлыагъохэрэп. ЦӀыфыр зэрызэращэрэм, зэрызекӀорэм епхыгъэ гущыӀэхэм адыгабзэм чӀыпӀэ щаубыты, шӀэныгъэлэжъхэм куп шъхъафэу къыхагъэщы, тэри I ахэр кыщэтэгъэлыагъо.

2.2.16. Лъэпкъ зэтекӀыныгъэмэ ацӀэхэр

Я 18-рэ лӀэшӀэгъум адыгэхэр лъэпкъ 24-рэ хъуштыгъэх. Я 19-рэм лъэпкъ 12-м нэсыгъэх. Непэрэ уахътэм лъэпкъи-7 зэрыхъужъхэрэр. Ахэр: абдзахэхэр, бжъэдыгъухэр, бэслъэнэйхэр, къэбэртаехэр, кӀэмгуехэр, нэтыхъуаехэр, шапсыгъэхэр.

Адыгэхэр Кавказым ижыкыкIэ кыхьухьэгэ лъэпкь. Темыр-кьохьапIэ Кавказыр ары ячIыгужьыр. Адыгэхэр ежь адыгэжIэ зэджэжьыхэми ягьунэгьу лъэпкьхэр цIэ зэфэшхьафхэмкIэ кьяджагьэх. Ахэм ахэт адгэбзэ гущыIэхэмрэ нэпэмыкI бзэмэ кьахэжIыгьэ гущыIэхэмрэ зэхэльэу гьэпсыгьэ хьугьэх (Меретуков, 2003: 10).

Адыгэ лъэпкьым пщырэ пщылIырэ зэхадзэу зы лъэхьан яIагь. Пщыхэм е байхэм якIэлэцIыкIу кьызэрэхьоу оркьми, цыф цIэрыIоми зышыгугьухэрэм агьэсэнэу аратыщтыгь. Сабыир кьальфыным мазэ иIэу зэратыщтыр кьыхагьэщыщтыгь. Оркьми, пшыми яунэхэр зэпэлутэу шьхьаф шьхьафэу агьэуцущтыгь. Оркьхэр нэмыкIырэмэ анахь гьэсагьэу щытыгьэх, ыкIи нахь зекIокIэшIугьэх (Нэгумэ, 1958: 63-80).

Оркьхэри мыдырэхэри зэрэугощыгьэр мыры: пщы, оркь, лъхукьуэшо. Оркьхэр: Ллакьольэш, тыжыныгьуэ, пшыоркь, «беслен оркь» оркь шауэ гьусэ. МэкьумэшышIэхэр: пшыкIэу, Iуэгьу «лъхукьош», лэгьунэпыт, унэлут (Шэрджэс, Хьэжьун, 2009: 220).

Тарихь тхыгьэхэм кьызратхырэмкIэ лъэпкь зэтекIыныгьэм адыгэхэм шIугьэ кьэээрыфахьыгьэм фэдэу иягьи екIыгь. Арэу щыт нэхь мышIэми а уахьтэм епхыгьэ гущыIэ купхэр тарихь романымэ ахэтэлыагьо. Арышъ, тэ тиIофшIэни мы гущыIэ купыр кьыхэдгьэщынэу игьоу тлэгьугьэ. Сыда пIыомэ адыгэ лъэпкьым ышъхьэ кьырыкIуагьэм изы нэжIубгьу.

Абдзах: Abzeh. *КьызэринэкIыгьэр абдзэхэ кьушъхьэ кьочIэ-бгычI* (н.5).

Адыгэ: Adige. *Адыгэ шыум исурэт кьешIэкIыгьэ* (н.5).

Алджэрыкьохэр: Alcerikolar. *Алджэрыкьохэр ары мэлхэр зыер* (н.36).

Арап: Arap. *Ар Арапые лъэныкьомкIэ жьыбгьэ лъэшы дэдэ горэ* (н.58).

Болэтыкьо: Boletiko. Çerkesyada soylu aile. *Алджэрыкьохэр, Болэтыкьомэ аужкIэ, анахь лIэкьольэшиэу КIэмгьуе исмэ ащыц* (н.66-67).

Джамбулакь нэгъой: Nogauların bir kolu. ... *кырым хъаным ыкIи джамбулакь нэгъой ордау* (н.114).

Ермэлы: Ermeni. *КIэмгуе зихээрэм, фэкьолыми, ермэлыми...* (н.42).

Инджылыз: İngiliz. *Ау чыжъэ дэдэу КъохъанIэмкIэ цIыфыр Iужьу дэдэу исэу къаIуатэ – француз, инджылызхэр зыдэщыIэхэмкIэ* (н.49).

Къээзэкъ: Kazaklar. *Темыр-къээзэкъ жъуагъор тижъабгъоу нычэнэ тыкIоцт* (н.270).

Къырым: Kırım. **Къырым** татар хъаныгъор, тыркур (н.6).

Курдж: Gürcü. **Курдж** Iальмэкъи ишыпхэ едзэкIыгъагъэп (н.8)

Къалмыкъ: Kalmuk. Къумыкъ: Kumuk. Къыргъыз: Kirgiz. *Хэт ышIэра а гоцэнысэми зилIэуж кыыхэфагъэр: кырым хъаныпхъуа, къалмыкъ хъаныпхъуа, къумыкъуа, е кыыргъыз лъэпкъ* (н.106).

Мэхъош: Mehoş. **Мэхъошымрэ** Еджэрыкъуаехэмрэ ячIыгу зэголпынIэкIэ кыырыкIоу (н.14).

Мамхыгъ: Mamhıga kabilesi. **Мамхыгъэ** чIыгу гъунапкъэм ыпшIэкIэ кыыготэу (н.114).

Монгол: Moğollar. *Ижърэ уахътэ горэм, монгол дзэтицэу Батый идзэхэр къазытеуагъэм...* (н.120).

Нэгъой: Nogay. **Нэгъой** хэкум ихъэщтыгъэх (н.14).

Персиян: Fars. *Мы аужьырэ лъэхъаным зы персиян пшIэшъэ дахэ горэм...* (н.290).

Поляк: Polyak, Polonyalılar. **Полякхэм** агуахы урысымкIэ къумалыгъэ зэрахъагъэти афэгубжыгъагъ (н.255).

Темгъан: Temgah, soylu sülale. ... *гоцэнысэм Темгъанэмэ яунагъо гугъу хидзагъ* (н.74).

Татар хъаныгъор: Tatar Hanlığı. Къырым татар хъаныгъор, тыркур (н.6).

Тырку: Türkler. Къырым татар хъаныгъор, **тыркур...** (н.6).

Урыс: Rus. **Урысмэ** яахъцэр сом, ащи сомэр чапчишгъэу зэтрауты (н.51).

Француз: Fransız. КъохъанІэмкІэ цІыфыр Іужьу дэдэу исэу къаІуатэ **француз**, инджылызхэр зыдэщыІэхэмкІэ (н.49).

Хасэ: Meclis. Абдзахэмэ яхэку **хаси**, ячылэгъуибл зэІукІэхэри (н.48).

Шапсыгъ: Şapsığ. АдкІэ **Шапсыгъэ** кІоцІрыкІэу (н.14).

Байкол: Lider yardımısı. ... яшыугъусэу **байкол** ІэнатІэм Іууцорэр – зыщыцц фэкъолІмэ апыдзыгъэу мэхъу (н.96).

ЛІэкъольэш: 3. Derece soylu. **Пица**, **лІэкъольэша** зичылэр? (н.26).

Мирзэ: Diğer irklardaki soylu sınıflardan biri. Адыгэ хэкумкІэ ахэр **пицы-оркъхэр ары**, нэмыкІ хэгъэгоу ыльэгъугъэхэм – хъаных, **мирзэх**, **баих** (н.125).

Оркъ: İkinci dereceden soylu. **Пицы-оркъхэм** яхъункІэ зэпымыуи ренэу ашъхъащытыгъ. (н.6).

Пачъыхъ: Padişah. Урысмэ **пачъыхъэ** лІы пхъашэ яІагъ (н.52).

Пщы: Soylu. **Пицы-оркъхэм** яхъункІэ зэпымыуи ренэу ашъхъащытыгъ(н:6).

ПщылІ: Köle. **ПицылІ-фэкъолІэу** ащ исыри адыгэ цІыфых (н.13).

Султан: Sultan. Хъаныр арэн, Калга-**султаныр** арэу аІуагъ (н.285).

ФэкъолІ: Toprağa bağı köylü. **ПицылІ-фэкъолІэу** ащ исыри адыгэ цІыфых (н.13).

Хъан: Han. **Хъаныр** къэкІона дэмысэу (н.285).

Хъаныпхъу: Han kızı, soylu. ... къырым **хъаныпхъуа**, къалмыкъ **хъаныпхъуа** (н.106).

Тилофшэн непэ кыздынэсыггэм псэоу шылэ лъэпкыбэмэ ацлэхэр хэплъэгъон плъэкълъшт. Тилофшэн кышчытыггэ лъэпкь зетеклыныггэр кызэрыкІрэ гушылэхэу КІэрэщэ Тембот ироману “Шыу закъу” зыфилорэм кыыхэфаггэхэр кьэттыггэх. Ахэм непэ икьу фэдизэу ягугъу амышлыжьми ахэр лъэпкыым шыщ цыфхэм ягугъ ашлэу зэхэпхышт.

2.2.17. Дунаим ичылплэхэр, чыльэм ыльэныкьо кьэзгьэлъэггорэ гушылэхэр

Ильэс мин пчъаггэхэм кьаклоцІ дунаим зэхьоклыныггэ инхэр техъухьэх: лъэпкь псэухэр, кьалэхэр, кьэралыггохэр кІодхэу кыыхэкІых, псыхьохэр егъукІых, мэзхэр, гьогухэр чыгум шыщ мэхъужьых. Ау ахэм цІэу ялаггэхэм ащыщхэр уахьтэм фэмыггэкІодхэу кызэтенэхэу мэхъу. АхэмкІэ цыф лъэпкьэу шымылэжьым ыбзэ, итарихь зыпкь иггэуцожьыггэнымкІэ, зэхэфыггэнымкІэ яшлоггэшхо кьэкІо. ЛъэпкыымкІэ чыпІацлэхэм мэхьанэшхо ялэу шыт.

Нафэу зэрэщытымкІэ, топонимир шлэныггэ зэфэшхьафхэм – этнологиём, тарихьым, жэрыло творчеством, бзэшлэныггэм, аужым археологиём пытэу япхыгъ. Адыгэ чыпІацлэхэм язэхэтыкІэ-ггэпсыкІэкІи, бзэ лъапсэу ялэмкІи зэфэмыдэ географии терминхэри гушылэ зэхэпхьаггэхэри кьахэфагъ. Адыгэ чыпІацлэхэм, адыгэ чыгухэм лъэпкыыр зэгорэм зэрэщыпсэуштыггэр Іэрылхьэ кьашы. Гур нахь зггэласэрэр е ом изэраркІэ чыгум зэрэхэкІодэжьыхэрэр, е цыфхэм зэрахьэрэ Іофыгьо мытэрэзыхэм зэрэклодыллэхэрэр чыпІэхэр клодыггэми ацлэхэр мыклодэу кызэрэнэжьыггэр, пстэури иггём кьэтхыхьаггэ зэрэхъуггэр ары (Меретуков, 2003:12-13).

Адыгэ лъэпкыым чыпІэу ыубытыштыггэм, ышхьэ кырыкІуаггэм, тарихь гьогоу кыкІуггэм елытыгъ чыпІацлэхэр. ЧыпІацлэхэр – топонимхэр – тхакІохэми иггэкІотыггэу аггэфедэ. Сыда плэмэ, чыпІацлэхэм лъэпкыымкІэ мэхьанэшхо яІ, кьытхыхарэ хьуггэ-шлаггэхэм яшъыпкьаггэ чыпІацлэхэм кьаушыхьаты, арышъ, тхакІом илъэпкь ихьишгэ, зыщыпсэуштыггэ,

зынэсыщтыгээ чыпIэхэр, гьогухэр икьюу зэригээшIэн, зэхифын фæе, шьыпкыагээ хэлъэу тхылъеджэмэ алыггэIэсын фæе.

КIэрэщэ Тембот ироманэу “Шыу закъу“ мыщ фэдэ чыпIацIэхэр кыыхэфаггэх.

Арабстан: Arabistan. *Арабстан* лъэпкыу хакIо горэ кыисфигьотынэу ылоггаггэ (н.181).

Алджэрыкыое: Algeriko. *Алджэрыкыое* чылэр зыхэр ары (н.36).

Азыкь: Azov Bir kent. *Азыкь, Тенэ псыхъуанэм Iут къалэм, узыкIорэм* (н.51).

АщэкIэй: Aşkeu. Bir bölge adı. *АщэкIэй дэхъажьы Туансэ пэмычыжъэу хы Iушъом щычIэкIыггэ* (н.248).

Бжъэдыггэу: Bjeduğ. *Хэгъэгоу ахэр зэрысэу зыфалори Бжъэдыггурэ КIэмгуерэ* (н.9).

Бахъчэсэрае: Bahçesaray. Kırım'da bir kent. *Къырым хъаныр зыдэсыггэ Бахъчэсэрае нэсхэри къахэкIыщтыггэ* (н.15).

Борисфен: Dnepre Irmağı. Тен:Don Irmağı. *Борисфенрэ Тенрэ азфагу исыггэхэм ядзэхэр адыггэхэм ...* (н.115).

Гезелев: Gezelev şehri. *Нахъыбэу гъэр зэрахъылIэрэр Каффэрэ Гезелеврэ ары* (н.269).

Германие: Almanya. Германием кыращырэ щэмэдж дэггухэм афэдаггэх (н.277).

Дэггстан: Dağıstan. *КIыIу-бгырыпхыр ары гъэшIэгъон дэдэу шIыггаггэр: дэггстан IэшIэггэн фæе* (н.107).

Джэджанэ: Cescane. Кюу adı. *Удэхъаггэба, пшIэрэба о тичылэ – Джэджанэ?* (н.26).

Джыубгъу: Cibğ.bir bölge adı. *Гъогу хьылъэм ыгъэулэугъэу Джыубгъу дэжъ Ерстэм хынэлкъым тетІысхьагъэу зигъэпсэфэу цысыгъ* (н.248).

Ермэлхьаблэ: Ermeni mahallesi. ... *еджэркъуаехэм сатыушІэ чылэ – Ермэлхьаблэ ахэс* (н.51).

Еджэрыкъуай: Yecerikuay. *Мэхъошымрэ Еджэрыкъуаехэмрэ ячІыгу зэголъынІэкІэ къырыкІоу* (н.14).

ЕтІэкъо: Yeteko Bölge adı. Ерстэм **ЕтІэкъо** бжъапэ къызытехъэм (н.32).

Елбузд: Yelbyzd Irmağı. ... *пчэдыжъым Елбузд псыхъо цІыкІум нэсыгъэх* (н.177).

Запорож: Zaporaj kenti. *Ар ежъ къэээкъхэм япхыгъ, Запорожым мэкІо зэпыт* (н.255).

Зэякъу: Zeyak adlı Mehoş Köyü. *Зэякъу зыфаІорэ мэхъош къоджэ цІыкІум нэмычыжъэу ебгъукІоцт* (н.206).

Зэекъо: Zeyako Köyü. *Зэекъо къуаджи дэхъанэу къыфифагъэп* (н.208).

Индыл псыхъо: İndil Irmağı. *Индыл псыхъо зэпырыкІыни, Къыргъыз хэку ихъан фаеу хъугъэ* (н.116).

Кагальныкъ: Kağalnik Irmağı. *Мары чыжъэжъэп, Кагальныкъ псыхъо Іушъо Іус* (н.180).

КІэмгуе: Çemgui Ülkesi. *“КІэмгуе хэгъэгу гъунапкъэм ихъагъ* (н.5).

Керч бугаз: Kerç Boğazı. *ЕтІани, мы тыкъызэрыкІогъэ гъогумкІэ къыгъэээжъыцтэп, Керч бугазымкІэ кІожъыцт нахъ* (н.275).

Каффа: Kaffa. Kırım’da liman kenti. *Каффа ацэу хъуцтыгъэ* (н.15).

Къуаджэ: Köy. *Къуаджэрэ яхьаблэхэмрэ янахъыжъ тхъэматэхэри* (н.48).

Къыукъоу: Klyuko Irmađı. **Къыукъоу** псы цыкIум нэсыфэкIэ зыми IукIагъэхэн, зи зэхыхыгъэн (н.227).

Каплу: Karlu kent adı. Тэ **Каплу** цыгъуцэ тызыкIорэм зыдетлъэшгуажьэрэм фэд (н.50).

Къошц: Şu an Maykop şehrinin kurulu olduğu yere Abzehlerin verdiği ad. **КъошцымI** дэжьрэ икIынIэмкIэ, КIэмгуе гъунапкъэмкIэ, ымыгъазэу (н.114).

Лабэ: Irmak adı. **Лабэ** къыщегъэжьагъэу (н.14).

ЛэбэрыкI: Leberik Bölgesi. **ЛэбэрыкI** нэгъойхэм адыгэ нэгъойкIэ яджэцтыгъэх (н.227).

Москэу: Moskova. Пасэм къырым хъанхэр **Москэу** ... (н.255).

Ор-Капы: Or- Karı şehri. Къалэм зэреджэхэрэр – **Ор-Капы** (н.272-273).

Оштэн: Elbruz Dađı. Пстэуми апэу **Оштэн** иосы паIо плъыжьы къэхъугъ (н.166).

Пшызэ: Pşize Irmađı. **Пшызэжъ** Iушьо нибжъырэ пый кIуанIэу цытыгъ (н:6).

Перекоп: Perekor şehri. Къырым хэгъэгу идэхэпIэ чIыкъопс псыгъом – **Перекоп** нэсыгъэх (н.272).

Сабий Iуашъхъэ: Mođol saldırısında topluca katledilen çocukların mezarı olarak uđılan tümölüs. **Нахъ** пасэм “**Сабий IуашъхъэкIу**” еджэцтыгъэх (н.120).

Салгир: Salgir Irmađı. Мы псыхъори гъогурыкIомэ языгъэпсэфынI. Зэреджэхэрэр **Салгир** (н.121).

Смирнэ: Simirne kenti. Смирнэ къыращырэм фэдэ сабын IэшIу **Iэубытыгъуиц** язырызэу къыщэфыгъ (н.264).

Стамбул: İstanbul. **Стамбул** шъыпкъэми тыкIоныгъи (н.193).

Темэн: Taman Şehri. **Темэн**-къалэкIэ рыкIуагъ ... (н.133).

Темыркъап: Temirkap şehri. ... сатыу ИофкIэ къухъэхэр нахъ зыдакIорэр **Темыркъап** къал (н.250).

Тюпсэ: Tuapse Şehri. *Ерстэм абдзэхэ* **Тюпсэ** гъогукIэ ежъагъ (н.248).

ТхъэчIэгъ мэзышхо: Theçağ ormanı. **ТхъэчIэгъ мэзышхо** къызэринэкIыгъ (н.5).

Тамбыр Iуашъхъэ: Moğol saldırısında topluca katledilen çocukların mezarı olarak uğılan tümülüs. “Сабый Iуашъхъэр” аIэкIэзыжъы, “**Тамбыр Iуашъхъэр**” зыщыфаусъIжъыгъы, арэу зыкIеджэжъыгъэху (н.120).

Улэ: Ule. Yer adı. *Улэрэ Лабэрэ азфагу илгыр етIуныгъэу чъэкIэ зызэпичрэм* (н.58).

Уарп: Elbruz Dağı (Ossetce). **Уарп** ытшэкIэ Пиызэ икIыгъошIоу иIагъэм екIуцтыгъэх (н.14-15).

Фэрза: Ferza. Xekyde bir ırmağın adı. ... бгы тIокIэ гъогурэ бгы тхыцIэ лъагъохэрэмкIэ **Фэрзашъхъэхэм** якIуцтыгъэ (н.14).

Фыштэ: Fişte dağı. *Оштен исэмэзукIэ къызэринэкIэу,* **Фыштэ** фиузэнкIу (н.167).

Хъаблэ: Mahalle. *Якъуаджэрэ яхъаблэхэмрэ янахъыжъ тхъэматэхэри* (н.48).

Хъотэ: Sel yatağı. *Лабэрэ Пиызэрэ азфагу гъогур зэфэдитIу зыцыхъуным* **хъотэшхо** горэ рэкIо (н.232).

Хыкъо: Niko Dağı. ... Iуашъхъэ дэжъ джабгъумкIэ цыдиIонтIэху **Хыкъо** къушъхъэ псыуцагъэмкIэ рыкIуагъ (н.248).

Хэку: Vatan. *Абдзахэмэ яхэку хаси, ячылэгъуибл зэIукIэхэри* (н.48).

Хъэрэкол: Şimdiki Kavkaski denilen yer. **Хъэрэкол** дэжърэ икIыгъомрэ (н.114).

ЦуукIэй мэзы тхъэлъэIупIэ: Çuçey ormanı dua yeri. **ЦуукIэй мэзы** **тхъэлъэIупIэм** пэмычыжъэу ЦуукIэй къоджэ цIыкIури цысыгъ (н.145).

Цэмээ: Çimez. ... *нахь макIэрэ ЦIэмээрэ Анапэрэ зынэсхэри мэху* (н.248).

Чатырлыкь: Çatırlık. *ЫкIи зэ кырыкIуагьэм ац ыцIэ ешIэ – Чатырлыкь* (н.273).

Чылэ: Кöу. *Шьуичылэ чыжьа?*(н.26).

Чылэгъуибл: Yedi düvel. *Абдзахэмэ яхэку хаси, ячылэгъуибл зэIукIэхэри* (н.48).

Чэтунэ: Çetune. *Хекуде бир şehir adı. Чэтунэ икIыгьом дэжь Лабэ екIуцтыгьэ* (н.114).

Шылях: Şıyah yolu. *ИтIанэ Урысыем кыкIэу Кьырым екIурэ гьогужьэу “шыляхкIэ” заджэрэм тызытехьяжьыкIэ* (н.270).

Щалбыкьу: Şalbüğ Irmağı. *Щалбыкьу адрабгьу мэзы бжэпэ дэкIыпIэм сакьыщыпэтIысын* (н.226).

Щэчрэн псыхьо: Şeçren Irmağı. *Щэчрэн псыхьо цIыкIум ышхьэхэм адэжь* (н.145).

Гьунапкь: Sınığ. *Сыд гьунапкьа мы тызнэсыгьэр?* (н.300).

Джабгьу: Sağ. *Ерстэм ыIэ джабгьу Iашхьэ шIуубытыкIыгь* (н.22).

ЛьэныкьуипI: Dört taraftan. *Гьэхьунэр льэныкьуипIымкIи кьадзыхьи,* (н.174).

Темыр: Kuzey. *Темыр-кьээкь жьуагьор тижьабгьоу нычэпэ тыкIоцт* (н.270).

ТыгьэкьокIыпIэ: Doğu. *ТыгьэкьокIыпIэ льэныкьом тыдэкIи цызэрахьэу* (н.7).

фыжхьэу, фыжьыбзэосхэу, шхьонтIэпцIэ зэмышьогьуби (н.281).

КьохьапIэ: Batı. *КьокIыпIэмрэ КьохьапIэмрэ гьээзгьэ дунаехэр сыд фэдэха* (н.49).

КIэрэщэ Тембот ироманэу “Шыу закьу” зыфиIорэм фэIазэу чьыпIацIэхэр щегьэфедэ, чьыпIэу кьытхыхьахэрэр бзэм ибаигьэ иамалхэмкIэ

еджэхэрэм альегьэлэсы. Охьтэ ээфэшхьафхэм щыІэ хьугьэ чыпІацІэхэм тхылъеджэхэр нэлуасэ фэхьух.

ТиІофшІэн хэт чыпІацІэхэм ащыщыбэхэр непи адыгэмэ ашІэ, кьаІо. Шьыпкьэ, мы уахьтэм чыпІацІэхэр урысыбзэкІэ зэрахьокІыгьэх ыкІи кьэІуакІэр, тхыкІэр зэблэхьугьэ хьугьэ. Арышь, гукьао нахь мышІэми, непэ адыгацІэу яІагьэхэр мэкІэ-макІэу ащэгьупшэ.

2.2.18. Пчъагьэм, кьэлъытэным, уахьтэм епхыгьэ гущыІэхэр

Адыгэм иІэкІоцІ дунай пчъагьэм, кьэлъытэным, уахьтэм икьэгьэлъэгьон епхыгьэ гущыІэхэм чыпІэ гьэнэфагьэ шаубыты. ИжъкІэ кьыщегьэжъагьэу адыгэм кьыкІугьэ гьогум игьусэу ахэр кьырэкІо. Лъэпкь щыІакІэм, гупшысакІэм, тарихь гьогоу кьыкІугьэм епхыгьэу мышц фэдэ занэмэ бзэм чыпІэ шаубыты, бзэм илексикэ ибаиныгьэ мыхэр щыщых. Ары мышц фэдэ гущыІэхэр Т. КІэращэм зыкІигьэфедэхэрэр.

Чэмщыгьо: İnek sağma zamanı. Былым кьыдэхьэжъыгьо: İneklerin gelme zamanı., *чэмщыгьо хьалэ-балыкьыгьо уахьтэр чылэм шьхьащыкІотыжъыгь...* (н.87). Зырыз: Birer. ... *унагьо изырызэу чэзыукІэ нэбгырищ апэтыгь* (н.162).

Зы: Bir. *Зы мэфэ джэгуми...* (н.61).

ЗытІу-зыщ: Biriki-birüç. *ЗытІу-зыщ нахьыбэ урам дэхьанІэу яІэн* (н.41).

ЗытІо-зыщэ: İki yada üç kez. ... *ежъ хым кьыдахьы зитІэкІи, зытІо-зыщэ псым зычІигьэуагь* (н.249).

ЗыщыплІ: Bir-üç-dört. *Іужьу хьазырэу зэхэтэу унэ цІыкІу зыщыплІ дэтыгь* (н.146).

Зыщэ-зыплІэ: Üç yada dört kez. ... *ащ ынэкІи зыщэ-зыплІэ кьэкІогьагь* (н.248).

Зэп, тІоп: Bir değil, iki değil. *Зэп, тІоп – заулэрэ кьырыкІуи рыкІожьыгь* (н.206).

Зэе-тIуае: Bırer-ikişer. *Ау ац фэдэ нэбгрэ зэе-тIуаеу дэсыр яунэ исыгъэх* (н.222).

Ильэс мин: Bın yıl. *Ильэс мин пчъэгъабэкIэ зэрысыгъэ...* (н.5)

Ильэс: Sene. *Ильэс хъугъэшъы ар къызырагъэжъагъэр* (н.87).

Ильэс тIокIищрэ пшIырэ: Yetmiş yıl. ... *ильэс тIокIищрэ пшIырэми ытх ауфагъэп* (н.154).

Ильэс тIокIырэ тфырэ: Yirmibeş yıl. *Ильэс тIокIырэ тфырэкIэ узэкIэIэбэжъымэ...* (н.255).

Корт: Bırkaç. *Ау мо хъэ кортым сыряпцилIэу сыщыбгъэIэнэу огугъэмэ ухэукъо* (н.159).

Кухъэ: Yük. ... *щэбзэщэ кухъэрэ хъурышьо кухъэрэ къэсцагъ* (н.180).

Лъэубэкъу: Adım. *Лъэубэкъу шъитIукIэ къэуцунышь...* (н.74).

Мэфэл: Uzun zaman(bırkaç gün). *Хъау, мэфэл темышIэу зыIугъэкIагъэу а кIалэр мы Тамбыр Iошъхъэ наIом Iущыгъэн фай* (н.145).

Мэфибл: Yedi gün. *Джэгур мэфибл джэгути, непэ яблэнэрэ маф, аужырэ маф* (н.55).

Мэфищ: Üç gün ... *мэфищ джэгуми* (н.61).

Мафэм тфэ: Günde beş kez. *Джарэу мафэм тфэ ар къытекIые* (н.87).

МэфэкIуитIу: İki günlük yol. *МэфэкIуитIу гъогур къызэранэкIыгъ* (н.255).

Мэзэныкъо: Yarım ay. ... *мэзэныкъошхоу джэгу пчэгунIэр къагъэгъунэ* (н.60).

Ныкъо: Yarım. *Тырку ниастрыр къырым ниастриблырэ ныкъорэм пэуцу* (н.51).

Нэбгырищ: Üç kişi. ... *чэзыукIэ нэбгырищ апэтыгъ* (н.162).

Непэ: Bu gün. *Непэн сэ ар сыгу къызыхъагъэр* (н.198).

Нэрэ-Іэрэ агу: Kaşla-göz arası. ... *кэнаггэм машlor кладзи нэрэ-Іэрэ агу зэшугаггэжи дэжыжсыггэх* (н.193).

Отэр¹⁰: Gurup, sürgü. ... *отэрым итIэсхгэггэуи япхыггэу щымытыр нафэ* (н.145).

ПшыкIух: Onaltı. *Пхэ хъазыр пшыкIухыр* (н.5).

ПшыкIубл: On yedi. *Ау ильэс пшыкIублэ фэдиз ылыггыггэу етIани Тыркум тырихыжсыггэагэ* (н.52).

Псибггү: Dokuz canlı. *Ащыггүми, ащкIэ мысэр ышIаггэемэ, псибггү Iутми хихыныгги!* (н.93).

ПщыпIищ: Üç kamp yeri. *Ерстэм пщыпIищ кгыхиггэщыггэ* (н.175).

ФэдитIу: İki katı. *ТыггужжымкIэ стыггэм фэдитIу остын* (н.180).

ТюкI: Yirmi. ... *яшырэ ялыггэрэклэ ущыхгэ ательггэу шы тIюкIы горэ сэ кгысэт* (н.226).

ТюкIрэ тфрэ: Yirmibeş. *Кгырым ниастрыр бешлыкэ тIюкIрэ тфырэу* (н.51).

ТуритIу: İkişer. ... *тIурымIоу зэгосггэу кгыщыльггэуаггэ* (н.205).

ТхэмэфитIу: Beş hafta. *Чэзыур тхэмэфитIу пIалггэклэ зэблахггэу* (н.162).

Унэггүих: Altı aile. *Яккоджэ унэггүихы ябылым зэхэтггэу аггэхгүщтыггэу* (н.162).

ХгүрэйплI: Dört tane yuvarlak. ... *пэчIынэтIэ мэзыбггүм мэшIо тэн хгүрэйплI тIурымIоу зэгосггэу кгыщыльггэуаггэ* (н.205).

Цуитф: Beş öküz. *Цуитф ауасэ остын* (н.185).

ЦуипшI: On öküz. *ЦуипшI ауасэ осэты* (н.185).

¹⁰ Отэрым мэхбанитIу иI. 1. Заулггэу зэхэтыр, группа ары. 2. Былымхэр зыщалагырэ чыплггэу, үнэ-кыакгырэхэр зытетггэу губггюм итыр ары.

ШъитІу: İkiyüz. *Адыгэи тэрэзым Къырым уасэу цыриІэр тиастр **шъитІу*** (н.52).

Шъэныкъо: Elli. *Шыу **шъэныкъом** къехъун фæе* (н.227).

Шъитф: Beşyüz. ... *шы къэбзэ дэдэу фэшІыгъэ горэ къехъопсапэмэ, тиастр **шъитфи**...* (н.52).

Шъий: Sekizyüz. ...***шъий** клэнхын плъэкІэу къыхэкІы* (н.52).

Шитф: Beş at. ***Шитф**эу тІыгъыр ац етицэнышъ зыІэкІэдгъэкІын* (н.255-256).

Щырыщэу: Üçer üçer. ... *Іэнэ **щырыщэу** къызэкІэльыкІоу бэкІæе къахъыгъ.* (н.93).

Яблэнэрэ маф: Yedinci gün. *Джэгур мэфибл джэгуту, непэ **яблэнэрэ маф**, аужырэ маф* (н.55).

Язырызэу: Her birine birer tane. *Смирнэ къыращырэм фэдэ сабын ІэшІу **Іэубытыгъуиц** **язырызэу** къыцэфыгъ* (н.264).

Ящэнэрэ маф: Üçüncü gün. ***Ящэнэрэ маф**эм, пчэдыжъым Елбузд псыхъо **цІыкІум** ...* (н.177).

Ящэнэрэ пчэдыжъым: Üçüncü sabah. ***Ящэнэрэ пчэдыжъым** сэбахъым ...* (н.272),

Іэубытыгъуиц: Üç tutam. *Смирнэ къыращырэм фэдэ сабын ІэшІу **Іэубытыгъуиц** **язырызэу** къыцэфыгъ* (н.264).

Ахъшам: Akşam. ... *муІазиным иджэмакъэ къэІугъ **ахъшам** нэмазым къяджэу* (н.87).

Былым къыдэхъажыгъо: İneklerin gelme zamanı (ikinci sonrası). ***Былым** **къыдэхъажыгъо**, чэмицыгъо хъалэ-балыкыгъо уахътэр ...* (н.87).

МэфэкІ мафэ: Tatil günü. *МэфэкІ мафэ къызыхъурэм ...* (н.153).

Нэрэ-Іэрэ: Kaşla göz arası. *Е нэрэ-Іэрэ агу ...*(н.17).

Пчэдыжь тыгъэ кыкыоклыгъо: Тап ағарыкен *пчэдыжь тыгъэ кыкыоклыгъом ...* (н.5).

Пчыхъэ бгъэшхъоогъу: Akşam karanlığı. *Ащ нэсыфэ пчыхъэ бгъэшхъоогъу дахэ хъугъэ* (н.211).

Пщанэр щызэхао: Havanın kararması. ...*бгы тлоклэ лъэгухэм пщанэр щызэхао, мэзахэр кьепсыхы* (н.86).

Тыгъэр кьохъан: Güneşin batması. *Тыгъэр кьохъаным ынэу, бгы жьау мэзахэхэр щызэхахъэ* (н.86).

Чэщ: Gese. *Чэщрэ, ахэмэ зянкыхъэрэм* (н.9).

Щэджэгъуан: Öğlen. *Щэджэгъуанэхэм адэжь Ерстэм зигъэпсэфынэу....*(н.169).

Нафэ кызыэрытфэхъугъэу, КІэрэщэ Тембот ироманэу “Шыу закъу” зыфилорэм пчъагъэм, кълъытэным, уахътэм икълэгълъэгъон епхыгъэ гушылэхэм чыпІэ щаубытыгъ. Цыфым сыхъатыр имыІэу зыщытыгъэм, уахътэр кызыэрагъэнафэщтыгъэ гушылэмэ тхаклом тхыльеджэхэр нэлуасэ фешых. Ащ фэдэ гушылэ купхэр адыгабзэм икІэн щыщых.

2.2.19. Шхыныгъомэ, шьонмэ ацІэхэр

Шхынымрэ цыфым ыгъэфедэрэ пкыгъо зэфэшхъафхэмрэ цыфым икультурэ щыщ Іахъэх. Шхыныр зыфэдэр, ар зэрэпшыщтыр цыфыр зыщыпсэурэ чыпІэм, хабзэхэм ялытыгъ. Цыфым машІо зиІэ хъугъэм щегъэжъагъэу ащ шхыныр ыгъажъэ ыкІи ыгъажъо хъугъэ. Шхыным лъэпкъым ихэбзэ гъэнэфагъэхэр епхыгъэх, сыда пІомэ зэдэшхэныр анахь ижъырэ шъуашэу цыфхэр зэрэзэІукІэщтыгъэхэм ащыщ: шакІо зыкІохэкІэ, джэгум, хъадагъэм, нэмыкІ зэІукІэхэм.

Лъэпкъ пэпчъ ежъ иунаеу шхын ыкIи шъон лъэпкъхэр иIэх. Адыгэхэм сыдигъуи шхыным анаIэ тетэу цытыгъ. Iанэ шIыными, ац узэрэдзеклошт шIыкIэми, Iанэм упэсмэ зызэрэпшIыцт шIыкIэми мэхъанэшхо иIагъ. Ац сабийхээ фэгъасэщтыгъэх.

Шэныгъэлэжьэу Унэрэкъо Мирэ етхы: “Лъэпкъым ышхырэр – ыпкъышгъол, итеплъ, ипсэуныгъ, иакъыл. Ар зы лъэныкъу. АдрэмкIэ, лъэпкъым иIэщ дэтымрэ ихатэ дэлъымрэ иIанэ телъ. Лъэпкъым игъомылэ къызтекIырэр ихъызмэт: ымылэжьырэр ышхыжьырэр. Адыгэм ихъызмэт IахытIоу зэхэт: чIыгулэжьынымрэ былымхъунымрэ. Арышъ, къэкIхэри, гъэщри ижъырэм къыщегъэжьагъэу иIэрылхъэх ” (Унэрэкъо, 2007: 7).

Адыгэхэм нахыбэмкIэ лым, цэм хэшIыкIыгъэхэр нахь ашхыщтыгъэх. Лэу агъэфедэщтыгъэхэр: мэлылыр, былымылыр чэтылыр, тхъачэтылыр. Ау лъэпкъхэр нахь зэхахъэ зэрэхъугъэм пае шхынхэри, шъонхэри нахь зэIэпыхъугъэ, ыкIи ац дакIоу лексикэми хэхъоныгъэхэр фэхъух.

KIэрэщэ Тембот ироманэу “Шыу закъу”зыфиIорэм мыщ фэдэ шхыныгъомэ, шъонмэ ацIэхэхэ кыыхэфагъэх.

Бахъсымэ: Bahsime, Çerkes içkisi. *Бахъсымэ цыIагъэп, цыIагъэр шъоу шъуат* (н.93).

Гъомлапхъэ: Azik. *Ахэмэ махъуши, былыми, гъомлапхъи, шэкIи, гъэр щанIи – зэкIэ ащызэхэт* (н.276).

Къуае: Reunir. *Адыгэ къоге хъураери ац тегъэпсыхъэгъагъэх* (н:8).

KIэнкIэ: Yumurta. ... *чъыгы къутамэхэм кIэнкIэхэр цокъэндэжъыекIэ апышIэгъагъ* (н.73).

Мэлыбгъо гъэгъугъэ: Kurutulmuş kısır koyun eti. ... *мэлыбгъо гъэгъугъэрэ афацэффи, къатIупцыжъыгъэх* (н.186).

Ныщ¹¹: Adak. *Матэхэри, ныщынхъэ мэл пхыгъэхэри арылбъыгъ* (н.29).

¹¹ Adak, misafir için kesilen hayvan.

Нысэцэ хьалыжъор: Dügün bişisi. *Еиэхэ-еиъор* – “*нысэцэ хьалыжъор*”
кызырахыжьэцтыгээр ... (н.61).

Тхъужъожыгъ: Eritilmiş tereyağı. ... *икъунэу тхъужъожыгъэ ащысфи*
сежьэжыгъ (н.315).

Щэтэпхъэпэ гъэгъугъэ: Kurtulmuş kaymak. *Щэтэпхъэпэ гъэгъугъэри, адыгэ*
къое хъураери ащ тегъэпсыхъэгъагъэх. ... (н.8)

Шъоу шъуат: Bal şerbeti. *Бахъсымэ щылагъэп, щылагъэр шъоу шъуат* (н.93).

Пчэн лэпс: Keçietü suyu. *Етлани,пщыгъупиэ мыхъуцтыр* – *пчэн лэпсыр ары*
(н.105).

Тырку бахъсымэ: Türk içkisi. *Петэуми апэу тырку бахъсымэ кытфахъ ...*
(н.289).

Фы: Beyaz dari. *Лы гъэгъугъэрэ фы хъатыкърэ тлэклу ахэлагъ, къужы хъэлыо*
тыришыхъэжыгъ (н.211).

Хъатыкъ: Dari yada misir unundan yapılmış küçük yuvarlak ekmek. ... *хъатыкърэ*
мэлыбгъо гъэгъугъэрэ афацъфи, къатлупицъжыгъэх (н.186).

Хъэлыо: Helva. ... *къужы хъэлыо тыришыхъэжыгъ* (н.211).

Нафэ кызырэфхъугъэу, КІэрэщэ Тембот ироман шхыныгъомэ ыкІи шъонмэ ацІэ кызырыкІрэ гущыІэмэ чЫпІэ гъэнэфагъэ щаубытыгъ. Адыгэмэ зерахъэрэ шхыныгъохэр, шъонхэр зыфашІырэ Іофыгъом е уахътэу, чЫпІэу зыщашхырэм тегъэпсыхъагъэу щытыгъ. Унэгъо кІоцІ Іанэр непэ щэ къаштэщтыгъэ: пчэдыжым, щэджагъом, пчыхъэм. Ащ елытыгъэу еклурэ шхыныгъохэр агъэхъазырыщтыгъэ. ТиІофшІэн кыщыттыгъэ шхыныгъохэм, шъонхэм ащыщхэр непэ кызнэсыгъэм адыгэхэм яІанэ тельэу кыирэкІо.

2.2.20. Шьохэмрэ тепльэхэмрэ кьызэрыкIрэ гушыIэхэр

Шьор, тепльэр кьэзгьэлъэгьорэ гушыIэхэр лексикэ-тематикэ купхэм ащыщ. Шьор, иплъышьо, итеплъэ дунаеу тыкьэзыуцухьэрэр кьыбгурыIонымкIэ, шьо зэтекIыныгьэу, тепльэу щыIэхэр зэхэфынымкIэ, зыхэпшIэнымкIэ амалышIух. “Псори щыгьуазэщ плъыфэ щхьэхуэ кьэскIэ цIыхубэм и тхыдэм кьыщыхьу зэхьуэкIыныгьэ инхэр, дунейм и кьэхьу-кьащIэхэу цIыхум и гьашIэм мыхьэнэ пыухыкIа щызиIэхэр (мафIэ, кьэкIыгьэ, уафэ, дыгьэ, нэгьуэщIхэри) епхауэ зэрышыIэм” (Таов, Хашкулова, 2008:6). Шьыпкьэ, цIыфым ищыIэныгьэ щыщ пкьыгьохэм, кьэзыуцухьэрэмэ дунаим шьо зэфэшхьафхэр яIэх ыкIи ахэмэ цIэ зэфэшхьафхэмкIэ яджагьэх. ШIэныгьэлэжьхэм кьызэрагьэнафэрэмкIэ, шьор кьэзгьэлъэгьорэ гушыIэ шхьаIэхэм япчъагьэ 6-м щегьэжъагьэу 12-м нэсы. Адыгабзэр пштэмэ, шьор кьэзгьэлъагьо гушыIэу хэтым ипчъагьэ, нэмыкIыбзэмэ ягьэпшагьэмэ, ащ фэдизэу бэ хьурэп. Шьор кьэзтырэ гушыIэ шхьаIэу адыгабзэм мыхэр хэтых: фыжьыр, шIуцIэр, плъыжьыр, уцышьор, шхьуантIэр, морыр, кIыфыр, гьуапчэр.

ТхакIо пэпчэ, итхыгьэхэм шьор кьэзгьэлъэгьорэ гушыIэмэ чIыпIэ щаубыты. Шьор кьэзытырэ гушыIэхэу КIэрэщэ Т. ироманэу “Шыу закьу” зыфIорэм кьыхэфагьэхэр кьыхэтхыгьэх, сыда пIомэ тхакIом иIэкIоцI дунай кьызэритырэ бзэ амалэу ахэр щытых.

Гьуапчэ: Sarımtırak, sarımsı.bakır rengi ... *ащ ункIэ пщыпIэ гьопчэжьыгьэхэри кьяпхьэкIыгьэу щьIтыгьэ* (н.182).

Дышьэплъ: Kırmızı altın rengi. *Адрэ дэпкъми кIэрэкIэ дэдэу дышьэплъырэ дышьэфырэкIэ идыкIыгьэу IэплъэкI пылъанIи кIэрышIагьэ* (н.39-320).

Дышьэф: Beyaz altın rengi. ...*дышьэфырэкIэ идыкIыгьэу IэплъэкI пылъанIи кIэрышIагьэ* (н.319-320).

ЕтIэплъ: Kırmızı toprak. ... *етIэплъ етIануIэу зэхэлъэу тхыпхьэ дахэ тешIыхьагьэ* (н.60).

ЕтIапцIэ: Katkısız toprak. ... *етIануIэу зэхэлъэу тхыпхьэ* (н.60).

Кьолэн: Alaca-bulaca. **Кьолэн** кIэракIэу, нэм зыкыкIидзэу лыды-пкIыдэу зыгори кыыхэщыцтыгээн (н.5).

КIыф: Kararmak. Тыркубий плыжы хьуггэ, **кIыфы** хьужьыггэ, ау кыытигьодзын кыыгьотыгээн (н.303).

Плыжы: Kırmızı. Яцокгэ-маистэ **плыжы** япэIо кIыхы афэмыдэу ... (н.138).

Фыжы: Beyaz. Шэфыдэм кIоцIыцыхаггэу хьэдэн **фыжы** (н.143).

ШуцIэ: Siyah. ИкIакIуи, ипалуи **шIуцIэх** (н.5).

Хьурай: Yuvarlak. Щэтэпхээнэ гьэгьуггэри, адыгэ кьое **хьураери** ац теггэпсыхьэггэаггэх. ... (н.8).

Купль: Açık kırmızı. Сэе **купльэу** кыыдэци ... (н.8).

ШхьуантIэ: Yeşil. Адыгэмэ бацэрэ ямыльэггьулIэцт дэнэ кьэтэбэ **шхьуантIэр** исай (н.107).

Джырэ адыгабзэм непэ мыщ фэдэ шьор кыызэрыкIрэ гущыIэхэр кыыхэбггэщын плъэкIышт: гьожьыг – sarı; гьожы-шэплъ – oranj; дышгашьо – altın sarısı; ежгашьо – kül rengi; кьолэны – benekli; купрауз – mavi; нэ шхьуантI, нашгьо – mavi gözlü; нэгьыф – donuk, soluk; плыжы – kırmızı; плыжышэ – kırmızımı; плыжыг, плыжыгьакI – kırmızı; пшэхгашьо – kum rengi; пцIэгьоплъ чIапцI – koyu kırmızı; пкIэггьуал – gri beyaz at rengi; плыжы чIапцI – bordo; тыжынышгьо – gümüş rengi; фыжыбз – bembeyaz; цыггашьо – siçan rengi; шэплъы – pembe; шхьомычышгьо – kestane rengi; шхьонтIэ-чIапцI – koyu yeşil, güvercin rengi; шхьуантIэ, уыцышгьо – yeşil; шхьонтIагь – mavilik; шхьуантIэ – mavi; шIункIыгь, шIуцIаггэ – koyuluk, siyahlık; шIуцIэ – siyah.

Нафэ кыызэрытфэхггэу, адыгабзэм шьор кыызэрыкIрэ гущыIэу кыыхаггэщрэм ипчггэ нахыбэ хьуггэ: зыхэр пкыыгьомэ ашьокIэ кьатых, адрэхэр нэмыкIыбзэмэ кьахэкIышь бзэм ештэ. Шыпкгэ, мы кьэтыггэ гущыIэхэм джыри хахьо афэхгьун ыльэкIышт, мы гущыIэ гупмэ кьащыуцурэп. Непэ тхакIо пэпчэ еж кьыт шIоиггьо зэхашIэм, дунаеу кыыриггэльэггьукI

шӀоигъом елытыгъэу шӀо, плышӀо зэфэшхьафхэр егъэфедэх, ахэр тхакӀом игушыӀэлъэжые шыщых.

2.2.21. Шыгъынхэм, шэкӀмэ, лъэкӀопыльхэмэ ацӀэхэр

Шыгъыным иапэрэ пшӀэрыльыр – дунаеу тыкъэзыуцухьэрэм, ом изытет атегъэпсыхьагъэу цӀыфым зифӀэпэн, ацкӀэ ышӀхьэ къыгъэгъунэжыныр ары. Ащ ыуж къызинэкӀэ, шӀуашэм цӀыфыр хиӀэтыкӀэу, къахигъэщэу ыгъэдэхэныр ипшӀэрыль.

ШӀуашэр лъэкӀкымы итамыгъ. ЦӀыфым ишыгъынкӀэ лъэкӀкӀэу зыщыщри, къызхэкӀыгъэ лӀакъом тетыгъоу иӀэри, илӀэрыхыгыи къыриӀотыкӀыщтыгъэ.

ШӀэныгъэлэжӀэу УнэрэкӀо Мир адыгэ шӀуашэм къытегушыӀэзэ етхы: “ШӀуашэр, шыгъыныр – бзэмыӀу къэбарзехьэщтыгъ. Шыоу къакӀорэм илӀэкӀопыльхьэ сэхътан плыжыым хэшӀыкӀыгъэмэ, ащыгъум ар пщы. КӀалэу къашӀорэм цые фыжӀ шыгъымэ – пщы шӀау. ЛӀы хэкӀотагъэр адыгэ пӀо лӀэгэ кӀыхьэ шыгъэу хьакӀэц жантӀэм дэсмэ – ар пщышхо. Джэгум Ӏут пшӀашӀэу пхӀэцуакъэм тетыр – ар гоцӀэ пшӀашӀ” (УнэрэкӀо, 2007: 20). НафӀэ къызэрытфэхьугъэу, шыгъынымкӀэ цӀыфыр зыщыщыр, зыфӀэдэр, тетыгъоу иӀэр къэпшӀэн плӀэкӀыщтыгъэ ыкӀи ары адыгэм ац осэшхо кӀыфишӀыщтыгъэр.

КӀэрэщӀ Тембот ироманэу “Шыу закъу” зыфиӀорэм апэрэ нӀкӀубгъом щегъэжыагъэу адыгэмэ яшӀуашӀ нӀлуасӀэ тыфешӀы: “ШӀуашӀэу шыгъи, ӀашӀэу голыи гъогууанэкӀэ е заокӀэ ишӀуагъэ къэмыкӀонэу зи хӀэплӀагъоштыгъэп. Къолэн кӀэракӀэу, нэм зыкъыкӀидзӀэу лыды-пкӀыдӀэу зыгори къыхэщыщтыгъэп. ИкӀакӀуи, ипаӀуи шӀуцӀӀэх, ицыяшхьуи чӀапцӀэ, хьазыр ӀупӀэхэр бжӀэ шӀуцӀӀэх, ицыяшхьуи чӀапцӀэ, хьазыр ӀупӀэхэр бжӀэ шӀуцӀӀ, къэмэ ӀапшӀэри ац фӀэд, мыжъоупцӀӀэу, метӀэу бгырыпхымрӀэ шхомрӀэ атральхьэщтыгъэри къупшӀхьӀэу е гъучӀӀэу ашӀыщтыгъэ, тыжынынӀэу ашӀымы, мылыдынӀэу сауркӀэ чӀагъэбыльхьэщтыгъ. Ябзыльфыгъэ шӀуашӀэ зыплӀэгъурэм, шыгъыным идахи, игоӀуи зрашӀӀэрӀэр нӀрлӀэгъу пфӀэхьу. КъэтӀэбӀэ шӀуцӀӀэмрӀэ алтӀэс

пльыжьымрэ зэрагъэкIуни, шэкI кьолэнымрэ шьо зэикIымрэ кьекIоу зэгуальхьани, дышьи, тыжьыни дахэу бзыльфыгъэ шьуашэм хагъэпкIэни ашIэщтыгъ. Мэзатакъэм фэдэу, тхыпхъэ зэмышьогъубэр зэкIоу, гоIоу, ябзыльфыгъэ шьуашэ хахын альэкIыгъ. Сьдми япшъашъэ дахэу афэпэнымкIэ адыгэхэр альэкIыщтымкIэ зи зышъхьасын шыIагъэп ” (КIэраш, 2002: 5,6).

ЗэкIэми ашIэ, адыгэ бзыльфыгъэм ибжьышIуагъэрэ идэхагъэрэ дунаим шагъэшIагъоу, щыцIэрыIоу зэрэщытыгъэр. Бзыльфыгъэр кьэзгъэдэхагъэмэ зэу ащыщыгъ шьуашэр. Адыгэ хьульфыгъэ шьуашэри Кавказым щыцIэрыIу, ащ ис лъэпкъмэ аштагъэу зэрахъэ ыкIи дунаим щызэлъашIэ.

Щыгъыным епхыгъэ лексикэр непэ купитIоу бгощын плъэкIыщт: ижърэ ыкIи джырэ шьуашэр. КIэрэщэ Тембот ироманэу “Шыу закъу” зыфиIорэм чIыпIэ щызыубытыгъэр ижърэ шьуашэр ыкIи ащ епхыгъэ гущыIэ купхэр ары. Щыгъыным, шэкIым, лъэкъопыльхьэм япхыгъэ гущыIэхэу Т. КIэращэм игущыIэльэжьые мыщ фэдэхэр кьыхеубытэх.

Алтэс: Atlas-ipek. *Къэтэбэ шIуцIэмрэ алтэс пльыжьымрэ зэрагъэкIуни* (н.6).

Бокасин чэтэн: Bokasin keten kumaş. ... *бокасин чэтэн пIуакIэхэри* (н.277),

Букаран шэкI: Bukaran kumaş. *букаран шэкI кIэраклэхэри* (н.277).

БгъэкIапх: Sütyen. ...*пшьэшъэ бгъэкIэпхэ шьохъстанэу кьычIэкIыгъ* (н.268).

Бгырыпх: Kemer. ...*метэу бгырыпхымрэ шхомрэ атралъхъэщтыгъэри* (н.5).

Джэдыгу: Kürk. ... *джэдыгу шьогъур кIэкъэц цыгъыгъ* (н.109).

Джэнэ чIэгъычIэль: Atlet, iç çamaşığı. *Джэнэ чIэгъчIэльым ыкIыIукIэ шэфыдэ* (н:8).

Дышъэ хэдыкI: Altın işleme. *Саехэм дышъэ хэдыкIыгъэ тхыпхъэхэр шьомбгъуацэхэу ...* (н.63).

Данэ: İpek. ... *кIэп гъэщыгъэ бзэпсымрэ дэнэ бзэпсымрэ зэфэдэ дэдэу цэр агъэкIоцтэн* (н.78).

Дэнэ шарф: İpek eşarp. *Дэнэ шарф* кьолэнри кьеггьэклотэхыгъэу ышхьэ техъуагъ (н.283).

Кулымдан дэнэ шхьэтехьо: Gülmedin ipek başörtüsü. ... *кулымдан дэнэ шхьэтехьо* псыпс ышхьэ техъуагъ (н.91).

Кьэтэбэ: Kadife. *Кьэтэбэ* шлуцлэмрэ алтэс пльыжьымрэ зэраггьэклуну, шэкI кьолэнымрэ шьо зэикIымрэ кьекIоу зэгуалгьхьани, дышги тыжьыни дахэу бзыльфыгъэ шьуашэм хаггьэпкIэни ашIэцтыгъ (н.6).

КIакIо: Yatçı. *ИкIакIуи*, *ипаIуи* шлуцлэх (н:5).

Кьэптан: Kaftan. *Ежь* кIалэм *икьэптани* – ластыч шлуцI (н.44).

ПаIо: Şarfa. *ИкIакIуи*, *ипаIуи* шлуцлэх (н:5).

Псыпс: Transparan kumaş. ... *кулымдан дэнэ шхьэтехьо псыпс* ышхьэ техъуагъ (н.91).

Сае: Gömlek. *Сэе* куплэу кьыдэци (н:8).

Тандж: Taş. ... *танджы* пльышшоу, пэIо лгъэгэ шыгу папцIэх (н.63).

Тыжьын бгырыпх: Gümüş kemer. *Тыжьын бгырыпхы*хэри шьобггьожьышхоу онтэгьуцэх (н.63).

УпкIэ: Keçe. *ИпаIокIэ* шыур нэггьой фэдагъ – *упкIэ* пэIо тIаркьор цыггьыгъ (н.179).

Хьазыр: Nazır. *Ихьазыр* бгьуитIуци (н:5).

Хьурышшо паIу: Kalpak. *Оркьы хьурышшо* пэIо кIыхь (н.21).

Хьырахьышгъэ: Yuvarlak benek benek. ... *тхыпхгъэ* закIэу *хьырахьышгъэу* зэхэль (н.129).

Цые: Çerkeska. *ИцыекIэ* убггьу шьынэхь бггъэжъ тамэм фэоггъадэ (н.5).

Цокъэ-маистэ: Mest ayakkabi. **Цокъэ-маистэхэри** кІэкъэцэу зыцилгъэакІэ фэдагъ (н.8).

Шъуашэ: Çerkes kıyafeti. **ишъуаши** гъэшІэгъонэу зэгъэкІугъэу цытыгъ (н.5)

Шъхъарыхъон: Başlık. ... **яшъхъарыхъони**, ятэхъутэйи, зэпэбэц ишонч кІэгъакъоу (н.8).

Щыуахъ: Bez. Тыркум къыраицрэм фэдэу **щыуахъ** пІокІэ куплъыр ицый (н.66).

Шъодэн лІэпсыр: Sırım, deriden yapılmı ip.. **Шъодэн** лІэпсыр къырици, къыгъэтІэсхъагъ (н.18-19).

Шъохъстан цокъэ: Deri ayakkabi. ... **ишъохъстан цокъэ** цІыкІухэм дышъэ идагъэу ателъыр псынкІэу къэшІэты (н.73).

ШэкІ: Kumaş. Дэнэ **ишэкІ** псынсэу, тхыпхъэ зэмышъогъубэу зэхэльэу (н.195).

Шэфыдэ: Bal mumu emdirilmiş bez. ... **ишэфыдэм** кІоцІыцыхъагъэу хъэдэн фыжъ (н.143).

Іастар чэтэн: Astar keten. **Іастар чэтэн** Іужъоу Батым зыфэе дэдэм фэдэхэри – фэдиз ишэкІ зы чІыпІэ илгъэу ымылгъэу зэтелъыгъэх (н.277).

Іашъхъэ: Kol (elbise). Ерстэм ыІэ джабгъу **Іашъхъэ** шІуубытыкІыгъ (н.22).

Іэшъхъетелъхэ: Kol uzatması ... **иІэшъхъетелъхэр** жъыбгъэ мэкІэ тІэкІум кІигъэхъые фэдэу (н.71).

Іастыч: Lastik...шъодэн бзыхъафхэр, цыепхъэ Іэбгъу, **ластыч** шэкІ бзыхъафхэр кыкІоцІыкІыгъэх (н.33).

Шэфыдэ: Bal mumu emdirilmiş bez **Шэфыдэ** шъхъафым кІоцІыгъэчэрэзагъэу мэстэлъыгъи, мэстэ псыгъо зытІуц кыкІоцІихыгъ (н.33).

КІыІунэ: Düğme iliği. **иКІыІунэмэ** ягъэтытэжъын ыуж ихъагъ (н.33).

Нафэ кызырытфэхъугъэу, щыгъыным епхыгъэ гущыІэхэу романым кыыхэфагъэхэр анахъэу зэпхыгъэ хъугъэр бзыльфыгъэ ыкІи хъульфыгъэ шыуашэхэр ары. Ахэр зыхэшЫкІыгъэ шэкі лъэпкъхэр, анахъэу адыгэмэ зэрахъэщтыгъэхэм нэІуасэ тафэхъу. Адыгэ лъэпкъ шыуашэр непэ цІыфмэ мафэ къэс ащымыгъми, джэгугу, зэІукІэ, зэхахъэхэм ащыгъэу плъэгъуцт ыкІи лъэпкъ къэшъокІо купмэ ащыгъэу къэшъох.

ЗЭФЭХЫСЫЖЬЫР

Льэпкь пэпчъ ежъ къэзыуцухьэрэ тарихь гьунапкъэхэм арытэу икультури зыпкъ еуцо, хэхьоныгьэхэр ешы, зэрэгушылэрэ бзэр псыхьагьэ мэхьу. Льэпкьыр хэзгьэушгьафыкьлэрэ анахь мэхьанэ зиЛэ нэшанэу бзэр щыт. Льэпкьыбзэм льэпкьым ишлэныгы, илофшлэн сэнаушыгы къеухьумэх ыкИ ахэр нэмыкИхэм альегьэлэсы, цыфхэр Иофшлэным фызэхещэх, ахэмэ яакьыл зырегьэушгьомбгьу ыкИ епсыхьэ, художественнэ тхыгьэмэ альапсэу щыт.

Адыгабзэм гьогушхо кьыкьлугь. Илгьэс мин пчъагьэхэм чышгьахьашгьом щыпсэурэ адыгэ льэпкьэхэр зэкИ хэлэжъагьэх адыгабзэм игьэпсын, ипсыхьан. Ащ фэдиз ллэшлэгьу пчъагьэхэм льэпкьым мэкьабэ, гушылабэ, гушылаухыгьабэ кьытыгь. Льэпкьым щыщэу чыпИэ зэфэшгьафхэм ащыпсэухэрэм чыпИабзэхэр, зы льэныкьо горэкИ адыгэ льэпкьыбзэм текИэу ялэ хьугьэ. Сыдэу щытыми, адыгэхэр дунаим тетхэ зыхьугьэм кьыщегьэжъагьэу адырэ льэпкьхэм ахэзымыгьэкьокьлэрэ льэпкьыбзэр алуль.

Льэпкьыбзэм льэпкьыр къеухьумэ ыкИ нэмыкИхэм альегьэлэсы, яакьыл зырегьэушгьомбгьу ыкИ епсыхьэ, художественнэ произведениеу титхакьомэ якьэлэмыпэ кьычлэкьлэрэмэ альапсэу щыт. Тхакьом щылакьлэр игьэкьотыгьэу, бгьу пстэумкИ кьыгьэлэгьон фаеу зэрэхьурэм епхыгьэу гушылэ, гушылэ шьошэ зэфэшгьафхэр егьэфедэх. Сыда пьомэ щылэныгьэр зыпкъ итрэл, лъэкьуатэ, зэблэхьугьэ мэхьу, пкьугьуакьлэхэр кьетых, ахэмэ гушылакьлэхэр кьыздахьых. Жьы хьоу, тымыгьэфедэжьэу хэкьыжьхэри кьыхэкьы.

Кьэрэщэ Тембот адыгэ прозэм льапсэ фишыгь, мыпшыжьэу ильэпкь фэлэжъагь. Кьэрэщэ Тембот итхыгьэ шлагьохэм уяджэ зыхьукьлэ, адыгабзэм илексикэ ибаигьэ дэгьоу щэолэгьу. Тхакьом ытхыгьэхэр льэпкьым итарихь, ихьышгьэ пэблагьэх, фольклор льапсэ ялэу щытых. Ижьыкьлэ кьышыублагьэу адыгэмэ ящылэкьлэ-псэукьлагьэр, ягьукьлэе-гушылагьохэр ахэмэ арэолягьо. Адыгэр дунаим щызыушгьафэу щылэр зэзгьашлэ зышлоигьомкьлэ Кьэрэщэ Тембот итхыльхэр гьозэпИэ дэгьух. Адыгэм ищылакьлэ, идунэететькьлэ, игупшысакьлэ Т. Кьэрацэм фэдэу зыми кьыгьэлэгьон ыльэкьыгьэп,

художественнэ кӀуачӀэу ащ итхыгъэмэ ахэлыр кызыдэплъытэжкӀэ, илэжыгъэ уахътэм зэрэдэкӀотэщтым щэч гори хэплъхъажьырэл.

Пстэуми анахъэу непэ КӀэрэщэ Тембот илитературнэ-тхэн Иофхэм татегушыӀэ зыхъукӀэ анахъ къахэдгъэщрэр КӀэращэм итхылыбз. Ар зыхэкӀокӀэн шыӀэп. Ары, бзэм дэлэжьэрэ шӀэныгъэлэжъхэми ащ зыкӀыфагъазэрэр.ТхэкӀошхом итхыгъэхэм афэгъэхьыгъэ статьяхэу, тхыльхэу, диссертациехэу шыӀэр бэ. Арэу щыт нахъ мышӀэми, КӀэрэщэ Тембот ытхыгъэ тхыльмэ зэфэхьысыжъ куухэр язгъэшӀырэ гупшысэхэр ахагъуатэу джы кызынэсыгъэми лъэныкъо зэфэшъхъафхэмкӀэ лэжьэрэ шӀэныгъэлэжъхэм ушэтынхэр ашы. ШӀэныгъэлэжъхэм алэжыгъэ гушъхъэлэжыгъэр лъыдгъэкӀотэн, зэфэхьысыжъ гъэнэфагъэхэр тшыӀнэу темэу Иоф зыдэтшыӀагъэр кыхэтхыгъ. Темэу кыхэтхыгъэр адыгэ бзэшӀэныгъэмкӀэ ищыкӀэгъэ шыпккъэ щыт, сыда пӀомэ тхакӀом ыбзэрэ художественнэ произведением ыбзэрэ зэгопчын плъэкӀыщтэп. Лъэпкъым тарихъ гъогоу кыкӀугъэр, иднэе-гупшысакӀэ, ищыӀакӀэ, икультурэ, ихэбзэ уцугъэхэр ильэс пчъагъэмэ акӀоцӀ угъоигъэ гушыӀэлъэ кӀэнкӀэ, бзэм иамал зэфэшъхъафхэмкӀэ гъунджэм фэдэу тхакӀом уапашъхъэ кырегъэуцо.

Пшъэрылъэу зыфэдгъэуцугъэм тыкыпкырыкӀэ, бзэм ылъэныкъокӀэ КӀэрэщэ Тембот ироманэу “Шыу закъу” зыфиӀорэр зэхэтфы, адыгабзэм илексикэ-тематикэ зэхэтыкӀэ, ащ изэгъэшӀэн кыкӀугъэ хъишэ гъогур ыкӀи лексикэм изэгъэшӀэн кыхиубытэрэ Иофыгъохэр къэтэтхыхъэ. Ащ пае, лексикэм изэгъэшӀэн фэгъэхьыгъэу шӀэныгъэлэжъхэм атхыгъэхэм нэӀуасэ зэфэтшыгъ, тиеплъыкӀэ къэдгъэнэфагъ.

Адыгэ лексикологиер бзэ наукэ шъхъафэу зэрэщытымкӀэ ылъэ зэрэтеуцаугъэр ИофшыӀагъэу тызэрыгъозагъэмэ нафэ кыитфашыгъ, ау ащ ыльапсэ пытэ шыгъэнымкӀэ джыри шӀэгъэн фаер макӀэп.

Хэхэс адыгэхэу дунаим щитэкъухъагъэ хъугъэхэм аӀуль жабзэм шӀогъэ гъэнэфагъэ кыитэу бзэшӀэныгъэлэжъхэр дэлажъэмэ, адыгэ гушыӀалъэхэм къадэхъэгъэ гушыӀэхэм хахъо фашыӀын ыльэкӀыщт, жабзэр къагъэбайжыщт.

Хэкум шамыгъэфедэжь гущыIэ пчъагъэ хэхэс адыгэхэр зэрэгущыIэрэ бзэм хэт. Арышь, адыгэм игущыIэлъэ хъарзынэщ кIэз имыIэу ахэр хагъэхъажыгъэн фае.

ЮфшIэныр шъхьитIоу зэхэт. Апэрэ шъхьэу “Лексикэр, ащ изэгъэшIэн кыкIугъэ хъишъэ гъогур” зыфиIорэм адыгэ лексикологием иуцун, хъишъэ гъогоу кыкIугъэр щызэхэтэфы. Адыгэ лексикологиер непэ зынэсыгъэ лъэгапIэм нэсынымкIэ зиIахьышIу хэзшыхьэгъэ шIэныгъэлэжьхэм ягугъу къэтэшIы, яIофшIагъэхэр зэхэтэфы, тишIошIхэр къетэIотыкIы.

Бзэ пэпчъ ежь иунэе гущыIэхэр иIэх. Ахэр тарихъ гъогоу кыкIурэм къеты. ГущыIэхэм пшъэрылъ шъхъаIэу яIэр тыкъэзыуцухьэрэ пкъыгъохэм ацIэ кыраIоныр ары. Бзэр зыгъэIорышIэрэ лъэпкъым ищыIэкIэ дунай епхыгъэ пкъыгъохэр, хъурэ-шIэрэмэ япхыгъэ гущыIэ купхэр зыщызэхэубытагъэр лексикэр ары.

ГущыIэхэр зыфэгъэхьыгъэм елытыгъэу куп-купэу агощы. Термин гъэнэфагъэхэр щыIэ мэхъу.

Терминыр латин гущыI, кыкIырэр “гъунэ, гъунапкъ” зыфиIу. Термин зыфалорэр гущыIэхэу е гущыIэзэгъусэхэу шIэныгъэм, техникэм культурэм яхьылIэгъэ мэхъанэ гъэнэфагъэ горэхэр къэзгъэлягъохэрэр ары. Терминологиер тIо агощэу хабзэ: сэнэхъат терминхэмрэ шIэныгъэ терминхэмрэ. Сэнэхъат терминологиер цIыф лъэпкъым тарихъ гъогу кIыхьэу кыкIугъэм гъэпсыгъэ щыхъугъ ыкIи цIыфым иIофшIэн зэфэшъхъафхэм япхыгъ. А терминхэм Iэпкъ-лъэпкъхэм, чIыгулэжыным, былымхъуным, шэкIоным, псэолъэшIыным, къэкIырэ лъэпкъхэм, джэгукIэхэм, шхын лъэпкъхэм, щыгъын-шъуашэхэм ыкIи нэмыкIхэм ацIэхэр къагъэлягъо.

Лексикэ-тематикэ купхэр анахь жъы дэдэу, апэ дэдэ бзэм изэгъэшIэн Iоф дэзышIэхэрэм кыхагъэщыгъэмэ ащыщ. Бзэ пэпчъ ямэхъанэкIэ, пшъэрылъэу яIэмкIэ, зэрагъэфедэхэрэмкIэ зэдиштэрэ гущыIэ куп пчъагъэ кыхагъэщы. Ащ фэдэ купымэ къахиубытэхэрэр анахь ижърэ адыгэ гущыIэхэу ыкIи мэхъэнэ зэфэшъхъафхэр зиIэхэу гъэпсыгъэхэр ары.

Анахь мэхьанэ илэу адыгабзэм купипшI кыхагэщы: Iэпкь-лэпкьхэр кызырыкIрэ (соматизмэ) гущылэхэр, блэгэныгыэ-лахьыл гущылэхэр, шьор кызырыкIырэ гущылэхэр, кьэкIырэмэ ацIэхэр, хьайуанхэм, бзыухэм, пцэжыехэм ацIэхэр, шхынмэ, шьонмэ ацIэхэр, унэгьо-Iэмэ псымэмэ ацIэхэр, щыгыныхэм, лээкьопыльхьэхэм, пэло лэпкьхэм, хьашI-кьошI пкыгыгьохэм ацIэхэр, общественнэ-политикэ терминхэр, педагог терминхэр. Мы гущылэ купхэм аклоцI нахь куп жьгыэйхэр кыхрагэубытэ. ИпьягэкIэ 115-рэм нэсы.

Ятлонэрэ шьхьэр «КIэрэщэ Тембот ироманэу “Шыу закьу” зыфиорэм илексикэ зэхэтыкIэ щызэхэтэфы. Тэ мыщ дэжыым тынаIэ тет КIэрэщэ Тембот ироманэу “Шыу закьу” зыфиорэм бзэм ыльэныкьокIэ нэшэнэ гьэнэфагэу иIэмэ ащыщхэм. Кьэтэгэлягьох бзэм ибаиныгэу тхакIом IэубытыпIэ ышIхэрэр, ягьэпсыкIэ, якьэлуакIэ, яшыкIэ.

КIэрэщэ Тембот ироманэу “Шыу закьу” зыфиорэм анахь кыхэщэу щытыр лексикэу ыгьэфедагээм ибаиныгь. Гьунджэм фэдэу тхакIом романым адыгэ лэпкьым ищылэклагьэр рэолягьо ыкIи бзэу Iулым ишIуагьэкIэ, гущылэу ыгьэфедэхэрэмкIэ цыфым кьешIэкIыгыэ пкыгыгьохэм, зыщыпсэуцтыгыэ уахьтэм ыгьэфедэцтыгыэ Iэмэ-псымэхэм, лэпкь шьуашэм, шхыныгьохэм, кьэкIрэ уцхэм ыкIи нэмыкIыбэмэ япхыгыэ гущылэхэр дэгьоу уегьашIэ, лэпкь щылакIэр, гупшысакIэр зыхыуегьашIэ.

Ижабзэ ищэрыуагыэ изы тамыгэу КIэрэщэ Тембот ироманэу “Шыу закьу” зыфиорэм гущылэжьхэр щегьэфедэх. Гущылэжьым кьыIорэр зы нэбгырэ горэм ишIошIэп, иакьылэп, зэкIэ лэпкьым зэдиштэгьэ гупшысэ нахь. Ары ахэмэ кIуачIэ кьязытыри, альапсэ чыжэу зыклакIори, цыфмэ зэльашIэхэу, агу кьинэжьхэу зыкIыщытхэри. Гущылэм пае, тхакIом мыщ фэдэ гущылэжьхэр егьэфедэх: *Блэ зэуагьэр аркьэнми цэщт. Е улын, е улэн. ШьхьакIор зыфэмыцэчырэр ишIхьакIо текIодэжы.*

ТхакIомкIэ бзэр сыдигьуи Iашэу щыт. Бзэ щэрыоу ыгьэфедэрэмкIэ цыфыгу пэпчэ лыIэсын ельэкIы, цыфым кьешIэкIыгыэ сурэт псэу бзэм иамалхэмкIэ уапашьхьэ кьырегэуцо.

КІэрэщэ Тембот ироманэу “Шыу закьу” зыфиорэм гушылабэ шыгыэфедагь. ГушыІэм изэгьэшІэн бзэшІэныгьэм инэмыкІрэ Іахьэхэми ташылокІэ, гушыІэм пае, фонетикэм гушыІэр кьызэрылогьэ макьэхэмрэ, ахэр зыфэдэхэмрэ, морфологием гушыІэр зыщыщ бзэ гушыІэмрэ ащ икатегориехэмрэ, синтаксисым гушыІэхэм кьагьэпсырэ гушыІэзэгьусэхэмрэ гушыІэухыгьэхэмрэ, фразеологием пытэу зуубытылІэгьэ гушыІэхэу зы мэхьанэ зиІэ гушыІэзэгьусэхэр зэрагьашІэх.

Ау лексикологием ипшэрыль нэфэшхьаф: гушыІэр бзэм изэнэ шхьаІэу зэрэщытыр кьыгьэунэфыныр, гушыІэм имэхьанэ понятием зэрэпхыгьэ шыкІэр кьыгьэльэгьоныр, гушыІэм имэхьанэ льэпкь зэфэшхьафхэр кьыхигьэщынхэр, нэмыкІыбзэ гушыІэхэу тыбзэ кьыхьагьэхэр кьытхыхьанхэр, жьы хьугьэ гушыІэхэу хэкІыжьхэрэм ыкІи гушыІакІэу тыбзэ кьыхахьэхэрэм гьунэ альфыныр ыкІи нэмыкІхэр.

Адыгабзэм лексикэ-тематикэ купэу кьыхагьэщхэрэм тырыгьуаззэ КІэрэщэ Тембот ироманэу “Шыу закьу” зыфиорэм мыщ фэдэ лексикэ-тематикэ купхэр кьыхэтэгьэщы ыкІи щысэхэр кьэтэхьы:

1. **Цыф Іэпкь-льэпкьхэр кьызэрыкІрэ гушыІэхэр:** нэгу, пакІэ, бгы, бзэгу, тхыцІэ, тамэ, льякьо... *Ынэгу гьучІышьоу цыкІагьэ имыІэу бзыхьагьэ* (н.9). *ЫнакІэ бжэ шлуцІэ псыгьоу ІугьэщыкІыгь* (н.9).
2. **Блэгьэныгьэ-Іахьыл, ныбджэгьуныгьэм епхыгьэ гушыІэхэр:** ны, ты, шыпхьу, шьгуз, анэш, шынахьыжь... *Янэ осыетэу кьыфишІыжьыгьэм кьыхигьэфэгьагь* (н.11). *Ышыпхьу закьо янэшмэ адэжь кІуагьэу кьэтыгь* (н.31). *Ар пшэашгьэм пыеу кьыфыкьокІмэ, о, янэшыр, ущыІэба?* (н.68).
3. **Щагу пэушхьэмэ, хьэкІэ-кьуакІэмэ ацІэхэр:** атэкьэ, ачьэ, аргьой, былым, махьушэ, мээ пчэным... *Ахэмэ махьуши, былыми, гьомлапхьи, шэкІи, гьэр цанІи — зэкІэ ащызэхэт* (н.276). *Шьо шьгузэупхьужьыгу, ащ нэсыфэкІэ сэ моу хэхьанышь е тхьакІумкІыхь, е пчэн цыкІу сапэ кьифэмэ сепльын* (н.265).
4. **Диным епхыгьэ терминхэр:** азанаджэр, Исльам дин, Тхьэ, мэщыт, минарет, нэмаз... *Анахьэу чэц мэзахэм ныбжсьыкьу ин дэдэу*

- кыищыхъугъэу ыгъэшлэгъопагъэри *мэцтыишор ары* (н.273). *Къырым хъаным иунашъокIэ ислам диным шъурагъэхъагъэу аIуагъэба?* (н.40).
5. **Сатыум, шэн-щэфэным епхыгъэ гушыIэхэр:** ахъщэ, аспаришъэ, дышъэ, тыжбын, мэлышъу, хъардж... *Ахъицэу зыфанIорэр арыба зыфэдэр тэ кыидгурымыIуахэрэр* (н.50). *ПстэумкIи уасэ птын фаеу зыхъукIэ, хъурышъуи, мэлышъуи Iаджи ...* (н.50).
 6. **Зэоным тегъэпсыхъэгъэ Iашэмэ ацIэхэр:** бжъэкъожъые, гын, гъоплгъэ хъурае, къэмэ ,къэлат, мэлъу ...*Бжъэкъожъыер Темгъэнэ зэшитIумэ анахъыкIэм иягъ* (н.194). *Зым ашъо джанэ цыгъ, ау танджэ шъхъарыгъэп* (н.138).
 7. **КъэкIрэмэ, уцмэ, чъыгмэ, Iэзэным ехъылIэгъэ гушыIэхэр:** ахъщэтэгъш, бжалэ, гын дагъэ, екIапцIэ, тфэи, куандэ... *Уц зэмIэужыгъуабэу янэ кыыугъойрэмэ ахимыгъэгъуацэу зыцIэ ышIэн ылгъэкIыгъэр тIу ныIэп чэтыукIэ уцымрэ шыкIэкъищыимрэ* (н.152). *Мэз чIэгъыр Iужъоу чы-куандэрэ бжалэрэкIэ зэхэхъыхъагъэу цытыгъ* (н.20).
 8. **НэмыкIыбзэхэм къахэкIыгъэ гушыIэхэр:** аскэр, бугаз, къаигъэ, огул-бей, сабын, сарыкъ... *ШыуитIу апэ итэу, аскэр шыуиц ухъумакIоу аужы ит* (н.285). *Апэ ититIум языр тырку фэпакIэу фэпагъэ, сарыкъ фыжъыбзэ шъхъэрыгъ, сарыкъым ынэтIэ кIырыцэ фыжъ хъурае зандэу цытэу, хэIугъ* (н.285).
 9. **Щагу псэуальэхэр, псэупIэхэр, унэгъо Iэмэ-псымэхэр:** алрэгъу, гурхъ, ошэку, пхъэнтIэкIу, щыбзэ, Iудэнэлгъэ-мэстальэ... *Конхэр, Iэщы-мэкъошчы, гурхъошчы зыфэпIоным афэдэ псэуальэхэр унэ кIыбымкIэ нахъ дзыгъэх* (н.41). *ПшэкIор кIыбдэIулIэм ыкIыIукIэ дышъэкIэ идыкIыгъэу Iудэнэлгъэ-мэстальэ пылгагъ* (н.319).
 10. **Музыкальнэ Iэмэ-псымэхэм, джэгум, джэгукIэмэ япхыгъэ гушыIэхэр:** пхъэкIыч, сэшхозэпэгъодз, къамлэпщ, шыкIэпщын, лгъэс шъозехъ, нысэщэ джэгу... *Арышъы, джэгукIэ зэфэшъхъафхэр цыIэцт – шыурьджэгуй, сэшхозэпэгъодзи, псэгъэ еони, аужыпкъэм, – шыу шъозехъи, лгъэс шъозехъи* (н.55). *Суанд ипицынэ тIаркъо кыыздерэшит, яунэ цыIэмэи къяжъугъахъ* (н.98).

11. **Сэнэхьатмэ ацлэхэр:** кьэрэгбул, сатыушлэ, пцэжыяшэ, лэхьомэлахьоу... *Лууцорэр* (н.96). *Заулэрэ еклоклыгэхэу нэгьой лыжэ пцэжыяшэ горэм луклагэх* (н.270).
12. **Дунаим изытет, изэрыщыг епхыгэ гушылэхэр:** гьэмафэ, жьогьо зэшибл, ое-ошлу, осэпс, шыблэ, уае ... *Уаер Оштенышхьэ заулэрэ цыхьушли, а кьызэрэшхьащыхаггэм фэдэу, ошлэ-дэмышлэу шхьащыклотыжыг...* (н.169). *Загьори шыблэ машлор, лэгьуныкьум ышэо фэдэу, зэмышьогьубэу шьолыр шьобгьошхоу лэшхьэ шыгурзэфэдитлоу кьызэгьегьэзы – нэр щегьэклосыклы* (н.169).
13. **Хабзэм, бзэм, культурэм кьешлэкыгэ гушылэхэр:** адыгабз, хабзэ, зекло, лыггэ, тещэрыплэ, шхьэклэфэ, джэгуакло ... *Инысэ тещэрыплэ кьыраригьэцаллэ шлоигьоу Болэтыкьо нахьыжыым кьызфелопщым, Темганэ Таур цэ кьытефаггэ фэдэу цыхьугь* (н.103). *Дэх ямылэу зэрахьаным фэсакьынэу тхьэмэтэ пацэу ялагьэри джэгуаклор арыггэ* (н.62).
14. **Шым, шыхьуным епхыгэ гушылэхэр:** клэпщы, хакло, шхомлаклэ, шыныбэпх, щагьдый, шыу... *Клэпщыр алыггэу кьашьом техьаныр хэбзаггэп, емыклоу алытэщтыггэ* (н.66). *Дэгьоу унклахьыгьу адыгэ щагьдый лэбжэ Иэкло-ляклоу хьурэе цлыклоу щытыгь* (н.176).
15. **Цыфыр зэрызэрэщэрэр:** ку, кушэрыхь, кьухьэ, кьушэ, пхьэку... *Пхьэку кьыргь макьэр мэзым хизы хьуггэ* (н.29). *Кьошэо зэгуапхэу ащ тетымклэ зэпырыкынэу аломэ, мэфэ псау пылыных* (н.226).
16. **Лэпкь зэтеклыныггэмэ ацлэхэр:** лэкьольэш оркь, пщы, фэкьолл, хьаныпхьу... *пщы-оркьхэм яхьунклэ зэпымыуи ренэу ашхьащытыгь* (н.6). *Пщылл-фэкьоллэу ащ исыри адыгэ цыфых* (н.13).
17. **Дунаим ичлыплэхэр, чыльэм ыльэныкьо кьэзггэльэгьорэ гушылэхэр:** Арабстан, Бахьчэсэрае, Керч бугаз, Пшызэ, Улэ, Уарп... *Улэрэ Лабэрэ азфагу ильыр етлупщыггэу чьэклэ зызэпичрэм* (н.58). *Уарп ытшэклэ Пшызэ икыгьошлоу илаггэм еклуцтыггэх* (н.14-15).
18. **Пчяггэм, кьэлытэным, уахьтэм епхыгэ гушылэхэр:** чэмщыгьо, зытло-зыщэ, лэубэку, мэфибл, ныкьо, хьурэйплл... *Чэмщыгьо хьалэ-*

балыкыгъо уахътэр чылэм шъхашыкIотыжыгъ ... (н.87). Ежъ хым кыдахи зитIэки, зытIо-зыщэ псым зычIигъэуагъ (н.249).

19. **Шхыныгъомэ, шъонмэ ацIэхэр:** бахъсымэ, *щъоу шъуат*, кIэнкIэ, мэлыбгъо гъэгъугъэ, тхъужъожыгъ, щэтэпхъэпэ гъэгъугъэ ... *Бахъсымэ щыIагъэп, щыIагъэр щъоу шъуат* (н.93). *Щэтэпхъэпэ гъэгъугъэри, адыгэ къое хъураери ацI тегъэпсыхъэгъагъэх. ... (н.8).*

20. **Шъохэмрэ теплъэхэмрэ кызыэрыкIрэ гушыIэхэр:** гъуапчэ, дышъэплъ, етIэплъ, къарэ, къолэн ... *Адрэ дэпкъми кIэрэкIэ дэдэу дышъэплъырэ дышъэфыркIэ идыкIыгъэу IэплъэкI пылъапIи кIэрышIагъ* (н.319-320). *Щэтэпхъэпэ гъэгъугъэри, адыгэ къое хъураери ацI тегъэпсыхъэгъагъэх* (н.8).

21. **Щыгъынхэм, шэкIмэ, лъэкъопыльхъэмэ ацIэхэр:** алтэс, бгырыпх, къэтэбэ, псыпс, паIо, сае, тыжын бгырыпх ... *Къэтэбэ шIуцIэмрэ алтэс пльыжъымрэ зэрагъэкIуни, шэкI къолэнымрэ шъо зэикIымрэ къекIоу зэгуальхъани, дышъи тыжъыни дахэу бзылъфыгъэ шъуашэм хагъэпкIэни ашIэцтыгъ* (н.6). *ИкIакIуи, ипаIуи шIуцIэх* (н.5).

Лексикэ-тематикэ купэу адыгабзэм кыхэбгъэщын плъэкIыщтхэр зэкIэ тштагъэп, сыда пIомэ шIэныгъэлэжъхэм кыхагъэщрэ купыбэмэ романым чIыпIэ щаубытыгъэп. ТхакIом уахътэу кыгъэлъагъорэм ар епхыгъ ыкIи бзэм тарихъ гъогу кIыхъэу кыкIугъэм ахэр кытыгъэх. Цыфхэм ящыIэкIэ-псэукIэ зэрэахъорэм, зэрэзэхъокIырэм епхыгъэу гушыIакIэхэр бзэм ештэ, а гушыIакIэхэр мафэ къэс тэгъэфедэ. АщI дакIоу пкыгъохэу цIыфмэ амыгъэфедэжъхэрэм ацIэхэр игъорыгъозэ бзэм хэзыжы, ащыгъупшэжыпэхэри кыхэкIы. Зэхэтфрэ романыр тарихъ романэу щыт, ижърэ щыIакIэр ары тхакIом кыригъэлъэгъукIырэр. Арышъ, романым игушыIэлъэ зэхэтыкIэ кыщытыгъэхэр анахъэу ижъырэ псэукIэу адыгэмэ яIагъэм епхыгъэх. Ау непэ кызнэсыгъэм дгъэфедэхэрэми романым чIыпIэ щаубытыгъ. Арышъ, тэ куп пстэоу щыIэр зэкIэ къэдгъэлъэгъонэу пшъэрылъ зыфэдгъэуцужъырэп, тынаIэ зытетыр романым анахъэу чIыпIэ щызыубытыгъэхэр ары. Ахэмэ такыпкырыкIызэ лексикэ-тематикэ купхэр къэтэгъэнафэ.

Зэфэхысыжым ЮфшЭным кыщытЭти щэхэтфыгэхэр кыщытЭю, тигупшысэ епльыкЭ кыщэтэгэнафэ. Пшэрыльэу зыфэдгэуцужыгэм тегэпсыхыагэу упчЭхэр зэхэтфыгэх, тишЮшЭхэр, тигупшысэхэр кытЮтыкЭгэх. Дгэфедэгэ литературэр кЭгэу, тыркубзэкЭ купкЭрыЮ идгэгэусагэ.

ЛИТЕРАТУРЭ

Адыгабзэм изэхэф гуыцЫгаль (2006). МыекЪуапэ: Адыгэ Республикэм итхыль тедзапI.

Адыгабзэм изэхэф гуыцЫгаль (2011). Том I А-3. Майкоп: ОАО «Полиграф-Юг».

Адыгабзэм изэхэф гуыцЫгаль (2012). Том II И-С. Майкоп: ОАО «Полиграф-Юг».

Адыгабзэм изэхэф гуыцЫгаль (2013). Том III Т-Ю. Майкоп: ОАО «Полиграф-Юг».

Адыгэ литературэм итхыд (2008). Апэрэ тхыль. МыекЪуапэ: Адыгэ Республикэм итхыль тедзапI.

Апажев, М.Л. (2000). *Современный кабардино-черкесский язык: лексикология, лексикография*. Налчик: Элбрус.

Апажев, М.Л. (2004). *Лексическая семасиология кабардино-черкесского языка в сопоставлении с русским*. Налчик: Кабардино-Балкарский государственный университет.

Атэжьэхъэ, С. (2017). *Бзэ хабзэу КIэрэцэ Тембот итхыгъэу "Шапсыгъэ пшгашъэм" хэлъхэр*. Вестник науки Адыгейского республиканского института гуманитарных исследований имени Т.М. Керашева № 13 (37). с. 9-11. Майкоп.

Ацумыжь, Х. (2014). *Тыркубзэ - адыгабзэ гуыцЫгаль, А-Z*. МыекЪуапэ къл.

Гучев, З.Л. (2014). *Учимся играть на шичепцине*. Майкоп: ООО Качество.

ГъукIэмыхъу, А., КъардэнгъуцI, З. (1994). *Адыгэ псалъэжъхэр*. Налшык: Элбрус.

Гъут, Л. (2016). *Адыгэ псалъэжъхэмрэ псалъэ шэрыуэхэмрэ (абыхэм я мыхъэнэр гъэщыпкъауэ)*, Налшык.

Даур, Хь. (1989). *Былымхъунымрэ шыхъунымрэ ялексик // Адыгабзэм играмматикэрэ илексикэрэ яЮфыгъохэр*. н. 27-42 – МыекЪуапэ.

Джаурджий, Хь. (1996). *Адыгэбзэ, япэ Iыхъэ*, Налшык: Элбрус.

Джаурджий, Хь., Дзасэжь Хь. (2008). *Адыгэбзэ, япэ Iыхъэ*, Налшык: Элбрус.

Езаова, М.Ю. (2018). *“Структурно-семантические и прагма-коммуникативные характеристики лексико-семантического поля «родство» в кабардино-черкесском языке: лингвокультурный аспект”* Автореферат. Майкоп.

Карданов, М. Л. (2008). *Анатомическая лексика Кабардино-Черкесского языка*. Автореферат. Майкоп.

- Керашев Т. М. (1980). *В портретах, иллюстрациях, документах*. Майкоп.
- Кумахов, М. А. (1964). *Морфология адыгских языков*. Нальчик: Кабардино-Балкарское книжное издательство.
- Кумахов, М. А. (2013). *Кабардино-черкесский язык*. Институт гуманитарных исследований Правительства КБР и КБНЦ РАН, Нальчик: Издателский центр “Эль-Фа”.
- Кошбэе, П. (2002). “Лъэпкъым игъашIэ – тхакIом игъогу”. (зидэтыр) ‘*КIэрэщэ Тембот хэщыпыкIыгъэ тхыгъэхэр зыдэт тхылъитIу*’, апэрэ тхылъ. н. 5-12. Мыекъуапэ: Адыгэ Республикэм итхылъ тедзапI.
- Кунова, М.Д. (2005). *Язык исторических произведений Т. Керашева*, Майкоп: изд-во АГУ.
- Кокова, Т.Б., Апажев, М.Л. (2006). *Кабардино-черкесская одежда и ее названия: Учебное пособие*. Нальчик: Кабардино-Балкарский государственный университет.
- КIэрэщэ, З. (2007). *Адыгабзэм хэт гуыцIэхэр (ЛексикологиемкIэ пэублэ лекцием иконспект)*. Хэутыным фэзгъэхъазырыгъэр ХъакIэмыз М. / З. КIэраш // Псалъ, № 4 (7).
- КIэрэщэ, Т. (2002). *Шыу закъу*. ХэщыпыкIыгъэ тхыгъэхэр зыдэт тхылъитIу. ЯтIонэрэ тхылъ. Мыекъуапэ: Адыгэ Республикэм итхылъ тедзапI.
- Мамий, Р., ХъакIэмыз, М., Хъамырзэкъо, Н., нэмыкIхэри (2014). *Адыгэ литератур я II-рэ класс*. Мыекъуапэ: ООО-у «Качествэр».
- Меретуков, К.Х. (2003). *Адыгейский топонимический словарь*. Майкоп: ООО Качество.
- Нало, З. (1986). *Адыгэ уэрэдхэмрэ шынальэхэмрэ*. Налшык: Элбрус.
- Нэгумэ, Ш. (1958). *Адыгэ народым и тхыдэ*. Налшык: Къэбэрдей-Балъкъэр тхылъ тедзапIэ.
- Сэрэбий, М. (2016). *Адыгэ хабзэ*. Нальчик: Крымский издательский дом.
- Таов, Х.Т., Батырова, Л.Х. (2004). *Адыгэ календарь*. Нальчик: Каб.-Балк. ун-т.
- Таов, Х.Т., Хамкулова, О.Ф. (2008). *Лексика цветообозначения в Адыгских языках*. Нальчик.
- Тхьаркъохъо, Ю. (1977). *Лексикэр. Стилистикэр. Жабзэм икултур*. Мыекъуапэ: Краснодар тхылъ тедзапIэм и Адыгэ отделение.
- ТIэшу, М. (1991). *Тырку-адыгэ гуыцIалъ*, Мыекъуапэ: Адыгейское книжное издательство.

Унэрэкьо, М. (2007). *Адыгэ хабз*, Я 5-рэ классым пае учебник. Мыекъуапэ: Адыгэ Республикэм итхыль тедзапI.

Урыс, Хь. (2000). *Адыгэбзэм и тхыдэ*, ЫхьытIу зыхэль. Налшык: Элбрус.

Хакунов, Б. Ю. (1975). *Словарь названий растений*. Черкесск: Карачаево-Черкесское отделение Ставропольского книжного издательства.

Хьэкьун, Б. (1992). *Адыгэ къэкIыгъэхэр*. Налшык: Элбрус.

Хамерзокова, Н. А. (2006). *Адыгская историческая романистика: эволюция, своеобразие, поэтика (на примере романа Т. Керашева «Одинокий всадник») Майкоп: Адыгейский государственный университет.*

ХьакIэмыз, М. (2002). *ГъэшIэ нап* (Адыгэ лъэпкъым итхэкIошхоу КIэрэщэ Тембот кызыхьугъэр илъэсишгъэ мэхьу). Мыекъуапэ: http://www.adygnet.ru/facultet/adyg_fil_lit/adyge_e.t.:10/10/2016.

Шагиров, А. К. (1962). *Очерки по сравнительной лексикологии адыгских языков*, Институт языкознания академии наук СССР Кабардино-Балкарский научно исследовательский институт, Нальчик: Кабардино-Балкарское книжное издательство.

Шерджэс, А., Хьакьун, М. (2009). *Адыгэхэмрэ ахэм я хабзэмрэ*. Майкоп: ОАО Полиграф-Юг.

Шорэ, И. (2006). *Пуныгъэм ехьылIэгъэ идеехэу адыгэ гуыцIэжгъэхэм ахэльхэр*. Мыекъуапэ: Афиша.

Шъаукьо, А. (1980). *Адыгэбзэм илексикэрэ ифразеологиерэ*. Мыекъуапэ: Краснодар тхыль тедзапIэм и Адыгэ отделение.

Шъаукьо, А. (1983). *Адыгабзэм иморфологие*. Мыекъуапэ: Краснодар тхыль тедзапIэм и Адыгэ отделение.

Шаов, А. А. (1988). *Основы адыгской лексикографии*, Майкоп: Адыгейское отделение Краснодарского книжного издательства.

Шъаукьо, А. (2009). *Джырэ адыгабз*. Мыекъуапэ: Адыгэ республикэм итхыль тедзапI.

Шъэо, Р. (2005). *Адыгэ зэфэщытыкIэ-зэдэпсэукIэ хабзэхэр*. Мыекъуапэ: Адыгэ Республикэм итхыль тедзапI.

Шъхьэлэхьо, А. (1977). *Адыгэ фольклор. Адыгэ отделением истудентхэм апае тхыль IэпыIэгъу*. Апэрэ тхыль. Ростов-на-Дону.

Шъхьэлэхьо, А. (1995). *КIэрэщэ Тембот // Адыгэ литературэ*. Мыекъуапэ.

- ЩхъэщэмыщІ, Хъ. (1998). *АдэгэцІэ зІлэ нсэуцхъэхэр*, Налшык. “Эль-Фа”.
- Aksan, D. (2000). *Türkçenin Sözcük Varlığı*. Ankara: Engin Yayıncılık.
- Bilinsky, Y. (1962). “The Soviet Education Laws of 1958-1959 and Nationality Policy”. *Soviet Studies* 14 (2): 138-157.
- Çavdar, Y. (2018). *Kemal Tahir'in Romanlarında Sözcük Varlığı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Çelikkıran, Y. (1991). *Türkçe-Çerkesçe Sözlük*, Maykop: Devlet Basımevi
- Çelikkıran, Y. (1992). *Çerkesçe-Türkçe Sözlük*, Maykop: Devlet Basımevi.
- Çeraşe, T. (1977). *Tek Atlı*, (Çeviren): Yenemiko Mevlüt Atalay, Ankara: Kuzey Kafkasya Halk Kültür Derneği Yayını.
- Çetişli, İ. (2008). *Batı Edebiyatında Edebi Akımlar*, 9. Baskı, Ankara: Akçağ.
- Çotuksöken, Y. (1992). *Dil ve Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Çotuksöken, Y. (2002). *Türkçe Üzerine Denemeler ve Eleştiriler*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- Dzukanov, Timur A. (2014). 15. Yüzyıl Çerkes Dünyasında Paranın Tarihi. *21. Yüzyılda Çerkesler Sorunlar ve Olanaklar Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. 22-25 Eylül 2011. Editörler: Sevda Alankuş, Esra Oktay Arı. Ankara: Kaf Dav Yayınları, 165-170.
- Karabulut, F. (2009). İktidar ve Meşrulaştırma Mücadelesinin Odağı Orta Asya: Sovyetlerin Dil ve Eğitim Politikaları. *Bilgi*, 50, 65-96.
- Korkmaz, Z. (2008). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekeli, S. (2018). *Rusçanın Söz Varlığı Açısından Mihail Şolohov'un “Durgun Don” Eserinin İncelenmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Vardar, B. (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınlar.

ГУАДЗЭ: ТЫРКУБЗЭКИЭ КУПКЫРЫШУ

(EK: TÜRKÇE GENİŞ ÖZET)

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
GİRİŞ	2
1. BÖLÜM: LEKSİKA/SÖZ VARLIĞI VE TARİHSEL SÜRECİ	5
1.1. Söz varlığı nedir? Neleri inceler?	5
1.2. Adıgecedeki söz varlığını öğrenme soruları	6
1.3. Günümüzdeki söz varlığının yapısı	6
1.4. Tematik söz varlığı kelime gurupları	7
2. BÖLÜM: ÇERAŞE TEMBOT'UN "TEK ATLI" ROMANINDAKİ SÖZ VARLIĞI	10
2.1. Çeraşe Tembot'un dil dünyası	10
2.1.1. Adige Atasözleri	11
2.2. Çeraşe Tembot'un Tek Atlı romanında yer alan tematik söz varlığı gurupları	12
2.2.1. İnsan vücudu ve organlarını içeren kelimeler	12
2.2.2. Hısmılık-akrabalık ve arkadaşlığa yönelik sözcükler	12
2.2.3. Evcil ve yaban hayvanlara yönelik sözcükler	12
2.2.4. Dini konulara ait kelimeler	12
2.2.5. Ekonomik ve ticari konuları içeren sözcükler	12
2.2.6. Savunma ve askeri konuları içeren kelimeler	12
2.2.7. Hububat, otlar, ağaçlar ve tıbbi terimler	12
2.2.8. Başka dillerden gelen kelimeler	12
2.2.9. Barınma, binalar, ev araç ve gereçlerini içeren kelimeler	12
2.2.10. Müzik aletleri ve eğlenceye yönelik sözcükler	12
2.2.11. Meslek isimleri	12
2.2.12. Dünyadaki doğa olaylarına yönelik kelimeler	12
2.2.13. Dil, kültür ve gelenekle ilgili kelimeler	12
2.2.14. At ve atçılığa yönelik kelimeler	12
2.2.15. Ulaşım araçlarına yönelik kelimeler	12
2.2.16. Toplumsal tabakalaşma içeren kelimeler	13
2.2.17. Dünyanın coğrafik yer şekilleri ile yönlerini belirten kelimeler	13
2.2.18. Miktar, sayma (sayı) ve zaman ile ilgili kelimeler	13
2.2.19. Yiyecek ve içeceklere yönelik kelimeler	13
2.2.20. Renk ve şekilleri içeren kelimeler	13
2.2.21. Giyim-kuşam ve kumaşlara yönelik kelimeler	13
SONUÇ ve ÖNERİLER	14
KAYNAKÇA	17
ÖZGEÇMİŞ	21

GİRİŞ

Bir dilin zenginliğinin göstergesi o dildeki kelime sayısıdır. Adıgecenin zenginliği de şüphe götürmez boyuttadır. Dildeki her bir kelimenin ayrı ayrı bir hikâyesi olup, onları bilimsel anlamda sınıflandırmaya, öğrenmeye gerek vardır. Çünkü toplumun tarihi, mizahi, destanı, gelenek ve göreneklerini topyekûn bünyesinde taşıyan dildir.

Nuh Ğış dili ağaca benzetmektedir. Ona göre: “Herkes bilir ki, ağacın kökleri kesilirse dalları kurur. Canlı köklerin ağacın gövdesine taşıdıkları gövdeye ulaşmayıncada ilkin yaprakları solmakta, akabindedede dalları kurumaktadır. Dil tıpkı ağaç gibidir; kökleri, gövdesi ve dalları vardır. Bunların her biri birlikte hareket ettiğinde, aralarında kopukluk olmadığında o dil varlığını sürdürebilmekte ve o dilin kelime sayısı artarak zenginleşebilmektedir” (N.T. Ğış, 2008: 446).

Adıgeler toplum olarak sözlü anlatıya her zaman büyük önem vermişlerdir. Çünkü toplumla dil arasında sıkı bir ilişki vardır. Bir dil, anadil olarak toplumu tarafından konuşulduğunda, ancak o zaman büyür ve gelişir. Zira bir kişi tek başına bir dili ne meydana getirebilir ne de sürekliliğini ve gelişimini sağlayabilir.

Adıgeler, tarihi verilere göre dünyada var olan en eski ve en köklü halklardan biridir. Adıgeler yaşadıkları savaşlar, uğradıkları soykırım ve yerlerinden zorla çıkarılarak sürgün edilmesi gibi sahip oldukları tarihsel kaderleri sonucu yeryüzüne dağılmak zorunda kalmışlardır. Bilindiği üzere Adıgelerin nüfus olarak en yoğun yaşadığı ülke Türkiye’dir. Osmanlı akabinde Türkiye’de 155 yıldır yaşayan Adıgelerin tamamının anadilleriyle konuşabildiklerini söylemek mümkün değildir. Hatta içinde yaşadıkları egemen toplum içerisinde dilin kullanımı ve geleneklerin yaşanması pek mümkün olmayıp, giderek azalmaktadır. Buna rağmen Adıgelerin bir kısmı Adıgeceyi konuşabilmektedirler. Hatta Adıgeceyi konuşma dili yani sözel olarak kullandıkları gibi son on yıl içerisinde de yazı ve eğitim dili olarak da kullanma imkanı elde etmişlerdir. Bu imkanla hehes (хәхәс)¹² olarak yaşayan Adıgeler için Adıgecenin sadece konuşma dilinde kalmayarak, Adıgece okur-yazar olmak, Adıge yazar ve şairlerini tanımak, eserlerini okumak büyük bir mutluluk kaynağıdır.

Bilindiği gibi dilin yararlandığı tüm kelimeleri özgün eserleri okuduğumuzda ancak toplu halde görebiliriz. İyi bir yazar; anadilini yazdığı eserlerinde derin anlamlar katarak özgürce kullanabilen, her bir okuyucusuna ulaşabilendir. Çeraşe Tembot bunu başarmış bir yazardır.

Çeraşe Tembot her bir eserinde sergilediği edebi gücü, yazma sanatındaki üstün yeteneğinden dolayı halkı tarafından çok sevilmeğe, her dönem beğeniyle okunmaktadır. Çeraşe Tembot’un yazdığı eserleri güçlü kılan, onların Adıge halkının yaşam biçimini, onurunu, dünyaya bakışını, cesaretini, güçlü bir dil ve ustaca bir anlatım gücüyle ve her bir okuyucusunun yüreğine dokunarak yazılmış olmasındandır.

Çeraşe Tembot’un “Tek Atlı” romanı 1979 yılında Türkiye’li Yenemıko Mevlüt Atalay tarafından Türkçe’ye çevrilerek Türkiye’de yaşayan Adıgelere de ulaştırıldı. Böylelikle Heheste yaşayanlar Çeraşe Tembot’tan, onun edebi gücünden haberdar oldular.

¹² Hehes (Хәхәс): Çerkesya dışında yaşayanlar.

Çeraşe Tembot anadili Adıgece yazdığı asırlardır halk masallarından, tarihi olaylardan ve şarkılardan beslenerek yazdığı eserleriyle Adıgece edebiyat dilinin vücut bulmasını sağlamıştır. Bununla beraber, “Güçsüz olan Adıgece değil, onu diyendir” sözünü ortaya çıkardığı eserleriyle de doğrulamıştır. Herbir yazarın hayali, eserlerinde kullandığı dilin sırlarını keşfetmek, okuyucusuna en derin duygu ve düşüncelerini ulaştırma gücünü kendinde bulmaktır. Çeraşe Tembot yazdığı eserlerinde okuyucusunun ruhuna ulaşma, duygularını iliklerine kadar hissettirebilme yeteneğiyle buna nail olmuştur.

Çeraşe Tembot’un sözlü anlatımı zengin ve mükemmeldir. O düşüncesini birçok sözcükle ifade eder. Adeta okuyucunun gözünde kelimeleriyle resmettiği bütün bir resmi canlandırır. Bu onun anadilini çok iyi bilmesi ve zengin söz dağarcığına sahip olmasından kaynaklanır. Bu sebeple Çeraşe Tembot’un eserleri dil uzmanlarının üzerinde yeter miktarda bilimsel çalışmalar yapabilecekleri niteliktedirler. Dolayısıyla günümüz dil ve edebiyat eleştirmenleri Çeraşe Tembot’un eserlerini değişik yönleriyle ele alarak incelemektedirler. Çeraşe Tembot’un eserlerini temel alan araştırmaların sayısı giderek artmaktadır. Bütün bu gerekçelerle çalışmamız için söz varlığı açısından incelemek üzere Çeraşe Tembot’un “Tek Atlı” romanını seçmiş bulunuyoruz.

Çeraşe Tembot’un “Tek Atlı” romanının söz varlığını ya da, tematik söz varlığı gurupları olarak romanın yazım dilinde kullanılan kelimeleri inceleyen bir çalışma henüz Türkiye’de yapılmamıştır. Bu sebeple çalışmamız bir ilk olması sebebiyle büyük önem arz etmektedir. Bunun yanısıra, Türkiye’de Adıge Edebiyatı ve Adıgece alanındaki boşluğu doldurması ve literatüre katkı sağlaması bakımından çalışmamız gereklilik arz etmektedir. Çalışmamızı Adıgece öğrencilerinin kelime hazinelerinin gelişimine daha iyi katkı sağlayabilmesi ve Adıgece bilmeyenler için anlaşılır olabilmesi için romanda tespit ettiğimiz tematik söz varlığına yönelik kelimeler ile atasözlerinin Türkçe anlamlarına yer verilmiştir.

Çalışmamızda Çeraşe Tembot’un “Tek Atlı” romanı ele alınmıştır. Romanın dil yapısı, yazarın kullandığı söz varlığı ve atasözleri açısından incelenmiştir.

Çalışmanın amacı, dil yönüyle Çeraşe Tembot’un “Tek Atlı” romanını incelemek, Adıgecenin tematik söz varlığı yapısını, bu bağlamdaki gelişim sürecini ortaya çıkarmaktır. Söz varlığı nedir? sorusuna Türkçe ve Adıgece bilim insanlarının yaklaşımları benzerdir. Dolayısıyla, söz varlığını açıklayan Türkçe ve Adıgece çalışmalar incelenerek konuya kendi yaklaşımımız belirlendi. Konunun yeter derecede incelenebilmesi için aşağıdaki hedefler belirlenmiştir:

- Adıgece ile Türkçe’deki söz varlığı nedir? Bu sorunun karşılığını bulmak;
- Adıgece bilim insanlarının tematik söz varlığı gurupları olarak neleri ele aldıklarını belirlemek;
- Çeraşe Tembot’un sözlü anlatım gücünü ortaya çıkarmak;
- Çeraşe Tembot’un “Tek Atlı” romanını dil açısından ele almak;
- Tematik söz varlığı gurupları olarak romanda belirlediklerimizi ortaya çıkarmak.

Çalışmamızda dil biliminde kullanılan tanımlamalardan, karşılaştırmalardan, tartışmalardan ve yaklaşım biçimlerinden yararlanılmıştır.

Çalışmamızda yararlanılan temel kaynaklar:

- Çeraşe Tembot’un “Tek Atlı” romanı;
- Açıklamalı Adıgece sözlükler;
- Adıgece-Türkçe, Türkçe-Adıgece sözlükler.

Çalışmamızın teorik temeli; bilim insanlarınca yapılan söz varlığının anlaşılmasına yönelik çalışmalar, tematik söz varlığı gurupları olarak Adıgecede yer alanlar, tartışma konusu olanlar, cevapları yeterince açıklığa kavuşmayan sorular için yürütülen çabalar olmuştur.

Seçtiğimiz konuyu yeterince açıklayabilmek için öncelikle literatür çalışması yapılarak, çalışmamız için gerekli görülen materyaller belirlenmiştir. Daha önceden “Tek Atlı” romana ait Türkçe tematik söz varlığı çalışması olmadığından, konuyla ilgili Adıgece ve Rusça kaynaklardan yararlanılmıştır. Çalışmamızda yöntem olarak doküman incelemesi veri toplama aracı olarak kullanılmıştır. Bu bağlamda Adıgece ve Türkçede tematik söz varlığı konusunun nasıl ele alındığını göstermek amacıyla, dilbilimci N.F. Yakovlev, D.A. Aşhamaf, G.V. Rogava, Z.İ. Çeraş, M.A. Kumahe, Z.Y. Kumahe, A.A. Şauko, M.L. Apaje, A.K. Şagir, Y.A. Tharko, A.H. Abrec, M. N. Haçemiz, M.D. Kunaho ve N.T. Gış ve diğerleri; Doğan Aksan, Zeynep Korkmaz, Yusuf Çötüksöken, Berke Vardar, Mehmet Tekin, Selin Tekeli , E.M. Forster, ve Charles Plisnier’in çalışmaları incelenmiş ve yararlanılmıştır.

Çalışmamızda Çeraşe Tembot’un “Tek Atlı” romanının 2002 yılı baskısı esas alınarak okumalar yapılmıştır. Akabinde “Tek Atlı” romanına yönelik incelememizde elde edilen bulgular sonuçlandırılmıştır. Belirlediğimiz tematik söz varlığı gurupları bağlamında romanda belirlenen kelimeler tasnif edilerek, onların Türkçe anlamları karşılıklarına yazılmıştır. Çalışmamızda yer verdiğimiz atasözleri Adıgecenin kendine özgü özelliklerini sergilemesinin yanısıra yazarın sözlü anlatımındaki gücünün de bir diğer göstergesidir.

1. BÖLÜM: LEKSİKA/SÖZ VARLIĞI VE TARİHSEL SÜRECİ

1.1. Söz Varlığı Nedir? Neleri İnceler?

Bütün diller kelimelerden oluşur. Bir dildeki kelimelerin tamamına söz varlığı denir. Ancak söz varlığının yeter derece bir tanımının yapılabildiği söylenemez. Örneğin; “Açıklamalı Adıgece Sözlüğü”nde söz varlığı; “Dil ve diyalektlerdeki bütün kelimelerin tamamına birden verilen addır” denilmektedir (Açıklamalı Adıgece Sözlüğü, 2. cilt: 140).

N.F. Yakovlev ve D.A. Aşhamaf’ın birlikte yazdıkları “Adıge Dilbilgisi” adlı kitapta; “Sözcüklerin tarihsel süreç içerisinde gelişimini gözlemlemek, onların birbirinden farklı dağılımını bulmak, sözcüklerin cümle içerisindeki kullanımını incelemek, vs. çalışmalar dilbilgisi çalışmalarının önemli konuları arasındadır” denilmektedir (Яковлев ve Ашхамов, 1941: 206).

M.L. Apajev “Modern Kabardey-Çerkes Dili, Sözcükbilim, Sözlükçülük” adlı çalışmasına göre; “Sözlerin toplu halde, nesnelere, alet ve edavatların, olan-bitenlerin, bizi çevreleyen dünyamızda yaşananları isimlendirmek için yararlanılan sözcükler, bütün kelimelerin ve onların bulunuş biçimlerini oluşturan yapıdır” (Апажев, 2000: 3)

M.A. Kumahe “Kaberdeyce-Çerkes Dili” isimli kitabında benzer bir yaklaşımla; “Dilde toplu halde bulunan sözlerin nesnelere, olup-bitenleri tanımlamayı, bizi çevreleyen dünyamızda yaşananları isimlendirmek için yararlanılan sözlük yapılarını oluşturan” demektedir (Кумахов, 2013: 407; Апажев, 2000: 3).

Türk bilim insanı Doğan Aksan’a göre söz varlığı: “bir dilin söz varlığı o dilin sadece sözcükleri değil, deyimlerin, kalıp sözlerin, kalıplaşmış sözlerin, atasözlerinin, terimlerin ve çeşitli anlatım kalıplarından oluşmaktadır” (Aksan, 2000: 7-11).

Zeynep Korkmaz ise: “bir dilin bütün kelimeleri, bir kişinin veya bir topluluğun söz dağarcığında yer alan kelimeler toplamı” (Korkmaz, 2008: 144) olarak nitelenebilir.

Yusuf Çötüksöken söz varlığını dört ayrı anlamda inceler:

1. “Bir dildeki sözcüklerin tümü; kelime hazinesi, sözcük hazinesi, söz dağarcığı: sözcük dağarcığı”.
2. “Bir bilgi dalına ilişkin terimlerin tümü”.
3. “Bir kimsenin, yazarın, kullandığı sözcüklerin tümü”.
4. “Bir sözlükteki sözcüklerin tümü” (Çötüksöken, 1992: 171).

İncelenen çalışmalar ışığında Adıge sözlük biliminin çok eski olmamasına rağmen hayli yol aldığı söylenebilir.

Dil, onu çevreleyen dünyanın değişimine paralel olarak yerinde saymamakta, sürekli ilerlemekte ve gelişim göstermektedir. Bu sebeple yeni kelimelerin dile katılması olağandır. Diğer yandan zamana uygun düşmeyen kelimelerin kullanımının azalması hatta unutulması da söz konusudur. Bir dile mensup bireyler, o dildeki kelimelerin tamamını sözlü anlatımlarında kullanmazlar. Ancak dildeki kelimeler toplu halde sözlüklerde yer alabilmektedirler. Sözcükler farklı türdeki sözlüklerde zamana uygun şekilde yenilenecek yer almaktadırlar.

1.2. Adıgecedeki Söz Varlığının Öğrenilme Soruları

Adıgelerin söz varlığı ile karşılaşmaları, 17. ve 18. Yüzyıllardaki Çerkesya'yı ziyaret eden; Evliya Çelebi, N. Bitsen, F.I. Stralbert ve diğerleri gibi yabancı seyyahlarca olmuştur. Bahsi geçen seyyahlardan günümüze ulaşan söz varlığı materyallerinin kıymeti o dönemki Adıgece kelimelerin nasıl kullanıldığının izlerini taşıyor olmasından kaynaklanmaktadır.

Ancak, A. Şauko'ya göre bahsi geçen seyyahlar dilbilimci olmadıklarının yanında, telafuzu kolay olmayan kelimelerin Adıge olmayanlarca tam anlaşılır halde duyulamayacağına da altını çizerek, bahsi geçen seyyahların geride bıraktıkları materyallere fazla itimad edilemeyeceğini de belirtmektedir (Шъаукъо, 2009: 77). 18. Asrın 70'li yıllarında Rus Bilim Akademisi'nden İ.A. Goldenstat ve P.S. Pallas ve diğerleri Adıge söz varlığının bilimsel anlamda yolunu açtılar. Gerek seyyahlar, gerekse akademisyenler Adıge söz varlığına ait materyallerin toplanmasına ve onunla ilgili bilimsel çalışmaların yapılmasına vesile olmuşlardır denilebilir.

Ekim Devrimi sonrası Adıgece üzerine teorik çalışmalar N.F. Yakovlev ve Davut Aşhamafe tarafından kaleme alınan "Adıge Edebiyat Dilinin Grameri" adlı kitapla başlarken, bu eserde tematik söz varlığı bahsi önemli yer tutmuştur.

Söz varlığının öğrenilmesinde, onunla ilgili çalışmaların gelişmesine katkı sağlayanlar içerisinde Asker Şauko, Grigori Ragova, Zeynep Çeraşe, Zekoğa Yıçijiko, Kasime Meretiko, Nuh Ğış, Açırdan Abrec, Zulkarneyn Bleğoj, Batırbi Bırsır, Myrad Goşlape, Goşsime Tığuyj ve diğerleri sayılabilir.

Kumaho Zare ile Kumaho Muhadin eserlerinde sözcük/sözlükbilim (leksikolojiya) konusunda önemli çalışmalar ortaya koymuşlardır. Kabertay-Şerces sözcük/sözlükbilim çalışmalarına Şağır Amina'nın 1962 yılında yazdığı "Adıge Dillerinin Karşılaştırmalı Sözlükbilimi Üzerine Denemeler" adlı eseri temel oluşturmuştur.

Yukarıdaki açıklamalar göstermektedir ki Adıge sözcük/sözlükbiliminin, farklı bir dil disiplini olarak yol aldığını söylemek mümkündür. Ancak daha da gelişerek kök salması için yapılması gerekenler az değildir. Örneğin dil bilim insanlarınca heheste yaşayan Adıgelerdeki sözlü anlatımda kullanılan kelimelerin toplanması halinde Adıgece sözlüklerin kelime sayısında artış sağlanmış olacaktır.

1.3. Günümüzdeki Söz Varlığının Yapısı

Günümüz Adıgecesinde yer alan kelimelerin tamamı ele alındığında iki büyük guruba ayırmak mümkündür. Bunlar; Adıgeceye ait gerçek, otantik kelimeler ve diğer dillerden Adıgeceye katılan/gelen kelimelerdir. Adıgecedeki kelimelerin büyük çoğunluğu Adıge sözcüğü olup, onlar Adıgecenin tarihsel geçmişinden süzülerek günümüze kadar gelmişlerdir. Kelimeler, ait oldukları dili konuşan insanların toplumsal, ekonomik, politik ve kültürel gelişme ve değişimlere bağlı olarak ortaya çıkan yeni yapıların, alet ve edavatların durumlarının ve kültürün diğer nesnelere isimleri olarak sayısal çoğalma yönündedirler.

Z. İ. Çeraşe Adıgecedeki kelimeleri; iki guruba ayırmaktadır.

1. Asıl/kök kelimeler (başka kelimedenden türemeyenler): Bunları 15 alt kategoride toplamaktadır. Örneğin; zamirler, sayılar, bağlaçlar, insan ve diğer canlıların organ isimleri, bizi çevreleyen dünyamızdaki soyut ve somut varlıklar (güneş, ay, buz, yağmur, vs), haftanın günleri, akrabalık terimleri, alet edevat isimleri,

yaban ve evcil hayvan isimleri, sürüngenler, balıklar, hububat-tahıl isimleri, ağaç ve türleri ile onların besinsel ürünleri, kıyafet isimleri ile yaşam alanı ve yapılar.

2. Diğer dillerden türeyenlerdir (КІэраш, 2007: 10-11).

B. Kuybe ile A. Şauko'nun "Adıgecenin Biçimbilimi" adlı eserlerinde ve Asker Şauko'nun "Günümüz Adıgecesi" adlı eserinde de Adıgece kelimelerin bağlı olduğu kelime gurupları sayısı ilk kitapta 11, ikinci eserinde ise 12 tane olarak belirtmektedirler. (КІубэ, Шъаукъо, 1987: 61; Шъаукъо, 2009: 117). Böylelikle yukarıda yer verdiğimiz bilim insanlarının belirledikleri tematik söz varlığı guruplarının benzer olduğu söylenebilir.

Bütün diller kelimelerini çoğaltarak gelişmek için başka dillere ihtiyaç duymaktadırlar. Dolayısıyla diller arası kelime geçişleri yoğundur. Diğer dillerde olduğu gibi Adıgecede de başka dillerden gelen kelimeler çoktur.

Başka dillerden Adıgeceye gelen kelimeler iki gurupta toplanabilir: Dilin kendi yapısından (yabancı kelimeye karşılık kendi dilinden karşılık bularak) oluşturduğu kelimeler, diğeri yabancı kelimeyi olduğu gibi bünyesine katarak oluşan kelimeler. Örneğin (Іазэ) "Aze" kelimesi, "uzman", "işinin ustası" gibi anlamlarının yanında "doktor" anlamında da kullanılmaktadır. Başka kelimelerden olduğu gibi alınanlar daha çok ticaret, ekonomi, politik ve kültürel konulara ait kelimelerden oluşmaktadır. Örneğin; kapık, saat, traktör, gardrop, parti, vs. gibi.

Şauko Asker, Adıgecenin başka dillerden kelimeler almasının sebeplerini yukarıda açıkladığımız iki türlü kelime oluşumunu destekleyen benzer örnekler üzerinden açıklamaktadır (Шъаукъо, 1980: 40).

Sonuç olarak Adıgecede kullanılan kelimeleri başka dillerden gelmeyen kelimeler ve diğer dillerden gelen kelimeler şeklinde iki gurupta ele almak mümkündür. Adıgeceye en çok Arapça, Türkçe, Farsça ve Rusça'dan kelimelerin geldiği görülmektedir.

1.4. Tematik Söz Varlığı Kelime Gurupları

Bir dili iletişimde etkin olarak kullanabilmek, muhatabına yolladığın mesajın net ve karşı taraftaki için anlaşılır olabilmesi, o dildeki sözcükleri mümkün olduğunca çokca bilmek ile mümkündür. Çünkü, hakkında konuşulanı, söz konusu temayı yeterince açıklayan kelimeler bilinmediğinde o konu hakkındaki duygu ve düşüncelerin ifade edilmesi olanaksızdır. Her bir sözcüğün kendine özgü bir anlamı vardır. Kelimeler anlamlarına göre guruplara ayrılırlar. Tematik söz varlığı guruplarının varlığı çok eski olup, söz varlığı üzerine araştırma yapan bilim insanlarının ilk önce ele aldıkları konuların başında gelmektedir.

Bütün dillerin gelişimine katkı sağladığı için tematik söz varlığı çalışma ve araştırmalarının büyük önemi vardır. Bu sebeple alandaki bilim insanlarının çalışmalarında söz varlığı konusu önemli bir yer tutmaktadır.

Bir gurup Adıgece gramer yazarlarının kaleme aldığı "Kabertey-Şercesce" adlı kitapta üzerinde hemfikir olunan tematik söz varlığı gurupları olarak 10'nuna yer verilmektedir. Bunlar;

1. İnsan vücudu ve organları, akrabalık, giyim-kuşama ait kelimeler.
2. Yiyecek ve barınma-mekânlar-yapılar için kullanılan isimler.
3. Alet-edevat, meslekler ve ticaret-ekonomik işlere yönelik sözcükler.
4. Bitkiler ve canlılara verilen adlar.

5. Hububat, hayvancılık ve ziraat konuları ile onlara ait araç ve gereçleri içeren kelimeler.

6. Sayılar, ölçü birimleri, nesnelere, metallere ve minerallere ait kelimeler.

7. Taşıma araçları, teknolojik ürünler ve iletişim araçlarına ait kelimeler.

8. Eğitim, öğretim, güvenlik ve onlara ait bilimsel terimler.

9. Kültürel, geleneksel, dini ve ahlaki konulardaki kelimeler.

10. Devlet kurumları, politika, savunma, spor, yaşam ve davranış normlarına ait sözcükler (Кабардино-черкесский язык: 421-422).

Diğer yandan A.A. Şauko “Günümüzdeki Adıgece”, ile M.L. Apaje “Modern Kabardey-Çerkes Dili, Sözcükbilim, Sözlükçülük” isimli eserlerde tematik söz varlığı gurupları olarak 10'nuna yer vermektedirler. Bunlar; 1. İnsan vücudu ve organları, 2. Akralalık, 3. Zarflar, 4. Bitkiler, 5. Hayvanlar, 6. Yiyecek-içecekler, 7. Ev alet ve edevatlar, 8. Giyim-kuşam, 9. Toplumsal, politik kelimeler, 10. Pedagojik terimler (Шъаукъо, 2009: 160-167; Апажэв, 2000: 68–103).

Selin Tekeli, M.A. Şolohov'un “Durgun Don” adlı romanındaki söz varlığı üzerine yaptığı doktora çalışmasında tematik söz varlığı gurubu olarak 12'sine yer vermektedir. Bunları da 69 alt guruba ayırarak toplamda 81 tematik söz varlığı gurubu saymaktadır. Bunlar; 1. insan (цІыфыр); 2. toplumsal hayat (цІыфмэ язэхэтыкІэ псэукІ); 3. hayvan (псэушъхъэхэр); 4. bitki (къэкІыгыэхэр); 5. yiyecekler (шхыныгыохэр); 6. giyim-kuşam (щыгыныыр); 7. askerlik-ordu-savaş (дзэм, зэоным фэгъыхыгыэхэр); 8. coğrafya-evren-zaman (географер, космосыр, уахътэр); 9. yaşam alanı-çevre (псэупІэ-чІыпІэр); 10. iktisadi hayat (кІэугъоеныгыэ/экономикэ псэукІэр); 11. faaliyet (ІофшІэныгыэр); 12. çeşitli özellikleri-nitelikleri ve durumları bildiren adlar (зэфэшъхъаф нэшанэхэр, шІыкІэхэр ыкІи гъэпсыкІэхэр язгъэшІэрэ цІэхэр) зыфэпІощтым фэдэ купхэр къеты (Tekeli, 2018: 2116–633).

Söz varlığına yönelik araştırmalar M.A. Kumahe¹³, A.A. Şauko¹⁴, M.L. Apaje¹⁵ A.K. Şagir¹⁶ ve M.D. Kunaho¹⁷ ve diğer bilim insanları tarafından yapılmıştır. Adı geçen bilim insanlarının söz varlığının her yönüyle ele almalarına karşın, çalışmamızda tematik söz varlığı üzerinde duruldu. Bunlardan gramer yazarları ile Şauko'nun tematik söz varlığı kelimelerini 10 gurupta topladıklarını görmekteyiz (Кабардино-черкесский язык: 421-422; Шъаукъо, 2009: 160-167).

Sonuç olarak, günümüzdeki Adıgecedeki kelimeleri iki büyük gurup içerisinde toplamak mümkündür. Bunlar; kendine ait öz kelimeler ile başka dillerden gelen kelimelerdir. Bunları da daha küçük tematik söz varlığı guruplarına ayırmak mümkündür. Bizde çalışmamızda bahsi geçen bilim insanlarının tespitleri doğrultusunda Çeraşe Tembot'un “Tek Atlı” adlı romanında geçen kelimeleri tematik söz varlığı açısından inceledik ve guruplara ayırarak örnekleriyle gösterdik.

¹³Кумахов, М. А. (2013). *Кабардино-черкесский язык*, Институт гуманитарных исследований Правительства КБР и КБНЦ РАН, Нальчик: Издателский центр “Эль-Фа.

¹⁴Шъаукъо, А. А. (2009) *Джырэ адыгабз*. Мыекъуапэ: Адыгэ республикэм итхыль тедзапІ.

¹⁵Апажэ, М.Л. (2000) *Современный Кабардино-черкесский язык Лексикология, лексикография*, Нальчик: Элбрус.

¹⁶Шагиров, А. К. (1962). *Очерки по сравнительной лексикологии адыгских языков*, Институт языкознания академии наук СССР Кабардино-Балкарский научно исследовательский институт, Нальчик: Кабардино-Балкарское книжное издательство.

¹⁷Кунова, М.Д. (2005). *Язык исторических произведений Т.Керашева*, Майкоп: изд –во АГУ.

2. BÖLÜM: ÇERAŞE TEMBOT'UN “TEK ATLI” ROMANINDAKİ SÖZ VARLIĞI

2.1. Çeraşe Tembot'un Dil Dünyası

Adıgelerin en büyük yazarlarından olup, adı kolay kolay unutulmayacak olanlardan biride Çeraşe Tembot'tur. Çeraşe Tembot Adıge halkının yazarı olarak Adıge Edebiyatı'nın yolunu açan, sadece Adıge edebiyatına değil, yaratıcılığı ve edebi gücü ile bütün Sovyet-Rus edebiyatına da katkıları olmuş, önemli bir yazardır (АДЫГЭ ЛИТЕРАТУРЭМ ИТХЫД, 2008: 260).

A. Şaloha'ya göre; Kafkas Dağ gurubu içerisinde Elbruz nasıl büyük ve heybetli ise, Sovyet-Rusya'daki yazarlar içerisinde Ç.Tembot'un yeride aynı şekilde yücedir (ШЪХЪЭЛЭХЪО, 1995: 155-156).

Çeraşe Tembot 1902 yılında Koşhable köyünde dünyaya gelmiştir. Çocukluğunu nenesi Mezağo ve dedesi Gazi'nin masal, hikâye ve sözlü tarih anlatılarını dinleyerek geçirmiştir. Bu ona zengin bir dil hazinesi, geniş bir tarih bilgisi ve sınırsız bir hayal dünyası kazandırmıştır. Çeraşe Tembot yazdığı romanlarında kişi, onu çevreleyen nesnelere, olayların geçtiği yer ile mekânları anlatırken kullandığı kelimeleriyle okuyucusunun hayalinde büyüleyici tablolar oluşturmuştur (АТЭЖЪЭХЪЭ, 2017: 9).

Çeraşe Tembot'un eserlerinin diğer dillere çevrilmesi, O'nun, sadece tüm Sovyet-Rusya'da değil dünyanın birçok ülkesinde tanınmasını da sağlamıştır.

Çeraşe Tembot'un ülkesinde halen varolan edebi saygınlığı ile giderek artan eserlerine olan ilginin nişanesi olan çalışmalardan biri olarak, 2002 yılında Çeraşe Tembot'un doğumunun yüzüncü yılına binaen onun edebi yaratıcılığı, sanatı ve eserleri üzerine araştırma ve çalışmaların yer aldığı Adıgece ve Rusça olarak iki ciltlik eserin Maykop'ta yayınlanması gösterilebilir.

Çeraşe Tembot üzerine söylenmesi gereken en önemli şeylerden biri de onun eserlerini yazarken kullandığı dildir. Çeraşe Tembot'un yazım ve anlatım dili ile edebi gücünü etraflıca inceleyebilmek için, T. Çeraşe üzerine çalışmalar yürüten; N.T. Ğış, H. Teyne ve M. Haçemize gibi bilim insanlarının görüşlerini dile getirmeyi uygun bulmaktayız.

“T. Çeraşe'nin eserlerinde kullandığı söz varlığının zenginliği ve estetik gücü ile Adıge Edebiyatının temeli olmayı hak etmiştir” (ГЪЫЩ, 2008: 469),

“T. Çeraşe anadilini çok iyi bildiği ve onu özgürce kullanabildiği için, eserlerine derin anlamlar katan sözlü anlatımın gücünü romanlarında kullanmıştır” (Тейнэ, 1980: 22).

“Çeraşe Tembot yazma imkânını, eşsiz halkının sözlü anlatım gücünü de yedeğinde bulundurarak eserlerini yansıtmıştır. Böylelikle kendi yerel ve Sovyet-Rusya'daki edebiyat dünyasına katkı sağladığı gibi, örneklik teşkil etmiştir (ХЪАКІЭМЫЗ, 2002: 77).

Çalışmamıza konu olan “Tek Atlı” romanını diğerlerinden farklı kılan özellikleri vardır. İlki; onun sözlü anlatım ürünleri olarak masal/hikâye diliyle, yazarın dünyaya bakış açısını edebi yazım diline yansıtabilmesi denilebilir. Bir diğeri; “Tek Atlı” eser okunduğunda içerisinde barındırdığı söz varlığının zenginliği ile Adıge halkının yaşam biçimiyle kullandığı dili arasında kurduğu sıkı bağın varlığı ilk fark edilebilecek özelliklerinden biridir.

2.1.1. Adıge Atasözleri

Atasözleri, binlerce yıllık bir geçmişe sahip oldukları halde günümüze ulaşan özlü sözlerdir. Atasözlerinde dile getirilenler bir kişinin görüşü ya da düşüncesi değil, bütün bir toplumun ortak aklıdır. Bu durum atasözlerini güçlü kılarken aynı zamanda insanların onları benimsemesini: belleklerinde yer etmesini de sağlamaktadır.

A.Şaloha'ya göre Adıge atasözleri; “Adıge sözlü anlatımındaki yaratıcılığının şiirleri olarak asırlar içerisinde oluşmuş, Adıge bilim insanlarının yürüttükleri çabaların sonucu ortaya çıkan eserlerin, yaşam biçimleri, davranış kodları ve dünyaya bakış açılarını açıklayan, hayatın farklı yönleri ile derin düşünceleri içinde barındıran estetik cümle kurgusuna haiz, özlü sözlerdir” (Шъхъэлахъо, 1977: 40).

N. Şora ise atasözlerini; “İnsanoğlunun sahip olduğu yaşam ve davranış biçimlerini, deneyimlerini, edindiği bilgi, görgü ve kazanımlarını kapsayacak şekilde ve sanatsal incelik taşır vaziyette anlattığı ve ortaya koyduğu sözler ya da cümleler” olarak nitelirmektedir (Шорэ, 2006: 7).

Çeraşe Tembót sözlü anlatım şaheseri “Tek Atlı” romanını inşa ederken yararlandığı atasözleri şunlardır:

- *Блэ зэуагъэр аркъэнми цэцтэ*: Yılanın soktuğu urgandan da korkar (н. 19).
- *Гуцылэ гомыгур тапэкIэ цыI*: Kem söz irak olsun (н.155).
- *Е улын, е улэн*: Ya onurunla yaşa, ya da öl (н.18).
- *Зэогъум шышъхъэ мыгъаз*: Gözünü budaktan esirgemez (н.18).
- *Зэфэмыдэ зэдашъорэн, зэмышъогъу зэрэцэрэн*: Kurtlu baklanın, kör alıcısı olur (н.203).
- *Зимылъку атыгъугъэрэ зишъэф аIотагъэрэ гуцэфэшIылэ мэхъу*: Mülkü çalınanla, sırtı açığa vurulanda güven kalmaz (н.215).
- *Зыгорэм ишъэфэу уигъэшIэнэу зыфэмыер зэбгъэшIэнэу уымыхъ*: Başkasının sırtının peşinde koşma (н.214).
- *Ихэр зытылгыр цыкIухэм якIыхъ*: Büyüklerin yaptıği küçüklerin hayalidir (н.9).
- *Лэгъунэжъ ипцынIэ шъхъаI*: Tırnağın varsa başını kaşı (н.163).
- *Лыгъэ макIэм рыкъэйрэр, лыгъэихом лыIэсышыуцтэн!*: Namerdin övüncü, merde ulaşmaz (н.111).
- *Оркъмэ яныцэгъугъэ шIу хэнхыцтэн*: Soylu ile arkadaşlığın hayrı olmaz (н.14).
- *Унэхъуцтым гуацэ кьецэ*: Süslü avrat ocak söndürür (н.64).
- *Цыфмэ апашъхъэ оркъ хэбзэ закIэх, мэзым зыхэтым — тыгъужъых*: El içinde bey, yalnız kaldığında görgüsüz (н.29).
- *ШъхъакIор зыфэмыцэчырэр ишъхъакIо текIодэжы*: Kötülük eden kötülük bulur (н.105).
- *ШIу зыльэгъурэр гусэрыл*: Seven nazlı ve alingan olur (н.312).

Yukardaki atasözleri Çeraşe Tembót'un “Tek Atlı” romanının dil ve anlatımındaki kelime zenginliğini oluşturan kaynaklardan biri olarak değerlendirilebilir. Tembót romanında kullandığı atasözleriyle kendine has anlatım diline derin anlamlar katarak, estetik ve aynı zamanda az sözle çok anlam yüklü olan cümle yapılarıyla bezenmiş bir roman vücuda getirmiştir.

2.2. Çeraşe Tembot'un "Tek Atlı" Romanında Yer Alan Tematik Söz Varlığı Gurupları

Tematik söz varlığı gurupları dil bilim insanlarının uzun süredir üzerinde çalışmalar gerçekleştirdikleri bir konudur. Dolayısıyla biz bu çalışmamızda tematik söz varlığı gurubu olarak 21 tane belirlemekteyiz. Bunlar;

1. **İnsan vücudu ve organlarını içeren kelimeler:** Нэгү: yüz, пакIэ: bıyık, бгы: bel, бзэгү: dil, тхыцIэ: sırt, тамэ: omuz, льякьо: ayak...
2. **Hısımlık-akrabalık ve arkadaşlığа yönelik sözcükler:** ны: anne, ты: baba, шыпхьу: kız kardeş, шьууз: eş, анэш: dayı, шынахьыжь: büyük kardeş,...
3. **Evcil ve yaban hayvanlara yönelik sözcükler:** атэкьэ:horoз, ачьэ:keçi, аргьой: sivri sinek, былым: büyükbaş hayvan, махьуша: deve, мэз пчэным: yaban keçisi...
4. **Dini konulara ait kelimeler:** азанаджэр: müezzin, Ислъам дин: İslam Dini, Тхьэ: Tanrı, мэщыт: cami, минарет: minare, нэмаз: namaz...
5. **Ekonomik ve ticari konuları içeren sözcükler:** ахьщэ:акçe/para, аспаришъэ: Asparişe, дышъэ: altın, тыжбын: gümüş, мэлышъу: koyun derisi, хьардж: harcamak...
6. **Savunma ve askeri konuları içeren kelimeler:** бжъэкьожьые:barutluk, гын: barut, гьоплэ хьурае: yuvarlak bakır zırh, кьэмэ: kama, кьэлат: kısa tüfek, мэIу: kalkan...
7. **Hububat, otlar, ağaçlar ve tıbbi terimler:** ахьщэтэш: şar, бжалэ: sarmaşık, гын дагьэ: barut yağı, еклапцIэ: kızıl ağaç, тфэи: kayın ağacı, кондэ: fundalık...
8. **Başka dillerden gelen kelimeler:** аскэр: asker, бугаз: boğaz, кьаигьэ: kaуgı, огул-бей: oğul-bey, сабын: sabun, сарыкь: sarık...
9. **Barınma, binalar, ev araç ve gereçlerini içeren kelimeler:** алрэгьу: halı, гурхь: dibek, ошэку: döşek, пхьэнтлэкьу: sandalye, шыбзэ:ok, Iудэнэлъэ-мэсталъэ: dikiş kutusu...
10. **Müzik aletleri ve eğlenceye yönelik sözcükler:** пхьэкьычвурmalı çalgı, сэшхозэпэгьодз: kılıç oyunları, кьамлэпщnefesli Adige çalgısı, шыклэпщына: telli müzika, лъэс шьозехь: koşu, нысэщэ джэгү: gelin alma düğünü...
11. **Meslek isimleri:** байкол IэнатIэ: prens koruması, кьэрэгьул: karakol, сатыушIэ:esnaf/tacir, пцэжъыяшэ: balıkçı, Iэхьо-мэлахьоу: çoban...
12. **Dünyadaki doğa olaylarına yönelik kelimeler:** гьэмафэ: yaz, жьогьо зэшибл: yedi kardeş takım yıldızı, ое-ошлу: açık hava, осэпс: kırağı, шыблэ: yıldırım, уае: kötü hava/sağanak ...
13. **Dil, kültür ve gelenekle ilgili kelimeler:** адыгабз: Adigece, хабзэ:gelenek, зекло:seyahat, лыгьэ:cesaret, тещэрыплэ:gelin misafir etme, шьхьэкIэфэ:saygı, джэгүакло:düğün yöneticisi ...
14. **At ve atçılığa yönelik kelimeler:** кьамыщ: katçı, хакло: аугır, шхомлакIэ: üzengi, шыныбэпх.eğerin ata bağlandığı ip, шагьдый:Adige at cinsi, шыу:atlı...
15. **Ulaşım araçlarına yönelik kelimeler:** гьурзэ/хьурзэ: çара, ку: araba, кущэрыхь: araba tekerleği, кьухьэ: gemi, кьошьо: kaуık, пхьэку: kağnı...

16. **Toplumsal tabakalaşma içeren kelimeler:** болэтыкьо:Çerkesyada soylu aile, лэжьольэш оркъ:3. derece soylu, пшы: soylu, фэжьол: torpağa baĝlı köylü, хъаныпхъ: Han kızı...
17. **Dünyanın coğrafik yer şekilleri ile yönlerini belirten kelimeler:** Арабстан: Arabistan, Бахъчэсэрае: Bahçesaray, Керч Бугаз: Kerç Boğazi, Пшызэ: Pşıze Irmađı, Улэ: Ule(yer adı), Уарп: Elbruz Dađı...
18. **Miktar, sayma (sayı) ve zaman ile ilgili kelimeler:** чэмшыгъо: inek saĝma zamanı, зытло-зыщэ: iki yada üç kez, лъэубэкъу: adım, мэфибл: yedigün, ныкьо: yarım, хъурэипл: dört tane yuvarlak...
19. **Yiyecek ve içeceklere yönelik kelimeler:** бахъсымэ: mahsime, гьомлапхъэ: azık, клэнклэ: yumurta, мэлыбгъо гъэгъугъэ: kurutulmuş et, тхъужьожьыгъ: eritilmiş yađ, щэтэпхъэпэ гъэгъугъэ: kurutulmuş kaymak ...
20. **Renk ve şekilleri içeren kelimeler:** гъопчэ: sarı, дышгъэплъал: kırmızı altın rengi, етлэплъ: kırmızı toprak, кьэрэ: kara, кьолэналаса: bulaca, плъышгъо: renkli...
21. **Giyim-kuşam ve kumaşlara yönelik kelimeler:** алтэс:atlas, бгырыпх:kemer, кьэтэбэ: kadife, псыпс: transparan kumaş, пало: şarık, сэе: gömlek, тыжъын бгырыпх: gümüş kemer ...

SONUÇ ve ÖNERİLER

Her toplum dilinden aldığı güçle, kendisini çevreleyen tarihsel olayların şekillendirdiği bir kültürel yaşam kurar. Bir toplumu en güzel temsil eden yine o toplumun anadilidir. Dil ait olduğu toplumun algılama hızını arttırarak bilimsel gelişim ve çalışmalara yaygınlık kazandırır. Onların başkalarına aktarımını da sağlar. Dil toplumu zihinsel anlamda korur. Dil insanları üretime teşvik eder, akıl ve zihinsel güçlerinin artmasını sağlayarak sanat eserlerinin vücut bulmasına temel teşkil eder.

Adıgecenin uzun bir tarihsel yolculuğu vardır. Adıgelerin binlerce yıllık yaşamları aynı zamanda Adıgecenin oluşumu, gelişimi, süreğenliği ile nesilden nesile aktarımı çabalarıyla doludur. Ancak Adıgelerin çoğunun dünyanın farklı ülke ve coğrafyalarında yaşıyor olmaları, onların anadillerinin öğrenilmesini zorlaştırmaktadır. Üzerinde yaşadıkları ülkelerdeki egemen dilin Adıgece üzerinde etkin olması nedeniyle, Adıgecenin genç nesillere aktarımında kesintiler olmaya başlamıştır. Dolayısıyla Adıgecenin öğrenilmesi, konuşulması ve onların anlam dünyalarında yer alması mümkün olmamaktadır.

Yazar, toplumsal yaşamın her yönüne nüfuz etmek, insanları ve onların hikâyelerini olduğu gibi, ilgi çekici halde ele almak istediğinde zengin bir söz dağarından beslenmek zorundadır. Çünkü bilim ve bilimsel gelişmeler durağan değil, sürekli ilerlemektedirler. İlerleme yanında bir çok yenilikler, değişimler de yaşanmaktadır. Yeni nesnelere hayatımıza girdikçe beraberinde yeni kelimeler getirirken, hayatımızdan çekilen araç ve gereçlerde yine kendilerine ad olan sözcüklerde kelime dağarcığımızdan zamanla silinmektedir.

Çeraşe Temböt, ömrünü halkına, onun dili ve edebiyatına adanarak Adıge nesrinde temel taşı olmuştur. Onun eserlerinde Adıgecenin söz varlığı açısından zenginliğini görmek mümkündür. Temböt'un eserleri halkın tarihine, destanlarına ve sözlü anlatılarıyla özdeş olup, folklorik özellikler taşır. Geçmişten başlayarak günümüze Adıgelerin yaşam biçimlerini, davranış şekillerini, sevinç ve kederlerini Temböt'un eserlerinde görmek mümkündür. Temböt'un eserleri Adıgeleri kendine has kılan özelliklerini öğrenmek isteyenler için önemli kaynaktır.

Çeraşe Temböt'dan bahsedilirken ilk vurgulanması gereken onun yazım dilidir. Onun bu gözdardı edilemez özelliği dil ve edebiyat bilim insanlarının da dikkatindedir. Temböt'un eserleri üzerine sayısız makale, inceleme ve araştırma yazısı ile çok sayıda yüksek lisans, kandidat (Rusya'da geçerli) ve doktora tezleri bulunmaktadır.

Çalışmamızda amaçladığımız dil açısından Çeraşe Temböt'un "Tek Atlı" romanını, tematik söz varlığı guruplarına ayırmak, Adıgecenin tematik söz varlığını, yapısını ve gelişimini incelemek, söz varlığını anlama çabasında bulunmaktır. Bu sebeple söz varlığı üzerine eserler veren bilim insanlarının çalışmalarına yoğun olarak çalışıldı. Konuyu bizim nasıl ele alacağımız netleştirildi.

Çalışmamız iki bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde "Leksika/söz varlığı ve tarihsel süreci"nde Adıge söz varlığının geçirdiği tarihi gelişim süreci ele alınmıştır. Adıge söz varlığının bu günkü geldiği noktaya ulaşmasında katkı sağlayan bilim insanlarından ve yaptıkları çalışmalardan bahsedilmiştir.

Dillerin her birinin kendine özgü kelimeleri vardır. Onlar tarihi bir süreçten geçerek günümüze ulaşmışlardır. Sözcüklerin en önemli görevleri, bizi çevreleyen nesnelere isimlendirmektir. Dili geliştiren, toplumun yaşamını, dünyayı algılayış

biçimini, olup biteni açıklayan kelime guruplarını top yekun içinde barındıran söz varlığıdır.

Sözcükler isimlendirdikleri nesnelere göre guruplara ayrılmaktadır. Böylelikle terimler oluşmakta. Terim, latince'dir ve kenar, sınır anlamlarına gelmektedir. Terimler, sözcük yada iki sözcüklü kelimelerin bilim, sanat, kültür ve teknik konulara yönelik anlamlar ortaya çıkarırlar. Terimler mesleki ve bilimsel terimler olarak ikiye ayrılmaktadır. Mesleki terimleri; insanoğlunun tarih boyunca geçirdiği süreç içerisinde oluşturduğu ve birbirinden farklı yaptığı çalışmalarını açıklar. Bu terimler içerisinde insan vücudu ve organlarının, ziraatin, çobanlığın, avcılığın, inşaatçılığın, bitki ve otların, eğlence türlerinin, yiyeceklerin, giyim-kuşam gereçlerinin ve diğerlerinin adları bulunmaktadır.

Adıgecede 10 tematik söz varlığı gurubu sayılmaktadır. Bunlar; İnsan vücudu ve organlarına ait kelimeler, akrabalık-hısımlık içeren kelimeler, renklere ait kelimeler, bitki ve otlara ait kelimeler, hayvanlar, kuşlar ve balıklara ait kelimeler, içeceklere ait kelimeler, ev alet edevatlarına ait kelimeler, kıyafet, ayakkabı, şapka ve diğer nesnelere ait kelimeler, kamusal, politik kelimeler, pedagojik terimlerdir. Bu guruplar kendi içlerinde daha küçük guruplara ayrılabilirler. Toplamda 115 adet olmaktadır.

İkinci bölümde Çeraşe Tembot'un "Tek Atlı" romanının söz varlığı yapısı incelenerek, romanın dil açısından özelliklerine bakılmıştır. Bunlar, anlatımdaki dil zenginliği, yazarın anlatım gücünü oluşturan unsurlar, olayları anlatımında yararlandığı kaynaklar anlatım tarzı ve yazma şeklidir.

Çeraşe Tembot'un "Tek Atlı" romanının en büyük özelliği söz varlığındaki zenginliğidir. Aynaya yansıyan görüntü gibi, yazar Adıge halkının nasıl varolduğunu göstermekte, anlatımdaki akıcılıkla, kullandığı kelimelerle insanı çevreleyen nesnelere, yaşadığı zamanda kullandığı araç ve gereçleriyle, ulusal giysiler, yiyecekler, bitki ve otlar ile daha bir çok şeyi açıklayan kelimeleri okuyucusuna sunarken, toplumsal düşünce ve yaşam biçiminide okuyucusuna hissettirmektedir. Sözlü anlatımın nişanesi olarak Çeraşe Tembot "Tek Atlı" romanında atasözlerini kullanmaktadır. Örneğin; "Yılanın soktuğu urgandan da kaçarsın", "Ya onurunla yaşa, ya da öl" buna benzerleri gibi. Bir yazarın en büyük silahı eserlerinde kullandığı dildir.

Çeraşe Tembot'un "Tek Atlı" romanında 21 tematik söz varlığı tespit edilmiştir.

Bunlar; insan vücudu ve organlarını içeren kelimeler, hısımlık-akrabalık ve arkadaşlığa yönelik sözcükler, evcil ve yaban hayvanlara yönelik sözcükler, dini konulara ait kelimeler, ekonomik ve ticari konuları içeren sözcükler, savunma ve askeri konuları içeren kelimeler, hububat, otlar, ağaçlar ve tıbbi terimler, başka dillerden gelen kelimeler, barınma, binalar, ev araç ve gereçlerini içeren kelimeler, müzik aletleri ve eğlenceye yönelik sözcükler, meslek isimleri, dünyadaki doğa olaylarına yönelik kelimeler, dil, kültür ve gelenekle ilgili kelimeler, at ve atçılığa yönelik kelimeler, ulaşım araçlarına yönelik kelimeler, toplumsal tabakalaşma içeren kelimeler, dünyanın coğrafik yer şekilleri ile yönlerini belirten kelimeler, miktar, sayma (sayı) ve zaman ile ilgili kelimeler, yiyecek ve içeceklere yönelik kelimeler, renk ve şekilleri içeren kelimeler ve giyim-kuşam ile kumaşlara yönelik kelimelerdir.

Benzer çalışmalar için, Çeraşe Tembot'un "Tek Atlı" romanında olduğu gibi ele alınan "söz varlığı incelenmesi" konusu daha kapsamlı ele alınabilir, gelecekte edebiyat alanında yapılacak çalışmalara, kısaca şöyle öneriler yapılabilir:

- Adigece ve Adige Edebiyatı'ndaki eserlerin söz varlığını belirleme amaçlı çalışmalar Adigece öğrencilerinin anlam dünyasını büyütecektir. Bu sebeple Adigece ve Adige Edebiyatından eserlerin söz varlığının belirlenmesi çalışmaları yapılmalıdır.
- Söz varlığı çalışmaları salt söz varlığı öğelerine yönelik olmayıp, eserlerin yaratıcılarının kendine özgü dil kullanım ve anlatım imkânlarının nasıl ve ne biçimde olduğuna dair araştırmalarda yapılmalıdır.
- Adige romanındaki söz varlığı öğelerinin nesrin anlam dünyasına olan katkılarını ortaya çıkaran diğer çalışmalarda yapılmalıdır.

KAYNAKÇA

- Aksan, D. (2000). *Türkçenin Sözcük Varlığı*. Ankara: Engin Yayıncılık.
- Bilinsky, Y. (1962). "The Soviet Education Laws of 1958-1959 and Nationality Policy". *Soviet Studies* 14 (2): 138-157.
- Çavdar, Y. (2018). *Kemal Tahir'in Romanlarında Sözcük Varlığı*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Çelikkıran, Y. (1991). *Türkçe-Çerkesce Sözlük*, Maykop: Devlet Basımevi
- Çelikkıran, Y. (1992). *Çerkesçe-Türkçe Sözlük*, Maykop: Devlet Basımevi.
- Çeraşe, T. (1977). *Tek Atlı*, (Çeviren): Yenemiko Mevlüt Atalay, Ankara: Kuzey Kafkasya Halk Kültür Derneği Yayını.
- Çetişli, İ. (2008). *Batı Edebiyatında Edebi Akımlar*, 9. Baskı, Ankara: Akçağ.
- Çotuksöken, Y. (1992). *Dil ve Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Cem Yayınevi.
- Çotuksöken, Y. (2002). *Türkçe Üzerine Denemeler ve Eleştiriler*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- Dzukanov, Timur A. (2014). 15. Yüzyıl Çerkes Dünyasında Paranın Tarihi. 21. *Yüzyılda Çerkesler Sorunlar ve Olanaklar Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. 22-25 Eylül 2011. Editörler: Sevda Alankuş, Esra Oktay Arı. Ankara: Kaf Dav Yayınları, 165-170.
- Karabulut, F. (2009). İktidar ve Meşrulaştırma Mücadelesinin Odağı Orta Asya: Sovyetlerin Dil ve Eğitim Politikaları. *Bilig*, 50, 65-96.
- Korkmaz, Z. (2008). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Tekeli, S. (2018). *Rusçanın Söz Varlığı Açısından Mihail Şolohov'un "Durgun Don" Eserinin İncelenmesi*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Vardar, B. (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınlar.
- Адыгабзэм изэхэф гушыпалъ* (2006). Мыекъуапэ: Адыгэ Республикэм итхыль тедзапI.
- Адыгабзэм изэхэф гушыпалъ* (2011). Том I А-3. Майкоп: ОАО «Полиграф-Юг».
- Адыгабзэм изэхэф гушыпалъ* (2012). Том II И-С. Майкоп: ОАО «Полиграф-Юг».

Адыгабзэм изэхэф гуицыИалъ (2013). Том III Т-Іу. Майкоп: ОАО «Полиграф-Юг».

Адыгэ литературэм итхыд (2008). Апэрэ тхыль. Мыекъуапэ: Адыгэ Республикэм итхыль тедзапІ.

Апажев, М.Л. (2000). *Современный кабардино-черкесский язык: лексикология, лексикография*. Нальчик: Элбрус.

Апажев, М.Л. (2004). *Лексическая семасиология кабардино-черкесского языка в сопоставлении с русским*. Нальчик: Кабардино-Балкарский государственный университет.

Атэжьэхъэ, С. (2017). *Бзэ хабзэу КІэрэцэ Тембот итхыгъэу "Шапсыгъэ пшъаишъэм" хэльхэр*. Вестник науки Адыгейского республиканского института гуманитарных исследований имени Т.М. Керашева № 13 (37). с. 9-11. Майкоп.

Ацумыжь, Х. (2014). *Тыркубзэ - адыгабзэ гуицыИалъ, А-Z*. Мыекъуапэ кьал.

Гучев, З.Л. (2014). *Учимся играть на шичепщине*. Майкоп: ООО Качество.

ГъукІэмыхъу, А., КъардэнгъуцІ, З. (1994). *Адыгэ псалъэжъхэр*. Налшык: Элбрус.

Гъут, Л. (2016). *Адыгэ псалъэжъхэмрэ псалъэ шэрыуэхэмрэ (абыхэм я мыхъэнэр гъэщыпкъауэ)*, Налшык.

Даур, Хъ. (1989). *Былымхъунымрэ шыхъунымрэ ялексик // Адыгабзэм играмматикэрэ илексикэрэ яІофыгъохэр*. н. 27-42 – Мыекъуапэ.

Джаурджий, Хъ. (1996). *Адыгэбзэ, япэ Іыхъэ*, Налшык: Элбрус.

Джаурджий, Хъ., Дзасэжь Хъ. (2008). *Адыгэбзэ, япэ Іыхъэ*, Налшык: Элбрус.

Езаова, М.Ю. (2018). *“Структурно-семантические и прагма-коммуникативные характеристики лексико-семантического поля «родство» в кабардино-черкесском языке: лингвокультурный аспект”* Автореферат. Майкоп.

Карданов, М. Л. (2008). *Анатомическая лексика Кабардино-Черкесского языка*. Автореферат. Майкоп.

Керашев Т. М. (1980). *В портретах, иллюстрациях, документах*. Майкоп.

Кумахов, М. А. (1964). *Морфология адыгских языков*. Нальчик: Кабардино-Балкарское книжное издательство.

Кумахов, М. А. (2013). *Кабардино-черкесский язык*. Институт гуманитарных исследований Правительства КБР и КБНЦ РАН, Нальчик: Издателский центр “Эль-Фа”.

Коцбэе, П. (2002). “Лъэпкъым игъашIэ – тхакIом игъогу”. (зидэтыр) ‘КIэрэщэ Тембот хэщыпыкIыгъэ тхыгъэхэр зыдэт тхылытIу’, апэрэ тхыль. н. 5-12. Мыекъуапэ: Адыгэ Республикэм итхыль тедзапI.

Кунова, М.Д. (2005). *Язык исторических произведений Т. Керашева*, Майкоп: изд-во АГУ.

Кокова, Т.Б., Апажев, М.Л. (2006). *Кабардино-черкесская одежда и ее названия: Учебное пособие*. Нальчик: Кабардино-Балкарский государственный университет.

КIэрэщэ, З. (2007). *Адыгабзэм хэт гуыцIэхэр (ЛексикологиемкIэ нэублэ лекцием иконспект)*. Хэутыным фэзгъэхъазырыгъэр ХъакIэмыз М. / З. КIэрац // Псалъ., № 4 (7).

КIэрэщэ, Т. (2002). *Шыу закъу*. ХэщыпыкIыгъэ тхыгъэхэр зыдэт тхылытIу. ЯтIонэрэ тхыль. Мыекъуапэ: Адыгэ Республикэм итхыль тедзапI.

Мамий, Р., ХъакIэмыз, М., Хъамырзэкъо, Н., нэмыкIхэри (2014). *Адыгэ литератур я 11-рэ класс*. Мыекъуапэ: ООО-у «Качествэр».

Меретуков, К.Х. (2003). *Адыгейский топонимический словарь*. Майкоп: ООО Качество.

Нало, З. (1986). *Адыгэ уэрэдхэмрэ шынальэхэмрэ*. Налшык: Элбрус.

Нэгумэ, Ш. (1958). *Адыгэ народым и тхыдэ*. Налшык: Къэбэрдей-Балъкъэр тхыль тедзапIэ.

Сэрэбий, М. (2016). *Адыгэ хабзэ*. Нальчик: Крымский издательский дом.

Таов, Х.Т., Батырова, Л.Х. (2004). *Адыгэ календарь*. Нальчик: Каб.-Балк. ун-т.

Таов, Х.Т., Хамкулова, О.Ф. (2008). *Лексика цветообозначения в Адыгских языках*. Нальчик.

Тхьаркъохъо, Ю. (1977). *Лексикэр. Стилистикэр. Жабзэм икултур*. Мыекъуапэ: Краснодар тхыль тедзапIэм и Адыгэ отделение.

ТIэшу, М. (1991). *Тырку-адыгэ гуыцIалъ*, Мыекъуапэ: Адыгейское книжное издательство.

Унэрэкъо, М. (2007). *Адыгэ хабз, Я 5-рэ классым пае учебник*. Мыекъуапэ: Адыгэ Республикэм итхыль тедзапI.

Урыс, Хь. (2000). *Адыгэбзэм и тхыдэ, IыхьитIу зыхэлъ*. Налшык: Элбрус.

Хакунов, Б. Ю. (1975). *Словарь названий растений*. Черкесск: Карачаево-Черкесское отделение Ставропольского книжного издательства.

Хьэкъун, Б. (1992). *Адыгэ къэкIыгъэхэр*. Налшык: Элбрус.

Хамерзокова, Н. А. (2006). *Адыгская историческая романистика: эволюция, своеобразие, поэтика (на примере романа Т. Керашева «Одинокий всадник») Майкоп: Адыгейский государственный университет.*

ХьакIэмыз, М. (2002). *ГъэшIэ нап* (Адыгэ лъэпкъым итхэкIошхоу КIэрэщэ Тембот къызыхъугъэр илъэсишъэ мэхъу). Мыекъуапэ: http://www.adygnet.ru/facultet/adyg_fil_lit/adyge_e.t.:10/10/2016.

Шагиров, А. К. (1962). *Очерки по сравнительной лексикологии адыгских языков*, Институт языкознания академии наук СССР Кабардино-Балкарский научно исследовательский институт, Нальчик: Кабардино-Балкарское книжное издательство.

Шерджэс, А., Хьакъун, М. (2009). *Адыгэхэмрэ ахэм я хабзэмрэ*. Майкоп: ОАО Полиграф-Юг.

Шорэ, И. (2006). *Шуныгъэм ехьылIэгъэ идеехэу адыгэ гуыцIэжъхэм ахэлъхэр*. Мыекъуапэ: Афиша.

Шъаукъо, А. (1980). *Адыгэбзэм илексикэрэ ифразеологиерэ*. Мыекъуапэ: Краснодар тхыль тедзапIэм и Адыгэ отделение.

Шъаукъо, А. (1983). *Адыгабзэм иморфологии*. Мыекъуапэ: Краснодар тхыль тедзапIэм и Адыгэ отделение.

Шаов, А. А. (1988). *Основы адыгской лексикографии*, Майкоп: Адыгейское отделение Краснодарского книжного издательства.

Шъаукъо, А. (2009). *Джырэ адыгабз*. Мыекъуапэ: Адыгэ республикэм итхыль тедзапI.

Шъэо, Р. (2005). *Адыгэ зэфэщытыкIэ-зэдэпсэукIэ хабзэхэр*. Мыекъуапэ: Адыгэ Ресубликэм итхыль тедзапI.

Шъхьэлэхъо, А. (1977). *Адыгэ фольклор. Адыгэ отделением истудентхэм апае тхыль IэныIэгъу*. Апэрэ тхыль. Ростов-на-Дону.

Шъхьэлэхъо, А. (1995). *КIэрэщэ Тембот // Адыгэ литературэ*. Мыекъуапэ.

ЩхьэщэмыщI, Хь. (1998). *АдыгэцIэ зиIэ псэуцхьэхэр*, Налшык. “Эль-Фа”.

ÖZGEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler:

Ad, Soyad : Hamit Yüksel
Doğum Yeri ve Yılı : Kayseri- 1964
Uyruğu : TC
Medeni Hali : Evli, iki çocuk babası.
Tel : 0506 837 13 30 Ev: 0352 438 10 45
E-mail : nezeriko@gmail.com
Adresi : Yenidoğan mah. Bilge Kağan cad. Üniversite TOKİ Kümeevler, B1-03 Blok, Kat: 9, Daire: 39. Talas/KAYSERİ

Eğitim Durumu:

Doktora : Erciyes Üniversitesi, SBE, Rus Dili ve Ed. (2016-...)
Yüksek Lisans : Düzce Üniversitesi, SBE, Çerkez Dili ve Edebiyatı (2015-2019)
Yüksek Lisans : Erciyes Üniversitesi, SBE, Sosyoloji (2008-2011)
Lisans : Selçuk Üniversitesi, Fen Ed. Fakültesi, Sosyoloji (2004-2007)
Ön Lisans : Anadolu Üniversitesi, AÖF, Sosyal Bilimler (2001-2003)
Ön Lisans : Tokat Meslek Yüksek Okulu-Elektrik Teknikerliği (1982-1985)

Hakemli Kongre / Sempozyum Bildiri Kitaplarında Yer Alan Yayınlar:

- Dil Öğretimine Katkı Amacıyla Pınarbaşı Çerkeslerinin Söz Varlığında Bulunan Çerkesce Tıbbi Kelimelerin Belirlenmesi. Hamit Yüksel. 1. Pınarbaşı (Aziziye) Sempozyumu, 10-12 Mayıs 2018, Hilton Oteli, Kayseri. Sempozyum tam metin kitabı, baskıda.
- Kişoke Alim'in Romanlarındaki Söz Varlığının Çerkesce (Adıgece) Öğretimine Katkı Açısından İncelenmesi. Doç. Dr. Tülay Kuzu & Hamit Yüksel. 10. Uluslararası Eğitim Araştırmaları Kongresi, Kongre tam metin kitabı, (e-baskı)- 2018, ss 1041-1062, ISBN: 978-605-68379-1-3.
- Uzunyayla Çerkesleri'nin Sosyal Medyada Paylaşılan Oruoatelerindeki Dilin Ses Olayları Açısından İncelenmesi. Hamit Yüksel, Uluslararası Adige Filolojisi Sempozyumu, Güncel Konular: Dil, Tarih, Edebiyat, Sosyo-Kültür, Sempozyum tam metin kitabı, ss 170-182, aralık 2016, İstanbul Apra Yayınları, ISBN 978-605-83472-3-6.
- Adıgece/Çerkezce Öğretim İmkanlarının Başlangıç Seviyesi Dil Eğitiminde Kullanımı: Düzce Üniversitesi Örneği. Doç.Dr. Susana Shkhalakhova & Hamit Yüksel & Hatice Keskin, 8. Uluslararası Eğitim Araştırmaları Kongresi, Kongre tam metin kitabı, (e-baskı)-2016, ss 2541-2558, ISBN-978-605-606282-8-7.
- Adıgecenin İkinci Dil Olarak Öğretiminde Gramer Öğretimi Sorunu-Fiillerin Öğretim Örneği. Hamit Yüksel & Yrd. Doç. Dr. Tülay Kuzu, Poster sunum, tebliğ baskı, 8. Uluslararası Eğitim Araştırmaları Kongresi, Kongre tam metin kitabı,(e-baskı)-2016, ss 2633-2639, ISBN-978-605-606282-8-7.
- Uzunyayla Çerkesleri'ne Sosyolojik, Linguistik, Ekonomik ve Politik Yaklaşım. Hamit Yüksel. Yeni Türkiye Dergisi, Kafkaslar özel sayısı, c X, s 80, ss 42-62, temmuz-aralık 2015, y 21, Ankara: Semih Ofset, ISSN-1300-417.